

Većina tekstova okupljenih u ovoj knjizi ranije je objavljena u novinama i časopisima, a nekoliko njih u knjizi *Pucanje od zdravlja*. Objavljujem ih ponovo verujući da oni i danas mogu da budu interesantni za čitaoca koji hoće da sazna nešto više o nekim idejama, slikama i pričama o naciji i politici, o ratu i miru, koje su nastale ili su obnovljene za vreme Miloševićevog režima i koje su mu, po mom mišljenju, omogućile relativno dug vek. Uverenju da ovi članci i intervju mogu i danas da budu interesantna lektira učvršćuje me to što ideje, stike i priče kojima se u njima bavim pokazuju veliku vitalnost, to jest neumnjivu sposobnost da nadžive propali režim s kojim su godinama rasle i drugovale.

Ivan Čolović

DUBINA Ivan Čolović

DUBINA IVAN ČOLOVIĆ

ČLANCI I INTERVJUI 1991-2001.

Ivan Čolović

DUBINA

Članci i intervjui 1991-2001.

SADRŽAJ

7 Predgovor

I URONJAVANJE

- 13 Ubijanje smrti
15 Propaganda rata
20 Čista Srbija
25 Himna ili pacifistička satira
28 Dva Slobodana Miloševića
32 Vučurević ante portas
36 Kneše, momak na svom mestu
39 Pucanje od zdravlja
43 Ljudi džepnog formata
49 Svi smo mi pomalo Turci
52 TV kao politički semafor
56 Groteska političkog folklora
60 Prvo omiriši, pa onda kaži: fuj!
67 Smrtonosne priče
69 Rasizam u jedanaest slika
75 Nova srpska desnica
86 Odbijanje
89 Knjige za ova vremena
91 Zlo s mirisom rodne grude
95 Signalni mitskog vremena
100 Beograd - Tuzla 2000 km
107 Otadžbina kao zemlja mrtvih
112 Pobeda huliganske revolucije
118 O etničkom nacionalizmu

II DE PROFUNDIS

- 125 Sveća za Biljanu
128 Čemu danas govor o fašizmu i nacizmu?
136 Nemogućno prijateljstvo
138 Mediji u Srbiji stvorili su "narod"
141 Zemlja i mrtvi
145 Prebezi iz epa u građansku satiru
148 U ime kulture

Objavlјivanje ove knjige pomogla je OSI-Zug fondacija, kao i Centar za razvoj izdavaštva Instituta za otvoreno društvo iz Budimpešte.

154	Obična ljudska mera
158	Samo da nije književnost
161	Prhut na Miloševićevom reveru
164	U vlasti političkog mita
168	Neprekidni niz smrti i uskrnsnuća
171	Ritualna politička komunikacija
177	Nacionalne svetinje i tolerancija
182	Drugovi po narodu
188	Kosovski mit i dalje?
194	Kosovo - zlatna grana srpske politike
198	Kud plovi ovaj brod?
202	Čekajući domaću Zlobnicu
206	Identitet ili imidž
212	Svinja na oltaru tradicije
214	Nadvikivanje s istorijom
222	Jesam vala!
225	Satiričar u ratnom Sarajevu
228	Bordel ratnika
233	Servilnost jezika
238	Ubija nas glas da smo ratnici
241	Sveštenici jezika
251	Srbijo majko, ote mi se krik
254	Političko prijedovanje
258	Patriotsko samoubistvo "Politike"
 III IZRONJAVANJE?	
265	Strani plaćenici i dalje među nama
267	Narod i priča
275	Prizemljenje "Nebeske Srbije
279	Pomenite i Cicovo ime
280	Dučića su sahranili Miloševićevi ceremonijalmajstori
284	Isprika ili trgovina
294	Lament nad Marakanom
296	Preispitivanje junaka baštine
301	Balkanska banka mitova
308	Usud ili sud?
313	Imenski registar

Predgovor

Većina tekstova okupljenih u ovoj knjizi ranije je objavljena u novinama i časopisima, a nekoliko njih u knjizi *Pucanje od zdravlja* (1994). Objavljujem ih ponovo verujući da oni i danas mogu da budu interesantni za čitaoca koji hoće da sazna nešto više o nekim idejama, slikama i pričama o naciji i politici, o ratu i miru, koje su nastale ili su obnovljene za vreme Miloševićevog režima i koje su mu, po mom mišljenju, omogućile relativno dug vek. U uverenju da ovi članci i intervjuji mogu i danas da budu interesantna lektira učvršćuje me to što ideje, slike i priče kojima se u njima bavim pokazuju veliku vitalnost, to jest nesumnjivu sposobnost da nadžive propali režim s kojim su godinama rastele i drugovale.

Za razliku od nekih drugih mojih knjiga nastalih tokom poslednje decenije – kao što su *Bordel ratnika* (1993), *Politika simbola* (1997) i *Kad kažem novine* (1999), čije sam tematsko i žanrovsко jedinstvo mogao da planiram, ovi tekstovi imaju neku vrstu neplanirane, takoreći spontane međusobne povezanosti, koju primećujem tek sada kad ih redom ponovo čitam, i u kojoj nalazim još jedan razlog za njihovo ponovno objavljuvanje u knjizi. Povezuje ih, kao neka crna nit, tema politike smrti, političkog govora o smrti. Sada vidim da sam tokom proteklih godina često bio podstaknut da reagujem na raznolike nacionalističke obrade ove teme. Reagovali su na njih, pisali i govorili o njima i drugi. Zato ne mislim da sam morbidnim elementima političke kulture Miloševićeve Srbije posvetio pažnju samo zbog lične sklonosti da razmišljam o smrti, koju inače ne poričem.

Miloševićeva Srbija godinama se trudila da duboko u svest ljudi usadi manje-više morbidne ideje, slike i priče o nedužnom stradanju Srba od ruku njihovih "vekovnih neprijatelja", stradanju koje vapi za pravdom i osvetom. Ne treba ni reći da se to radiло bez ikakve želje da se, posle sloma komunizma, ozbiljno pokrene pitanje istine o žrtvama terora u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata i posle njega. Skoro opsceno egzibiranje srpskih žrtava imalo je isključivo propagandno-magijski karakter. Bi-

la je to neka vrsta ratno-huškačkih dodola, koje su izvođene da bi paša krv. Takav tobože rodoljubiv rad ostavio je duboke tragedije i stvorio duboke traume. Zbog toga bi i on mogao da ponese ono konspirativno ime – "Dubina 2" – koje je neki psihološki obdarjen policijac dao operaciji transporta leševa albanskih civila pobijenih na Kosovu u proleće 1999. godine i njihovog bacanja u Dunav i druge dovoljno duboke vode u Srbiji.

Ovog leta leševi Albanaca počeli su da izranjavaju, a uz njih su se pojavili i drugi bačeni u tajne masovne grobnice. To svedoči o postojanju jedne nove, mada još neučvršćene i neraširene, političke volje u Srbiji da se obelodani istina o zločinima počinjenim u srpsko ime i tobože u srpskom interesu, i da se tako, između ostalog, stekne jedan od uslova za rasvetljavanje zločina čije su žrtve bili Srbi. Međutim, ovi leševi, bar zasad, uglavnom ostaju neprimičeni ili, tačnije rečeno, neshvaćeni. Oni su izronili iz vode i iz blata, ali mnogi ljudi u Srbiji i dalje ih drže na dnu zaborava. Ti ljudi se teško, nerado oslobađaju bremena straha i mržnje kojim ih je opteretio paranojni nacionalizam Miloševićeve Srbije, kao da se plaše olakšanja s kojim bi mogli da izrone iz multljaga u koji su bačeni. Oni se radije solidarišu sa "našim" ratnim zločincima i tako prihvataju kolektivnu, narodnu, odgovornost za njihova zlodela, nego da te zločince osude i da se nad njihovim žrtvama sažale.

Kako drugačije razumeti – u ječerašnjoj *Politici* objavljene – rezultate jednog istraživanja ovdašnjeg javnog mnjenja o ratnim zločinima koje su počinili Srbi i o masovnim grobnicama u koje su bačene njihove žrtve? Velika većina anketiranih, skoro 80%, odlučno je protiv toga da se o tim stvarima govori, s tim što polovina od njih misli da "treba da se bavimo zločinima počinjenim nad srpskim narodom, a ne obrnuto", dok su ostali uvereni da to "predstavlja sramotu za celi srpski narod", odnosno da je to "izdaja srpskog naroda od strane sadašnje vlasti". Može se razmišljati o istorijskim, psihološkim i drugim prepostavkama jednog ovakvog "mnjenja", ali njegov prvi izvor izgleda nije tako daleko: formirali su ga naši javni autoriteti, političari i mediji, koji većinom i dalje šire onu istinu o zločinu i sramoti za koju se Miloševićeva Srbija borila i za koju je paša. U istom broju i na istoj strani *Politike* gde se nalazi tekst o pomenutom istraživanju javnog mnjenja objavljen je još jedan članak o ratnim zločinima. Njegov nadnaslov "Da se ne zaboravi", naslov "Masovne grobni-

PREDGOVOR

ce tužni svedoci jednog bezumlja" i podnaslov "Genocid i zločini protiv čovečnosti obeležili poslednji rat u drugom milenijumu na teritoriji Evrope" nagoveštavaju da će nas njegov autor pozvati na hrabro suočavanje sa istinom o svim zločinima počinjenim tokom proteklih ratova, a među njima i o onima koje su počinili neki Srbi. Ima u članku i toga: u pet redova pominje se masakr Srba nad Muslimanima i Hrvatima u Prijedoru, uz napomenu da je to bila "odmazda za ubijene srpske policajce", a drugih pet redova rezervisano je za Srebrenicu i njenih 7000 žrtava, ali bez pomena odgovornih za njihovo stradanje. Na isti način, u dva reda pominje se "otkrivanje više hladnjača sa leševima kosmetskih Albanaca". Ali zato čitalac navikao da u Miloševiću godinama vernoj *Politici* nađe podrobne opise ubijanja, mučenja, čerečenja i silovanja Srba i rušenja i paljenja njihove imovine, nije ostao uskraćen ni ovom prilikom, jer su zločini Hrvata i Muslimana nad Srbinima u ovom članku prikazani sa svim mučnim detaljima, uključujući tu i "odsecanje ušiju i jezika, kao i iskopavanje očiju". Podsećanje na te strahote zauzima preostale dve stotine redova ovog članka napisanog tobože protiv bezumlja i zaborava.

Kako izroniti na površinu, kako se domoći svetlosti i vazduha, kad nas toliki tobobični rodoljubi i dalje vuku na dno? Zbog toga veće iznenadenje od procenta onih Srba koji se još nisu oslovorili balasta koji ih drži u mržnji i strahu, predstavlja relativno veliki broj onih (u navedenom istraživanju ima ih 18%) koji smatraju da je pokretanje pitanja zločina koje su tokom proteklih ratova počinili Srbi "ispravno i da ne treba bežati od istine", odnosno da je "Srbija time pokazala svetu da je demokratska država".

Izronjavanje Srbije je počelo, ali, bojam se, može da potraje ili čak da zastane. Zbog toga se ovde, na kraju ove knjige, ono pominje obazrivo, s nadom, ali i sa upitnikom.

31. jul 2001

Ivan Čolović DUBINA

Prvi deo
URONJAVANJE

Ubijanje smrti

Srozavanje vrednosti ljudskog života neizbežna je posledica rata. To se događa i u ovom ratu. Čak i kad su to "ratna dejstva", koja izgledaju kao nešto razumno, dobro odmereno i po pravilima vojne nauke izvedeno, njihov glavni junak je krvavi ubica. Zato nema ničeg neobičnog u tome što rat u prvi plan izbacuje ljudе koji su u mirnodopskim uslovima života psihički i socijalno neadaptirane osobe, razne ludake i kriminalce, ljudе koji nas u vreme mira opominju da u srcu krijemo zlo nepoznato zverima i da je opna uljudnost i kulture tanka.

Vec znamo šta smo u ratu najpre izgubili, da je njegova prva žrtva – istina. Ali naša javnost kao da za tim gubitkom i ne žali, nego se on besramno prihvata, a raspravlja se gotovo isključivo o tome kako da se "naša" priča o ubistvu istine (naša propaganda) bolje "upakuje", bolje plasira od "njihove". Političare ne boli glava što je istina otišla dodavola, već se sekiraju samo zato što "njihova" (hrvatska, srpska, ustaška, četnička...) laž više liči na istinu od "naše" laži.

Paradoks rata hoće da njegova glavna žrtva bude smrt, to jest ljudski shvaćena i doživljena smrt. Ona u ratu postaje banalna, obična; javlja se samo kao problem higijene. Nepokopani leševi zaudaraju i predstavljaju opasnost od zaraze. Televizija nam svakodnevno pokazuje pobijene ljude zaboravljene u dnu dvorišta, pored puta, u blatu, i vojnike koji tuda prolaze, bez straha, bez emocija. Heroji su umorni. Jebe im se za sve. "Za mrtve nijesmo imali vremena" – čitam kazivanje devetnaestogodišnjeg vojnika u današnjoj Borbi. A ovih dana slušam i stravičnu priču o slavonskim kukuruzištima punim mrtvih ljudi. Čeka se, kaže ta priča, da se kukuruz osuši, pa da se, zajedno sa rasejanim truplima, spali. Sličnu priču nalazim u listu *Srpska zemlja* (Glasilo Srpskog nacionalnog vijeća Slavonije, Baranje i Zapadnog Srema, br. 3, 1991). "Ljudi koji ovde žive već nekoliko meseci u surovom ratu" – piše jedan srpski borac u svom ratnom dnevniku – "već su oguglali na sve što se oko njih događa, pa i na smrt. Želim da snimim mrtvog 'zengu', a Rajko Pantelinac mi kaže u šali: 'Ako

hoćeš, mogu da ti ga namestim da ga bolje slikaš. Poslednji je momenat, ovi mupovci i 'zenge' se brzo kvare, vidiš da se već roj muva nakupio na njemu.' Za Miloša Krajišnika pisca roto-romana *Demoni dolaze* (iz serije *Knindže, vitezovi Srpske Krajine*) leševi izginulih neprijatelja su đubre. Posle bitke u kojoj Knindže iz nekog bivšeg zatvorskog dobra proteruju "ustaše", na poprištu ostaje sledeća slika: "Svud okolo pobijene životinje, mahom svijne koje su tu gajili zatvorenici, nepokopani leševi pobijenih ustaša i gomile ostalog dubreta."

Sve ovo zapisujem pod utiskom mučnog događaja čiji sam svedok bio sinoć (u nedelju, 28. oktobra 1991). Na kraju sinoćnjeg komemorativno-protestnog skupa u parku između Predsedništva Srbije i Gradske skupštine – na kome stotinak Beograda, od početka ovog meseca, paljenjem sveća i čitanjem imena poginulih izražava žalost za svim žrtvama rata i solidarnost sa pobunjenicima protiv rata – hrupila su među prisutne građane dva pijana policajca u civilu.

U tom trenutku učesnici ovog skupa već su se razilazili, a zahvaljujući mirnom vremenu stotine sveća, poredanih uz ivičnjak kvadratnog travnjaka, mirno je dogorevalo.

U prvi mah je izgledalo da će pijani policajci nasrnuti na okupljene građane. Ali, pokazalo se da njihov gnev više izazivaju sveće, odnosno naš prijetet prema mrtvima. Za njih je bilo nepodnošljivo podsećanje na to da su mrtvi tu, naše pominjanje mrtvih imena, obzir prema njihovim dušama. Krenuli su da gaze sveće, kao da pokušavaju da se obračunaju sa mrtvima, da ih po drugi put ubiju. Jedan od njih, sav zajapuren, razdrljen (onaj drugi, u crnoj jakni, pročelav, nije za to imao snage), vikao je kao lud: "Gasi ta govna!", "Gasi ta govna!".

Republika, 1. novembar 1991.

Propaganda rata

Njene strategeme

Mi ne govorimo da bismo nešto rekli, već da bismo naveli ljudi da urade neke stvari.

Jozef Gebels

Podrobna analiza ratne propagande koja je pratila pripreme i tok rata u Hrvatskoj zahtevala bi da se najpre opišu njeni nosioci (mediji) i njihova publika, da se izdvoje ciljevi te propagande u pojedinim fazama rata, da se prikažu njene osnovne teme. Međutim, ja ću u ovoj prilici da izložim ukratko samo prva, još nesistematisovana zapažanja o retoričkim strategemama, o lukavstvima ratne propagande u Srbiji.

Neko može pitati: zašto samo u Srbiji? Zašto se ne pozabavim jezikom propagande rata i na drugoj strani, u Hrvatskoj? Na to odgovaram da me kao građanina Srbije i stanovnika Beograda, kao čitaoca beogradskih novina i konzumenta drugih beogradskih medija, pre svega pogoda propaganda rata u Srbiji. Ja sam njen objekat i njena žrtva. Od nje moram da se branim, za nju se osećam odgovornim.

Ratna propaganda u Hrvatskoj teže dopire do mene, manje me se tiče, manje se meni obraća. Ali to ne znači da me ona ne interesuje. Interesuje me pre svega zato što poređenje propagandi dveju zaraćenih strana, u ovom slučaju srpskog i hrvatskog režima, može da bude veoma poučno. Dve propagande govore istim jezikom i u lingvističkom i u semioškom smislu, pošiljaoci i primaoci propagandnih poruka na jednoj i na drugoj strani fronta imaju u mnogo čemu zajedničko istorijsko i kulturno iskustvo. Zbog toga su te poruke veoma slične i sadrže mnoge zajedničke motive i formule, a u nekim slučajevima i istovetne tekstove.

To naročito važi za propagandne poruke u popularnim patriotskim pesmama. Na primer, poslednjih meseci je veoma popularna jedna stara koračnica, koja se sada pojavljuje u dve verzije, srpskoj i hrvatskoj. U prvoj verziji ona se zove "Marširala kra-

"Ija Petra garda", a u drugoj "Korak ide za korakom"; u prvom slučaju marširaju srpski momci i njih s divljenjem i zahvalnošću posmatraju "beogradske dame", a u drugom se opeva složni korak hrvatskih gardista pred publikom sačinjenom od "zagrebačkih frajti". Refren prve verzije glasi: *Boj se bije, bije, / junački se barjak vije, / za slobodu Srbije*, a refren druge, hrvatske: *Boj se bije, bije, / hrvatski se barjak vije / za slobodu i za dom, / hrvatski dom.*

Podsticanju ratobornosti, raspaljivanju mržnje prema neprijatelju i veličanju nacionalnih vrlina služe i mnoge druge stare i današnjim prilikama prilagođene ili "novokomponovane" popularne pesme u tradicionalnom folklornom stilu. Taj stil neguju i političari, crkveni oci i razni drugi ovlašćeni ili samozvani promotori nacionalnih interesa i ratnih ciljeva, koji svoje borbene, apertivne govore vole da ukrašavaju citatima narodnih pesama, narodnim poslovicama, pozivanjima na ličnosti-simbole nacionalnog identiteta (Vuk Karadžić, Njegoš). Tu je reč o strategemi propagande koju možemo nazvati *ratno-propagandnim folklorizmom*. Lukavstvo ovog folklorizma zasniva se na tome što se od same forme poruka izrečenih u duhu narodne tradicije (na primer, uz upotrebu epskog deseterca, kodifikovanog "narodnog" govora ili raznih arhaizama) očekuje da sugerira ideju da je ono što se u tim porukama traži, želi ili nudi u skladu sa najdubljim osećanjima naroda, da su te poruke glas naroda, *vox populi*, a ne glas njegovog gospodara, *his masters voice*.

Drugim rečima, ratno-propagandni folklorizam pomaže da se stvari iluzija da su partikularni interesi pobornika rata u stvari narodni, nacionalni interesi. Pri tom se simbolična nacionalna integracija ostvaruje na sinhronijskom planu: marširajmo danas svi u istom stroju, jer mi smo isti narod i bijemo isti boj. Srodnu vrstu kolektivne simbolične integracije nudi strategija *ratno-propagandnog mitologizma*. Ovoga puta lukavstvo se sastoji u predstavljanju rata pod vidom večnosti, to jest u prenošenju sukoba iz sfere politike, ekonomije i istorije u ekstratemporalnu sferu mita. Rat u Hrvatskoj je za Srbe samo nova epizoda večnog rata sa njihovim mitskim neprijateljima.

Junaci i njihovi protivnici uvek su isti, a iza njihovih ovozemaljskih, sadašnjih otelovljenja kriju se večno živi Car Lazar, Obilić, Hajduk Veljko ili neki drugi srpski mitski junak, odnosno, kad je o njihovim protivnicima reč, izdajnik Vuk Branković i razna ču-

URONJAVANJE

dovišta, poput troglavog vojvode Balačka. Međutim, u perspektivi ovog mitologizma, srpski se ratnici u ovom ratu ne bore samo za neke svete nacionalne vrednosti (srpstvo, pravoslavlje, "srpsko biće"), niti njihovi protivnici predstavljaju interes i vrednosti drugih nacija – Hrvata, Nemaca, Mađara... Strategema ratno-propagandnog mitologizma je u tome da se značenje ratnog sukoba prenese na plan univerzalnih vrednosti: naši ratnici se bore za čoveka, a njihovi protivnici su neljudi. Nije čudno što se oni nazivaju životinjama, zverima i monstrumima. Rat je u ovom slučaju mitski obračun Heroja sa Čudovištem.

Ratno-propagandni folklorizam sugerira ideju da se rat vodi po volji naroda i radi njegovog interesa, strategija ratno-propagandnog mitologizma prikazuje ratni sukob kao odbranu čovečanstva od navale animalnih i paklenih sila, koje olicavaju neprijateljski ratnici. Ali postoji jedna grupa propagandnih postupaka čiji je zadatak da postignu drugačiji efekat, da ratno ubijanje i njegove užase svedu na neku vrstu prijatne, zabavne ili bar normalne aktivnosti. Ti postupci čine strategemu *ratno-propagandnog eufemizma*. Ja sam dosad zapazio tri varijante ove strategeme.

Prva varijanta strategeme eufemizma nastoji da rat predstavi kao zabavno-rekreativnu aktivnost punu humora, drugarstva, sportskog nadmetanja. Slike nasmejanih, zagrljenih ratnika u društvu hrabrih novinara, sa pljoskom rakije u ruci i neprijateljskom zastavom pod nogama služe pothranjivanju ideje da je rat "super". Banja! Samo da potraje! Strip o podvizima srpskih borača kod Knina "Knindže, vitezovi Kninske krajine" pokazuje mlađoj publici raznovrsne i nepresušne uživanje ratovanja, kojih ima za svaku dušu, za svaki merak: život u prirodi, pešačenje, junačke pesme, drugarske šale, društvo seksipilnih devojaka, a o pečenju s ražnja i dobrom duvanu da i ne govorimo.

Drugu varijantu eufemističkog svođenja rata na nešto primljivo i zgodno čini predstavljanje ratničke hrabrosti kao olinejna i ostvarenja muškosti. Rat nije za slabice, pedere, kukavice, plačipizde, nego je za prave, velike i glavate mužjake, koji odišu virilnošću i odaju karakteristični vonj. Andre Žid, koji je bio homoseksualac, pisac i, uz sve to, loš patriota, napisao je u *Močvarama* da "pobedničke vojskovođe imaju jak zadah". To je u ovom diskursu ratne propagande koji se oslanja na stimulisanje frustrirane muške sujete – vrlina, a taj zadah rata i smrti nudi se kao miris za pravog muškarca, *for men*. Beogradska televizija je ne-

davno prikazala reportažu o grupi vojnika koja se sprema da pređe preko nekog minskog polja. Oficir je hrabrio vojnike ovim rečima: "Ko je muško nek pode s nama."

Oni kod kojih priče o ratnim zabavama i ratničkoj muškosti ne pale, možda će svoju veru pokloniti ideji da je rat – ako se izuzmu ekstremni slučajevi, nekontrolisana odstupanja od planova i zamisti vojskovoda – zapravo visokoorganizovana, racionalna operacija, tehnološki proces kojim upravljaju profesionalci i u kome je najvažnije vladanje određenim znanjima i instrumentima. To je slika rata koju pokušava da proturi treća varijanta strategeme ratno-propagandnog eufemizma. Prema toj ideji dizajniran je lik novog srpskog ratnog heroja po imenu Kapetan Dragan. Rat je njegova profesija i on je savesno i hladnokrvno obavlja. Čak se ne može reći da je u svoj posao preterano zaljubljen. Ne nosi oružje, čak ne voli ni lov. Nema ništa protiv Hrvata. Uz Srbe je zato što su oni u pravu. Da je pravda na strani Hrvata, bio bi uz njih. Kod njega nema ubijanja, nema mržnje. Neprijatelj se "neutrališe", ali i to nerado. Za Kapetana je ideal rat bez žrtava, rat profesionalaca u kome se za svaki napad pronalazi efikasna odbrana, gde nema ni mrtvih ni ranjenih, nego se sve završava habanjem materijala i odlaskom ratnika na zaslужen odmor. Pri tom je pobeda naša, naravno. Ali, to je pobeda na poene.

Sve ove strategeme, sva ova lukavstva ratne propagande – a sigurno ima i drugih, koje ovde nisam uzeo u obzir – ne ostaju bez efekta. Njihov mehanizam možda nije teško dekonstruisati, ali teško je boriti se protiv njihovog uticaja na raspoloženje građana, jer su glavni mediji u rukama takozvanih gospodara rata. Možda ova propagandna lukavstva prestaju da deluju u jednom trenutku. U trenutku kad se čovek nađe na bojištu i kad tu ne otкриje ništa veliko, ništa zabavno i ništa pametno, nego samo smrad leševa, razvaline gradova i od straha, bolesti i alkohola izbezumljene ljude.

Ali tada je za mnoge već kasno. Prežивeli će možda da pevaju, kao Miloš Crnjanski posle povratka iz Prvog svetskog rata:

*Mi više ništa ne verujemo,
nit išta na svetu poštujemo.
Ništa željno ne očekujemo,
mi ništa ne oplakujemo.
Nama je dobro.*

URONJAVANJE

*Prokleta победа i одушељење.
Da живи mržnja, смрт i презренje.*

Međutim, Crnjanski je znao da takvo raspoloženje preživelih ratnika neće sprečiti proslavu velike i slavne pobeđe i da će propaganda rata i posle rata nastaviti da vlada scenom javnog govora:

*Otkriće mramorne sale
i spustiti zavesе žute,
da лешине zidove ne provale i da ćute!*

Republika, 1. decembar 1991.

Čista Srbija

Se non è vero è ben trovato.

Pre nekoliko dana u poštanskom sandučetu našao sam reklamni letak kojim izdavači – Vojni etnohigijenski zavod i Izdavačko preduzeće "Srpsko biće" d.d. – nude pretplatu na knjigu pod naslovom *Čista Srbija. Novi eugenetički praktikum*. Budući da je, po mom mišljenju, reč o dokumentu koji, doduše uprošćeno i s preterivanjem, osvjetjava osnovnu ideju od koje polaze sadašnji graditelji srpskih država i srpskog društva, dakle, ideju o etničkoj higijeni, dozvolite mi da vam ovaj reklamni letak pročitam. Neka skretanje pažnje na njega bude moj prilog razmišljanju o Drugoj Srbiji.

"Poštovani čitaoci,
braćo i sestre Srbi,

U ovo vreme kad svaki Srbin i Srpinka dostojni tog svetog imena, u selima i gradovima, među susedima, na radnom mestu i u porodici, vode odlučujuću bitku za svoj etnički i verski identitet, za očuvanje svog životnog prostora i istorijskog bića, nudimo vam jedinstvenu priliku da na jednom mestu, u jednoj knjizi dobijete najvažnija objašnjenja, savete i praktična uputstva o ciljevima i sredstvima te bitke, to jest o srpskoj etničkoj higijeni. Obnovljena u vas u vreme silnog stremljenja narodnih masa ka nacionalnom pročišćenju i uposebljenju, nauka o rasnoj i etničkoj higijeni, eugenika, danas je u srećnoj prilici da svoje prve plodove stavi u službu rasplamsale borbe za praiskonsku, neokaljanu srpsku krv, za neprolazno, svetosavsko biće našeg naroda. Naše kapitalno izdanie *Čista Srbija* prvi je sistematski pregled savremenih dostignuća ove nauke od prvorazrednog nacionalnog interesa.

Autori ove nezaobilazne knjige su naši istaknuti etnogenetičari, etnopatolozi, kranolozi, antropogeografi, migracionisti, mneri, avijatičari i artiljeri, a svojim stručnim recenzijama *Čistu Srbiju* vam preporučuju: akademik Milutin Adžipanić, vladika vukovarsko-bijeljinski Mirko Barkan i general higijene Amfilohije Crnčević, upravnik Vojnog etno-higijenskog zavoda.

URONJAVANJE

Budući da se borba za očuvanje i učvršćenje etničkog jedinstva i čistoće srpskog naroda odvija svakog trenutka i na svakom mestu, *Čista Srbija* je namenjena svakom iskrenom srpskom rodoljubu, ma ko i ma gde on bio. Ona će pomoći borcu na frontu, đaku u školskoj klupi, seljaku na njivi, mužu i ženi u kući, da lakše razlikuju svoje od tudinskog, domaće od uvezanog, izvorno od pokvarenog, krst od nekrsta, čisto od pomešanog, pravi narodni interes od lažnih vrednosti takozvane evropske kosmopolitske demokratije.

Braćo i sestre Srbi,

Čista Srbija vam nudi naučnu istinu o neprolaznoj vrednosti nacionalne i etničke higijene, a pre svega pomaže vam da se u svakoj prilici postavite na etnički ispravan način, da praktično sledite i primenjujete dostignuća ove nacionalne nauke. Nameru da vas upozna sa teorijskom eugenetikom, ali i sa njenom primenom na frontu i u pozadini, pokazuje sadržaj *Čiste Srbije*.

Prvi deo: RAT ZA ROD, ISTORIJSKI UVOD

1. Od narodne intuicije do naučnih saznanja o higijeni rase i etnosa. – Pseudonaučna kritika eugenetike i današnji uspon ove nauke u vas. – Rat kao prirodno stanje zdravog društva. – Marinetijeva misao o ratu kao "jedinoj higijeni sveta".

2. Etnički identitet Srba, između urođenih i stečenih osobina. – Krv, tle i biće. – Etnomedicinska kritika metafizike beskrvnog bića. – Osnovna postavka eugenetičke tanatologije: rodno tle se obeležava grobom, nacionalno biće se rađa u krvi.

3. Problemi etničke identifikacije u praksi: kako se međusobno prepoznati u etnički nečistoj sredini. – Srpski fizikum: stas, korak, pogled, miris. – Otelovljjenja i prikazanja srpskog bića. – Voda bića i biće vode.

Drugi deo: ETNIČKA HIGIJENA U POZADINI

1. Rat, sredstvo ili cilj eugenetičkog pregnuća? – Naučni posao pozadine suprotstavljen varljivom pojmu mira. – Pozadina i peta kolona. – Prepoznavanje stranca, etničkog tudinca, mešanca i inovernika na ulici, na radnom mestu i u domu. – Nova eugenetička tehnologija: elektronski ksenodetektor i ručni etnomer. – Postupci koji se preporučuju u opštenju sa nesrbima.

2. Etnička kultura i borba za njenu informaciju. – Srpsko pismo; etnički problemi leksike i sintakse; tudice. – Kosmopolitski,

pornografski, demokratski i drugi dekadentni motivi u nacionalnoj književnosti. – Humanistički i higijenski smisao čistki među novinarima i kulturnim radnicima.

3. Eugenetika u domu i školi. – Kopile, stvor bez bića. – Etnogenitalni test za izbor seksualnog partnera. – Ljubav sa strancem, varka prirode ili ideoška zabluda? – Sida kao pošast međuetničkog seksa. – Traume daka u etnički mešovitim školama. – Kako sprečiti nekontrolisano etničko mešanje omladine van doma i škole?

Treći deo: ETNIČKA HIGIJENA NA FRONTU

1. Etnohigijenski imperativ održavanja ratnog stanja i postojanja stalnog ratišta. – Štetnost pregovora i primirja za mentalnu higijenu boraca. – Opasnost od kontaminacije u slučaju ostavljanja zarobljenika u životu.

2. Stvaranje etnički čistih teritorija ratnim sredstvima. *Exterminatio sine qua non* i vidovi eksterminacije: istrebljenje, kloniranje, progon, pokrštavanje. – Nova eugenetička politika migracija: sabiranje i rasejavanje. – Metodi etničke podele privrednih i kulturnih objekata u mešovitim urbanim naseljima.

3. Kosmopolitski i liberalni mit o civilizaciji grada. – Grad kao etnohigijenski problem, izvor epidemija, leglo nezdravih etničkih mešanja, raj bezbožništva i poroka. – Sarajevo i Mostar: Sodoma i Gomora srpskoga. – Vukovarizacija gradskih aglomeracija bez moralističkih kompleksa; njena sredstva: miniranje, bombardovanje, izglađnjivanje, etničko čišćenje terena, razbijanje na manje etnički čiste delove.

Slede podaci o obimu, povezu, broju strana i ilustracija i o uslovima preplate. Tu je i narudžbenica. Prelomljen na četiri strane formata A5, ovaj reklamni letak završava se posebno istaknutim citatima iz klasične i moderne eugenetičke literature. Vredi i njih ovde navesti:

"Slavićemo rat – jedinu higijenu sveta, militarizam, patriotizam, destruktivni gest donosiča slobode, lepe ideje za koje vredi umreti i prezir prema ženi" (Marineti, *Futuristički manifest*, 1909).

"Probudeni srpski etnos kroz puščanu paljbu i minobacačku tutnjavu izgradiće svoje nacionalno biće" (Veljko Stambolić, *Srpski glas*, 4. oktobra 1991).

URONJAVANJE

"Evo opet na delu one zaboravljene, tajanstvene misli koja narod definiše kao zajednicu u večnosti svih mrtvih, živih i još nerodenih nerasceljivo vezanih misterijom krvi, neprocenjivom dogmom vere i tradicije i jedinstvom Kulture!" (Dragoslav Bokan, *Nove ideje*, decembar 1991).

"Mrzimo i braću i sestre, jer ne znamo ko nam je od njih uistinu rod, a ko tuđinac, kao kukavičje jaje podmetnut u ogubano gnezdo, jer porodice naše davno već nisu porodice nego kotilišta kopiladi" (Dragomir Matić, *NIN*, 6. marta 1992).

"Narodi koji prestanu da čuvaju čistoću svoje rase samim tim odustaju od jedinstva svoje duše" (Adolf Hitler, *Moja borba*, 1924).

Sad kad ste čuli šta u ovom reklamnom tekstu za knjigu *Druga Srbija* стоји, mislim da nema potrebe da vas uveravam da je tu reč o jednoj izuzetno važnoj i ozbiljnoj ponudi.

Pročitano na tribini Beogradskog kruga 5. maja 1992.

Druga Srbija, Plato, Beograđki krug, Beograd, 1992.

P. S. (novembar 1992): Vrlo je verovatno da bi se mogla pojaviti i hrvatska verzija jednog ovakvog eugenetičkog praktikuma – *Čista Hrvatska*. Na takav zaključak navodi, između ostalog, i jedan letak koji se pojavio u Hrvatskoj "travnja 1992", dakle u vreme kad sam ja u poštanskom sandučetu našao poziv na pretplatu za *Čistu Srbiju*. On sadrži nekoliko etnohigijenskih uputstava hrvatskom narodu kako da se bori za očuvanje svog "narodnog tkiva": Upustvo br. 2: "Srbici su tu oko nas. Kao ljudi i humanisti tu ništa ne možemo izmeniti. Oni moraju imati svoj život, svoja ljudska prava, ali možemo sprečavati njihovo širenje u hrvatski narod i razaranje našeg nacionalnog tkiva – što se događalo do danas." Upustvo br. 7: "Ne družite se sa Srbima i ne prijateljujte s njima, jer tako izbjegavate njihovo ulaženje u hrvatsko narodno tkivo. Nikada ne znate kako će reagovati na zov velikosrpskih političara. Do sada mnogi nisu odoljeli 'zovu Srbije'." Upustvo br. 8: "Djecu i unučad upućujte, da se ne druže sa Srbima, sa srpskom djecom. Na taj način izbjegavati mogućnost da se zaljube u mladiće i djevojke srpske narodnosti i da s njima sklapaju brakove. Neka shvate da se ljubav javlja među ljudima s koji-

ma se družimo na neki način. Družeći se sa svojima nači će osobu svoga života među pripadnicima (-cama) svoga naroda. U mlađima treba razvijati osjećaj da je ženidba s osobama srpskog naroda jedan oblik potcjenvivanja ili čak izdaja hrvatskog naroda, zanemarivanje hrvatskih žrtava i stradanja. Takve ženidbe su opasnost za opstanak Hrvata. To se vidi po rezultatima dosadašnjeg suživota sa Srbima." (Navedeno prema listu *Duga* od 10. oktobra 1992.)

P.S. (april 2001): Ovaj tekst su pogrešno razumeli mnogi njegovi nebrizljivi čitaoci. Poverovali su mi na reč da u tadašnjoj Srbiji zaista postoje takve stvari kao što su Vojni etnohigijenski zavod, eugenistički praktikum, ksenodetektor ili etnomer. To se moglo i razumeti, jer u vreme kad je ovaj tekst prvi put objavljen rasistički govor mržnje dostigao je takav stepen da je moj esej, pisan, ako tako smem da kažem, u orvelovskom stilu, mogao da bude prihvacen kao sasvim realistička slika stvarnosti. Slika Srbije i svega onoga što se u Srbiji misli i govori početkom devedesetih godina u svetu je bila tako jednolično crna i odbojna da je ovaj moj tekst primio zdravo za gotovo kao izveštaj o stvarno postojeočoj knjizi i poznati španski pisac Huan Gojtilo. On je čak otišao tako daleko da je mene proglašio autorom rasističkog priručnika o kome se govori u mom tekstu. Ja sam za njega "filozof iz Beograda koji se predstavlja kao kum "čiste Srbije", utemeljene na eugeneticici, nauci o rasnoj i etničkoj higijeni". "Shvatili smo", kaže Gijtilo, "da je svaka sličnost sa 'Mein Kampfom' sasvim slučajna!" (Huan Gojtilo, "Sarajevo 1993", članak objavljen na nekoliko jezika, ovde ga citiram prema francuskom prevedu u: *Revue d'études palestiniennes*, Pariz, mart 1993).

Himna ili pacifistička satira?

Retki su oni koji su čuli da neko peva "Marš na Drinu". Međutim, još 1965. godine RTB je objavila ploču na kojoj Ljubivoje Vidovljević peva ovu popularnu kompoziciju Stanislava Biničkog. Reči je prethodne godine napisao Miloje Popović, inspirisan 50. godišnjicom Cerske bitke. Danas kada je "Marš na Drinu" glavni kandidat za državnu himnu Srbije, Popovićev tekst je izišao iz zaborava. Čitajući ga (u *Večernjim novostima* od 9. juna 1992), postaje nam razumljivo što se "Marš na Drinu" u obliku pesme nije "primio":

*U boj, krenite junaci svi
Kren'te i ne žal'te život svoj
Cer da čuje tvaj, Cer nek vidi boj
A reka Drina slavu, hrabrost
I junačku ruku srpskog sina.
Napred, borče
brani svoju zemlju
ne daj, ne daj,
za nju život uvek rado predaj
al' je nikom ne daj. (ref.)
Poj, poj Drino, vodo hladna ti
Pamti, pričaj kad su padali
Pamti hrabri stroj
Koji je pun ognja, silne snage
Proterao tudina sa reke naše drage.
Poj, poj Drino, pričaj rodu mi
Kako smo se hrabro borili
Pevao je stroj, vojev'o se boj
Kraj hladne vode krv je tekla
Krv se liša Drinom zbog slobode.*

Popovićevi stihovi spadaju u onu vrstu novokomponovanih pesama koje njihovi autori zovu "namenskim". To su pesme sročene za jednokratnu upotrebu u određenim prilikama (proslava nekog

istorijskog jubileja, puštanje u pogon nekog privrednog objekta, predizborna kampanja), ponekad za račun poručilaca a, pre svega, s namerom da se iskoristi konjunktura određene teme na estradnom tržištu. Što zbog ritmičkih i melodijskih specifičnosti kompozicije, što zbog Popovićeve nevičnosti ovoj vrsti posla (koji ima svoje kanone i svoje oprobane majstore), tek kvalitet njegovog teksta je ispod nivoa koji tvorevine ove vrste obično dosežu.

Naizgled jednostavna, Popovićeva pesma je zapravo krajnje konfuzna. Tome je prvi uzrok autorovo slabo vladanje sintaksom i frazeologijom srpskohrvatskog jezika. Tako je, u prvoj strofi, Drina dovedena u gramatičku situaciju da treba da čuje slavu, hrabrost, junačku ruku srpskog sina. U refrenu se pojavljuje stih za nju život uvek rado predaj, s idejom da "predati život" znači isto što i "dati život", što je zabluda koja u jednoj borbenoj patriotskoj pesmi izaziva posebno nezgodnu dvosmislenost. Ni fraza iz treće strofe pričaj kad su padati ne drži se najbolje. Isto se može reći i za frazu krv se liša Drinom, u završnom stihu ove pesme, a posebno za izraz vojev'o se boj, koji iskršava nešto ranije.

Zbrkanost ovog teksta uvećava haos koji vlada njegovim komunikacijskim planom. Različiti primaoci i pošiljaoci poruka smenjuju se zbrda-zdola. Anonimni govornik najpre se obraća "junačima", zatim naglo prelazi na "ti" sa nekim neidentifikovanim primaocem, na koga se odnose reči Cer da čuje tvoj. To bi mogao biti "borac" iz refrena. Ali, tog primaoca poruke smenjuje Drina, od koje se, opet, traži da i sama preuzme ulogu simboličnog govornika (Poj, poj, Drino... pričaj). I to se, u istom stihu, obesmišjava stavljanjem Drine u ulogu objekta i uvođenjem novog pluralnog govornika (sa reke naše drage). Zbrka vlada i poslednjom strofom, ali se u završnim stihovima komunikacijski plan pesme neočekivano iz temelja menja. Likovi pesme gube svoje mnogostrukе i zbrkane komunikacijske uloge, a sada anonimni pripovedač o njima s odstojanja govori anonimnom primaocu poruke (pervao je stroj, vojev'o se boj itd.).

Retorička i pesnička sredstva upotrebljena u ovom tekstu svode se na nekoliko slabo uboženih i povezanih borbenih pokliča, epskih formula i pesničkih stika. Sve to zajedno – a posebno pokliči iz refrena: ne daj, nikom ne daj, rado predaj, al' je nikom ne daj – može samo da zbuni i zaustavi za boj spremnog ratnika. Drugim rečima, ova borbena pesma paradoksalno, a najve-

URONJAVANJE

rovatnije mimo volje autora teksta, dobija jednu satiričnu dimenziju i, u krajnjoj liniji, ostvaruje pacifističku funkciju. Zbog toga će svaki građanin Srbije kome su na srcu vrednosti mira i ljudskog života (danас potrebnije nego ikad) s radošću dočekati proglašenje ove u sуштини obeshrabrujuće i razoružavajuće pesme za državnu himnu.

Jun, 1992.

Pucanje od zdravlja, Beogradski krug, 1994.

Dva Slobodana Miloševića

Vanstranački organizacioni odbor za povratak i naseljavanje Kosova i Metohije pruža svestranu podršku, kako kažu, našem najboljem predsedniku Republike Srbije Slobodanu Miloševiću. Odbor ističe da "Slobo radi i po 20 sati dnevno i subotom i nedeljom, da je mnogo uradio za Srbiju, za Srpsku Republiku Krajinu i Srpsku Republiku BiH i za svo srpstvo".

Oni smatraju da Milošević može još više da uradi i zato poručuju onima koji pokušavaju da ga ruše, da će sami biti srušeni. Odbor se nada da Srbin neće udariti na Srbina.

Borba, 25. jun 1992.

Glavni zahtev studenata i profesora beogradskog i drugih univerziteta u Srbiji, koji već dve nedelje štrajkuju, jeste zahtev da Slobodan Milošević podnese ostavku. U tom zahtevu ima jedan dosad nezapažen problem, koji je, po mom mišljenju, relevantan za razmišljanje o iracionalnom i racionalnom u našem savremenom političkom životu.

Problem je u tome što ima bar dva Slobodana Miloševića. Jedan od njih je realno postojeca osoba, političar, predsednik Srbije. Sa tim Miloševićem nedavno je htela da se sretne i razgovara jedna delegacija Beogradskog univerziteta. Ali, kao što znamo, pravi susret i razgovor nije se desio. Osnovni utisak koji je delegacija Univerziteta ponela sa tog razgovora bilo je osećanje da su se obreli pred čovekom čije ponašanje i reči nemaju pokrića u običnom, realnom životu. Kao da je pred njima bio neko drugi, s kojim se nije mogao uspostaviti kontakt, bar ne na planu obične međuljudske komunikacije. "Taj čovek", izjavio je jedan od studenata koji su bili u delegaciji, "kao da živi u nekom svetu van ovoga".

Pojavili su se i prvi politički i psihološki komentari i tumačenja tog neobičnog susreta. Ja ču, sa svoje strane, ukazati na mogućnost da se on protumači iz perspektive folkloristike i istorije religije. Prema tako postavljenom tumačenju, pred delegacijom

URONJAVANJE

Beogradskog univerziteta nije bila realno postojeca osoba, političar i predsednik Srbije Slobodan Milošević, nego se delegaciji ukazao njegov folklorni, popularno-religijski lik. Delegacija je ugledala Slobu, Stobu, Slobodana, to jest jednog od glavnih junaka našeg savremenog političkog folklora, najnovije oličenje našeg svetog kralja. O tome da je doista reč o parareligijskom događaju ili doživljaju svedoče i reči profesora Ivana Štajnbergera, dekana Filozofskog fakulteta, koji je bio u delegaciji Univerziteta. Rekao je da se pred predsednikom osećao kao uplašeni osnovac pred strogim učiteljem i da mu je nehotice odobravao klimanjem glave.

Da li se u tom trenutku profani Milošević, čovek i političar, zaista identifikovao sa svojim folklornim, parareligijskim parnjakom ili su ga studenti i profesori samo tako videli? Teško je to sada rešiti. U svakom slučaju, lik koji se ukazao delegaciji Univerziteta već je ranije bio uobličen u našem političkom folkloru. Folklorni narodni voda i zaštitnik Sloba (u drugim varijantama: Slobo, Slobodan, Milošević Slobodane) pojavio se pre nekoliko godina, u vreme famoznih "mitinga solidarnosti i istine".

U međuvremenu, iskristalisale su se osnovne karakteristike ovog junaka. Najpre, on je, kao i mnogi drugi folklorni i mitski junaci, obdaren natprirodnom snagom i lepotom. O tome govori poduža epska pesma "Još Srbija стоји да је била":

*Slobodane, rode srpske vjere,
dok ponireš u tuđe namjere,
iz očiju munja ti sijeva,
kad govorиш, med se izlijeva.
Pred tvojom će ljepotom proljeće
da sakrije Sunce i cvijeće*

Zatim, Slobodan je naš mitski roditelj, veliki brat, odnosno otac i majka. Takav je u pesmi "Slobodane, mili brate", u kojoj mu se narod obraća s molbom da ga uzme u svoju zaštitu: *Pomozi nam, Slobo, brate, ti si nama i otac i majka.* U toj ulozi mitskog roditelja on neposredno nasleđuje jednog drugog junaka našeg novijeg političkog folklora, poznatog pod imenom Drug Tito. Mnogi sloganii sa mitinga od pre tri-četiri godine tražili su da Sloba preuzme to naslede (*Srbija se stalno pita, kad će Slobo mesto Tita*), to jest da preuzme upražnjeno mesto mitskog oca, koje je dотле

zauzimao Tito. Još nismo zaboravili stihove: *Sad nam Tito i tata i mama, on zauvječ biće vođa nama.*

Ali, ovde nije reč o političkom kontinuitetu, nego o kontinuitetu otežljjenja svetog, očinskog kralja u našem političkom folkloru, u našoj popularnoj religiji i, samim tim, u svesti širokih slojeva našeg stanovništva. Nasleđujući Druga Tita, Sloboda nastavlja dugi lanac inkarnacija lika svetog kralja. Ne treba zaboraviti da je i Tito bio samo jedno otežljjenje onog božanskog junaka kog su u našem folkloru pre njega olačivali Obilić, Dušan, Kardorđe, Gubec i mnogi drugi: *Druže Tito, našeg roda diko, Obilića sliko i priliko.* Sada je naslednik te tradicije Slobodan: *Srpsinja je rodila Dušana, a sad, evo, mladog Slobodana.*

Kao mitski junak, Sloboda ne pripada profanom, običnom vremenu. On se među nama pojavio da bi nas pozvao u borbu protiv tog vremena, a za jednu vrstu besmrtnosti u kojoj se njegov lik susreće sa drugim mitskim junacima, gde je takozvani "kosovski problem" samo savremenit vid večne kosovske drame, pa je tako i pokretanje tog problema u stvari obnavljanje Kosovskog boja: *Slobodane, sabljo naša britka, hoće li skoro na Kosovu bitka?*

Sloboda je junak objave. On je došao da ukine ovo banalno vreme tavorenja i patnje, razjedinjenosti i bezverja, ali i zato da navesti početak novog vremena, vremena slobode, blagostanja i sreće. Njegov mesijanski lik osvetljava pesma "Čovek XX veka":

*Mila braćo, došlo novo doba,
rodio se Milošević Sloboda,
Heroj pravi, duša od čoveka,
bori se za Srbiju dvadesetog veka.*

Dakle, tog Slobodana Miloševića, svetog kralja, očinskog zaštitnika i novog Mesiju imali su pred sobom članovi delegacije Beogradskog univerziteta pre nekoliko dana. Onaj prvi Milošević, političar i predsednik Srbije, sigurno će otici sa političke scene, pre ili kasnije. Ali mitski očinski predvodnik naroda, folklorni junak Sloboda ima mnogo dublje korene u našoj sredini i u našoj kolektivnoj svesti. Uz to, lako menja imena.

Samo ako posle odlaska Miloševića ne dozvolimo da nas opet opčini neki novi spasilac i Mesija – sa krunom na glavi, sa perom ili mačem u ruci, svejedno – ako odolimo iskušenju da za novim vođom ponovo krenemo van vremena i van sveta, ima nade da će

URONJAVANJE

više razuma i više slobode biti u ovoj zemlji. Sve dok naši političari i politički lideri za nas budu otežljivali očinskog svetog kralja i dok se budu identifikovali sa tim otežljjenjem da bi nas lakše držali u svojoj vlasti, našom politikom i našim društvom vladaće loša, destruktivna iracionalnost, a mi ćemo nastaviti da prebrojavamo mrtve junake, klanjajući se živom bogu.

Borba, 30. jun 1992.

Vučurević ante portas

Osudu grada kao mesta gde se kvari prirodna čestitost tamo pristige seoske omladine prvi je u naše vreme, u osviti sadašnjih ratova na tlu bivše Jugoslavije, obnovio narodni pesnik Božidar Vučurević iz Trebinja, u prologu svoje zbirke epskih pesama *Pjesme borbe, mira i slobode* (Trebinje, 1988). Tu su stanovnici grada opisani kao ljudi zaraženi opakom boljkom nazvanom "gradska kuga", a pesnik sa strahom pomišlja da bi ta boljka mogla prekratiti i njegove dane:

*Kad se sjetim sve prošlosti
živio sam dosta dugo,
a i još bi potrajalo
da te ne bi, gradska kugo.*

Život u gradu – a Vučurević, rodom iz sela Zubci, ima u vidu Trebinje – poguban je jer je tu čovek sebi "nametnuo obaveze i nevolje", živi u neprestanoj trci, a uz to je "zagazio u nevjerstvo". Umesto svoje, čovek voli tuđu ženu, a umesto komšije strance i inovernike, prihvata tuđa, a ne čuva svoja dobra, a posebno se zanemaruju i zaboravu prepuštaju dobri narodni običaji:

*Komšija je puno dalek
bliski su nam tuđi ljudi...
Lako tuđe prihvatomo,
ali svoje ne čuvamo,
tuđe dobro veličamo
kao svoje da nemamo.*

Najteža razaranja pretrpelo je zdravo tkivo tradicionalne porodice. Gradska kuga pokvarila je bratsku ljubav, poštovanje kumstva, a posebno je nagrizla stožer zdrave ljudske zajednice – očev autoritet. Vučurević se setno priseća svog detinjstva na selu, gde je taj autoritet na snazi:

URONJAVANJE

*Kad je otac dolazio,
svi su redom ustajali...
nit je smio pomisliti
da prepravi starijeme.*

Krivicu za takvo bolesno stanje koje vlada gradom dobrim delo snosi formalno obrazovanje, koje daje dosta škole i nauke, ali malo umijemo, jer ono što nam na jednom planu nauka pruža, na drugom, važnijem, etičkom, ona nam uskraćuje:

*Dosta ljudi dostigoše
u nauci i tehnići,
ali mnogo izgubiše
u poštenju i etici.*

Sažeto određenje "gradske kuge" Vučurević sažima u izrazu "veštački život", koji sputava čoveka da razvije svoje prave prirodne sposobnosti:

*Vještački se život vodi
na silu se čovjek smije,
tu nit' jedne četvrtine
od čovjeka pravog nije.*

Potvrdu aktuelnosti i prihvatljivosti svog pesničko-političkog programa, ohrabrenje za svoje najveće ambicije, Vučurević je dobio iste godine kad je taj program objavio – 1988, u nacional-populističkom pokretu poznatom pod imenom "događanje naroda", koji je doneo konsolidaciju nove vlasti u Srbiji i Crnoj Gori i uspostavljanje kulta novog vode – Slobodana Miloševića. No, da li je ovaj narodni apoget zdravog prirodnog života i neprijatelj grada, pozivajući te godine na pobunu protiv kužne urbane kulture i na povratak arkadijskoj prirodnosti, mogao i posmisliti da će samo tri godine kasnije imati prilike i sredstva da s reči pređe na delo, da kao vojni zapovednik opseda i topovima ruši jedan od najstarijih i najlepših gradova sveta – Dubrovnik?

Bivši autoprevoznik i narodni guslar, zahvaljujući čudima i specifičnim standardima ratnog vremena, u međuvremenu je avanzovao do položaja prvog čoveka Trebinja i tog dela Hercego-

vine i komandanta takozvane "narodne odbrane", najodgovornijeg za ratne operacije na hercegovačko-dubrovačkom ratištu u jesen 1991. godine. Evo kako početkom oktobra te godine komandant Vučurević novinarima objašnjava šta smera s Dubrovnikom: "Samoj je pitanje dana ili sata kada će JNA ući u Dubrovnik. Ako fašistička vojska nađe uporište u Starom gradu, on će biti srušen" (*Borba*, 5.-6. oktobar 1991). Tog dana novine su zabeležile i informaciju da na Dubrovnik pada oko hiljadu granata dnevno.

Vučurević je, dakle, bio na dobrom putu da sravni sa zemljom jedno od najpoznatijih legitama "gradske kuge". Kad je ubrzo posle toga razaranje Dubrovnika ipak zaustavljeno, ovom pesniku je ostalo da zavidi rušiteljima Vukovara, koji su taj posao uspešno okončali, a zatim, možda još i više, svojim kolegama pesnicima iz Sarajeva, na čelu sa pesnikom Radovanom Karadžićem, koji su na domaku cilja, to jest na početku novog zdravog, lepog i mlađog života na zgarištima gradova.

Vučurević i drugi u poslednje vreme vrlo glasni mrzitelji gradova daju za pravo onima koji danas govore o ugroženosti urbanog duha, o opasnosti koja se nadnela nad urbanu kulturu. Bojam se, ipak, da se u toj opravdanoj zabrinutosti za sudbinu urbanog ne zaboravi da nije samo grad žrtva današnjeg ludog rata, nego da on dovodi u pitanje opstanak svakog oblika civilizovanog života. Ugroženi su i grad i selo i urbani i ruralni "duh". I centri i provincija. Između zgarišta gradova crne se popaljena sela. Desetine hiljada mladića raznih nacionalnosti, i iz sela i iz grada, pobegli su od bratobilačkog rata i žive u bežaniji, u izbeglištvu, u bedi, u strahu od osude, od paravojnih patrola koje su za njima (za onima koji nisu u inostranstvu) kretnule u lov.

Bojam se da se zalaganjem za spas "urbanog" ne izazove netična predstava da je današnje stradanje gradova proisteklo iz nekog nepremostivog civilizacijskog antagonizma između grada i sela. Taj antagonizam, ako ga je uopšte bilo, danas je potisnut u drugi plan, i to na stravičan način: ognjem i mačem mržnje proglašene *urbi et orbi* kao novog zakona prirode. Selo i grad su danas podjednako velike i tragične žrtve nasilja.

Istina je da ideologija te mržnje i tog nasilja voli da se udvara selu, hvaleći njegovo krepko zdravlje i tvrdnu veru, a da ocrnjuje grad kao leglo svih mogućih opačina i slabosti. Jer ta populistička i parafašistička ideologija veliča zemlju, krv, rasu i životi-

URONJAVANJE

nju. Ali njen mrak guta sve, svaku vrstu pameti i kulture, i svima nudi i daje isto – ludost, mržnju i smrt.

August, 1992.

Pucanje od zdravlja, Beogradski krug, 1994.

P. S. (aprili, 1993): U međuvremenu, Vučurević je koristio svaku priliku da se osveti gradu u kome je upoznao pošast urbanog života, svom Trebinju. Najpre su, januara 1993, njegovi ljudi proterali sve Muslimane iz tog grada, a zatim su porušili trebinjske džamije. Ali sve to nije pomoglo Vučureviću da zaboravi svoju mržnju prema Dubrovniku. O tome svedoči njegova najnovija izjava (koju prenosi *Vreme* od 3. aprila 1993): "Pogrešno se govori da je Dubrovnik srpski grad. Nije on ni srpski, ni hrvatski, ni muslimanski – to je latinski grad, podignut na Srpskoj stijeni. U tom gradu se uvijek kurvinski živjelo; nula nadmorska visina – nula ljudi. Navikli su da se vrzmaju oko pristaništa, mjenjačnica, carina, a u posljednje vrijeme, dubrovački gospari sašli su iz svojih salona i iznajmljuju ih zajedno sa spavačim sobama bjelosvjetskim probisvjjetima. U tom izdavanju ne štede više ni sebe, niti svoje žene i decu."

Knele, momak na svom mestu

Verlo je verovatno da ubistvo mladog junaka beogradskog podzemlja Aleksandra Kneževića Kneleta ima policijsko-političku pozadinu. Ali u pričama o tom događaju i njegovom glavnom akteru, onakvima kakve su prenete u novinama, uloga tog policijsko-političkog konteksta sasvim je mala, pogotovo kad se upoređi sa značajem tog konteksta u literaturi o nekim drugim junacima beogradskog podzemlja. U Kneletovom slučaju, na policijske i srođne poslove i kontakte sa politikom odnosi se samo nekoliko sporednih epizoda iz njegovog kratkog i burnog života.

Knele je, kaže priča, za vreme mitinga opozicije i nereda 9. marta prošle godine viđen u obezbeđenju Vuka Draškovića, a marta ove godine među momcima koji su batinama i lancima razjutili srednjoškolce okupljene na demonstracijama ispred Terazijske česme. Druga od te dve epizode politički je teško spojiva sa prvom, ali se može povezati sa pričom o tome kako je srpska policija letos Kneževića izbavila iz zatvora u Budvi, gde je dospeo pod sumnjom da je učestvovao u nekom nerasvetljenom ubistvu, i da ga je ista policija helikopterom prebacila u Beograd.

U novinskim člancima objavljenim posle Kneletovog ubistva, koji nude zapise i pisani, paraliterarnu stilizaciju usmenog priovedanja o "jednom od najmladih lavova beogradske mafije" – kako je nazvan u *Dugi* – pominju se i neki stariji i slavniji junaci ovdješnjeg podzemlja, koji su se tokom poslednje dve godine preobrazili (ne menjajući čud) u ratne heroje, borce za nacionalne interese i šampione patriotizma. Knele je, veli priča, bio Giškin pulen, za njega i njegove poslove živo se interesovao lično Arkan. Poslovalo je i družio se sa novom klasom ratnih profitera. Od njega je čak i Dafina zazirala i uredno mu plaćala "reket"; ove godine letovao je na Jezdinom ostrvu, a prvi komšija mu je u gradu-hotelu i na plaži bio Goran Hadžić.

Ipak, priča Kneleta najčešće prikazuje u drugačijem, mlađem, lepšem i veselijem društvu. Od bankara, policajaca i ratnika bliže su mu sportske i estradne zvezde. "Porše karmin boje" kupuje od Suzane Mančić; Džej Ramadanovski mu je, na koncertu pred

URONJAVANJE

dvadeset hiljada mladih, posvetio pesmu "Teško je živeti", a bokseri as Miroslav Klopanović Klopa svoju poslednju pobedu "poklonio je mrtvom Kneletu".

Ono čime je Knele najviše zaokupljen daleko je od politike i rata. Više od maskirne uniforme i ratne slave on voli skupe kožne jakne, najbolje patike, najbrža kola, najlepše devojke, zlatne lance oko vrata i kocku. "Oko njega su se okupljali momci istih sklonosti", kaže dalje priča. "Furali su modu, nosili uvek kvalitetnu garderobu. Jednostavno, imali su svoj stil. Uz njih su uvek bile najlepše devojke, isto tako lepo obučene" (*Večernje novosti*). Umesto da ubija u građanskom ratu, da ruši i pljačka srušene gradaove, Knele se bavio običnim, "normalnim" mafijskim zanimanjima.

Glavni posao mu je bio naplaćivanje netražene zaštite ("reketa"), ali je žrtve birao isključivo među bogatašima sumnjivog poštenja. "Od poštenih ljudi i normalnih kintu nikad nije uzeo", kaže u *Ilustrovanoj politici* jedan Kneletov prijatelj. "Samo je mogao da im da." U stvari, sasvim robinhudovski, Knele je uzimao od jednih da bi davao drugima. Više puta je ispričana priča o njegovom poslednjem dobročinstvu, o tome kako je – prema verziji te priče objavljenoj u *Novostima* – "pre mesec dana kad je bila najgora nestaćica benzina pokupio starije komšije iz kraja i odveo ih na pumpu da im sipa benzin".

Po ovoj utozi osvetnika i zaštitnika starih i sirotih Knele je srođan čuvenom Ljubi Zemuncu, junaku još živih priča o prethodnoj generaciji beogradskog podzemlja, koga su "Robinu Hudu vodili puti", kako stoji u epitafu na njegovom nadgrobnom spomeniku. Ali i drugi glavni motivi priča o Zemuncu javljaju se, mada u manje razvijenom obliku, u paraliterarnim tekstovima posvećenim Kneletu.

I on je momak obdaren neobičnom vitalnošću i tajanstvenom sposobnošću da prkosí smrti. Prvi put je odneo pobedu nad njom kad se u dvanaestoj godini povratio iz kliničke smrти (Ljuba je već na rođenju imao problema). I Ljuba i Knele, pre fatalnog dana, na volšeban način preživljavaju više atentata. Obojica umeju da budu izuzetno surovi, brutalni, žestoki i čak, prema nekim verzijama priča o njima, vole da siluju. Uporedo sa tim crtama, oba lika se odlikuju i potpuno suprotnim osobinama: dečačkom nežnošću, preosetljivošću, požrtvovanosti, a to znači da se i u oba slučaja pomaljaju osnovne konture lika surovog zaštitnika i protiv-

rečno osećanje straha i divljenja (a u tome je suština obožavanja) koje takav lik pobuduje.

Priče o Kneletovom kratkom životu u poršeu i misterioznoj smrti u "Hajatu", o njegovim mnogobrojnim kratko podšišanim drugovima u kožnim jaknama, o džeparcu od 500 maraka, o zlatnim lancima i ožiljcima, o pucnjavama u kojima nikad nije potezao prvi, o njegovoj omiljenosti medu decom i starcima na Voždovcu, o svim onim devojkama koje su za Kneletom zaplakale u čituljama i o onim drugima (nisu se javile) koje je on voleo bez njihove saglasnosti, kao što je i bezbednost i zaštitu nudio i onima koji je nisu tražili, sve te priče i druge njima slične potvrđuju da je Beograd i u ovom vremenu rata i haosa sačuvao nešto od pravog mafijaškog podzemљa, sa njegovim uobičajenim poslovima, prepoznatljivim junacima i tipičnim mitovima.

To saznanje danas može da nas ohrabri, kao znak da izvesnog reda ipak ima u trenutku kad nam se čini da se svet prevrnuo i da se kompletno podzemlje preselilo na novi nacionalni Olimp, da su dojučerašnji lopovi, siledžije i ubice postali gospodari javnog života i da tu vladaju u ime mafijaških vrednosti, običaja i zakona.

Borba, 14-15. novembar 1992.

Pucanje od zdravlja

Poslednjih nedelja se u izveštajima i svedočenjima o ratu u Bosni često govorilo o bolesti i zdravlju. Čuli smo i zabrinjavajuće vesti o pojavi tifusa i kolere i poražavajuću prognozu da bi zaraža mogla da odnese čak više ljudskih života nego ratno ubijanje, hladnoća i glad zajedno. Čitali smo i slušali o prilikama u sarajevskoj bolnici, gde su hirurzi prinuđeni, da bi spasli što više života, da pribegavaju amputacijama nogu i ruku i tamo gde bi ih inače u normalnim uslovima mogli spasti, o tamošnjem porodilištu gde poslednjih meseci žene dolaze skoro isključivo radi pobacaja. U tim izveštajima i svedočenjima upozorava se i na uzdrmano mentalno zdravje ljudi u Bosni zahvaćenoj ratom, čiji se život pod opsadom, u podrumima razrušenih gradova, u logorima i zbegovima pretvara u grčevitu i neizvesnu borbu za goli opstanak. Željko Vuković, dopisnik *Borbe*, koji je donedavno delio sudbinu opsednutih Sarajlija, nazvao je to što se tamo događa "raspamećivanjem". "Život u podrumu ubija svaki moral, motiv, ljudskost", kaže Vuković. "Simuliranje života vrlo brzo počinje da ubija... Sarajevo postaje velika psihiatrijska čekaonica" (*Borba*, 26. novembar 92).

Uporedo s tim pojavili su se u našim medijima opisi ratnih prilika u Bosni i portreti nekih od njihovih glavnih učesnika, iz kojih proizlazi da tamo ima ljudi koji su ne samo sačuvati fizičko i mentalno zdravje nego su ga čak toliko učvrstili da danas, štono se kaže, pucaju od zdravlja. Prva nas je u to, svojom pričom i svojim izgledom (na NTV Studio B 8. novembra i u *Borbi* od 14-15. novembra), pokušala da uveri Sonja Karadžić, apsolvent medicine, rođena u braku dva lekara, sada na dužnosti šefa Kabinetra Ministarstva za informacije tzv. Republike Srpske, na Palama više Sarajeva. "Dotazim" – izjavila je Karadžićeva – "mlada, zdrava, nasmijana, komunikativna iz jedne zdrave sredine, gde se ratuje i radi..."

Ali Beograd izgleda nije bio naročito impresioniran ovom veselom i krepkom ratnicom, što je nju koja, kako kaže, "voli Beograd", "jako razočaralo": "Ja sam jako razočarana Beogradom i

naglašenim 'slobodarstvom' prestonice moje matice..." Drugo ime ovog beogradskog naglašenog slobodarstva pod znacima navoda je bolest, a Karadžićeva će nam odmah otkriti i dva osnovna uzročnika te bolesti. Prvi je u tome što u Beogradu ima "ljudi svih fela koji su izbegli iz Sarajeva a njihovi bližnji dole vrše genocid nad Srbima", a drugi što Beogradani razmišljaju o političkim promenama u Srbiji. "O tome se razmišlja samo u Beogradu", kaže Sonja Karadžić. "U unutrašnjosti je omladina daleko zdravija, neopterećenija."

U isto vreme kad i Sonja Karadžić, kazivanja o zdravlju i lepoti srpskog naroda na primeru njegovih voda u "Republiki Srpskoj", doneo je "ekskluzivno sa ratišta" i (u *Dugi* od 7. novembra 1992) objavio publicista i slikar Dragoš Kalajić. Tamo je vodio grupu šefova ruske opozicije i izveštaka takozvanih "ruskih patriotskih medija", sa penzionisanim generalom Filatovom na čelu. I ovde se iz pohvala koje se izriču Srbiji i srpskom narodu isključuje Beograd, jer, kako kaže Kalajićev gost Jurij Lošić, "Srbija koju volim i kojoj se divim nije Beograd već ovaj narod ovde što se herojski bori sam protiv svih".

I po Lošćicevom sudu, Srbi (ne računajući Beogradane) obdareni su izuzetnom vitalnošću, ali ta vitalnost u njegovoj interpretaciji dobija mistično značenje. Na Kalajićevo pitanje: "A šta je to toliko izuzetno i jedinstveno u Srbima?", njegov sagovornik uzvrata ovim rečima: "Svetlost što prosijava iz pogleda i lica, svetlost nepokorive i nepobedive životnosti..."

Tri svetla lika, tri oličenja nepobedive životnosti srpskih ratnika u Bosni opisuje Kalajić u svojoj reportaži. Prvi od njih je general Mladić, u čijem pogledu pisac vidí "sjaj nepokolebljive odlučnosti borbenog duha... čelični sjaj stečen kroz neka strašna iskustva i saznanja, probojima poslednjih barijera straha od smrti". Još jači utisak na Kalajića ostavlja susret sa Radovanom Karadžićem, koga opisuje kao "ličnost sazdanu od najboljeg gorštačkog materijala srpskog etnosa i ethosa", kao narodnog vođa čija moć zrači "svetim užasom".

Ipak, najupečatljiviji i najlepši primer fizičke i duševne kreplosti među Srbima na bosanskom ratištu našao je Kalajić u liku Biljane Plavšić, koju je predstavio kao "veliku figuru žive legende srpske borbe". Kalajić s prezirom odbacuje mogućnost poređenja ove nove srpske legende sa La Pasionariom, legendom španjolskog građanskog rata. "Pre svega", objašnjava on, "Dolores Ibá-

URONJAVANJE

ruri je veoma ružna žena, fizička i moralna nakaza – dok je Biljana Plavšić oličenje evropske lepote i *magnitudo animi*". Sam njen pogled na čudesan način odstranjuje umor iz Kalajićevog tela, tako da on na sopstvenom primeru otkriva "moć dr Biljane Plavšić da okrepi i najumornije", a ta moć i njoj samoj daje neuništivu krepkost i lepotu. "Opažam, glasno", nastavlja Kalajić, "da je ona krepka i lepa kao da je upravo ustala iz dugog počinka".

Nedavno se, u jednoj televizijskoj reportaži (TVB, 12. novembar), zdravoj lepoti srpskih vođa na Palama zadivio još jedan slikar i pisac – Momo Kapor. Tu je našao tip čistokrvnog srpskog gorštaka, oličen u Radovanu Karadžiću i Nikoli Koljeviću, i suprotstavio ga tipu muslimanskog čoveka iz Sarajeva, kome su, po njegovom nalazu, svojstveni tupost, vonj na loj i zlikovački izobiljeno lice. Kaporovi primjeri tog bednog ljudskog varijeteta su Alija Izetbegović i Juka Prazina. Svoja antropološka zapažanja upotpunio je on ocenom da je Sarajevo bilo "neprirodna tvorevina" i da se taj grad zapravo "urušio sam od sebe, od zlobe i mržnje".

Ove najnovije primere veličanja krepkog zdravlja i lepote bosanskih Srba zaokupljenih ratom, a posebno njihovih vođa, ne izlažem ovde tek zato da bismo se našmejali tu prisutnim svakojamkim stupidnostima, prenemaganjima i preterivanjima i tako se oslobođili one mešavine osećanja odvratnosti i zabrinutosti koju slušanje ovakvih priča u nama stvara, zajedno sa željom da im se nasmejemo.

U stvari, mislim da ove i njima slične priče o zdravlju i bolesti, koje danas jedna drugu sustižu, zasluzuju da se nad njima ozbiljno zamislimo. Jer u svakoj od njih je, na ovaj ili onaj način, delimično ili u celini, formulisana jedna ista poruka. To je poruka razularene, bahate sile. Ona nam se, kroz usta njome optinjenih novinara i pisaca, među kojima je i u prošlosti umela da nađe svoje žreće, hvališe svojim zdravljem i svojom okrutnošću prema svemu što joj stoji na putu. Uz to nam poručuje da je ona opet jedini zakon, jedina vera i jedina istina ljudskog života.

Ova bahata sila hoće naročito da nam kaže da se zdravi, okrepljujući život vođen vitalnim instinktim, neiskvaren bolesnom evropskom civilizacijom, to jest život u harmoniji sa mističnim silama krvi i pravoverja, najpotpunije ostvaruje u ratu, u vremenima kad se čovek s radošću i slobodno prepusta razaranju, pljački i mučenju i ubijanju drugih ljudi, pokazujući da ubilačka

strast koja ga tada ispunjava nema granica ni premca. Šapuće nam i to da je zdravlje potrebno za rat, ali da je još više rat potreban zdravlju, fizičkom i mentalnom zdravlju naroda i njegovih vođa. Zahvaljujući ratu oni imaju sjajne, čelične poglede, nepobedivu krepkost, svežinu jutarnje rose ili gorštačku žilavost. Ko bi od ratom obodenih i oduševljenih kazivača ovde pomenutih priča i njihovih polubožanskih junaka mogao iskreno poželeti da to životodavno ubijanje i razaranje prestane? Čujem ih kako jedni drugima govore: "Samo da potraje!"

U ovim naizgled šaljivim i glupavim pričama o ratničkom zdravlju sadržana je odlučna, preteća objava neprijateljstva slobodi, misli, miru, blagostanju, ljudskom zajedništvu, vrednostiima koje su proglašene za bolest i dubre, odnosno objava rata mestima u kojima su takve bolesne, neprirodne i prljave pojave najrasprostranjenije – velikim i starim gradovima. Njihovo razaranje i satiranje njihovog stanovništva, uveliko u toku, predstavljeno je kao odavno priželjkivana, prirodi i zdravom životu neophodna sanitetsko-higijenska operacija. Ta operacija je zamalo uspela u Dubrovniku, srećno je okončana u Vukovaru, a ima dobre izglede na potpuni uspeh i u Sarajevu i mnogim drugim gradovima takozvane bivše Jugoslavije.

A Beograd? Pre nekoliko dana na televiziji je govorio šef jedne rodoljubive partije, čijeg se imena ne sećam, ali pred očima imam njegovu zdravljem nabijenu pojavu: debeli vrat ispod kratko podšišane kose, štucovani crni brčići i, da bi slika bila potpuna, sivkasta košulja sa kravatom. Rekao je: "Beograd je antisрski kontejner."

Da li to znači da zaista predstoji pucanje od zdravlja na Beograd? Umesto odgovora na to pitanje, jer ja zapravo odgovor i ne znam, navešću ovde jednu rečenicu Davida Rusea, jedini motto u knjizi Hane Arent *Totalitarni sistem*. "Normalni ljudi", kaže Ruse, "ne znaju da je sve mogućno". Ta naoko obična, a u stvari strašna rečenica danas mi se čini kao najsažetiji i najtačniji opis naše situacije, situacije ljudi koji u nekoj vrsti glupe općinenosti i bez ikakvog jemstva da se mogu nadati nečem dobrom čekaju da vide šta će još uraditi sve ljuči i sve zdraviji ratnici.

Borba, 5-6. decembar 1992.

Ljudi džepnog formata

Petak 26. mart

Bum! Tras! Fljus! Tako nekako je pre tri dana prasnuo prvi prolećni, skoro letnji dan. Kao onaj iz Pandurovićeve "Svetkovine": providan, dubok. Nama, draga (ne brinite, prepoznaće se ona), znan? Dogovaram se sa Vesnom Roganović da za "Borbu" nekoliko dana vodim dnevnik i pomišljam kako će me ova milina i topilina podstaći da pre svega pratim rad SPO-a (Společnog pokreta obnove) i organizacije SSSS (Samo Sunce Srbina Spasava) i proučavam govore njihovih aktivista, to jest raznih tičica, bubiča, curica, vetrica i dunavskih talasića.

Izronivši iz mraka i blata, taj sjajan dan izlio se na smrznuće i polugladne Beogradane, na armiju uličnih dilera i švercera, izbeglica, prevarenih štediša, kopača kontejnerskog blaga, kao nezaslužena milost božja. Ljude zanete pogibijom i ubijanjem, zaludene ratom, njegovim kultovima i ritualima, nekrofilskim televizijama i izložbama opominjao je da se sete života: *Memento, bre, vitae!*

No čudo tog prolećnog znamenja potraja kratko i juče se vratiti mutno vreme, s hladnim vетром i lapavicom, prikladan ambijent za naš jad i čemer. I ovaj je petak takav, prohlađan i zbljužgan. Sasvim u skladu sa vremenom je i moja današnja lektira – *Etničko čišćenje*, zbornik "istorijskih dokumenata o jednoj srpskoj ideologiji", koji su francuskoj publici podarili pariski izdavač Fajjar i tri autora, gospoda Grmek, Đidara i Šimac. Oni će da mi kažu da srpske vođe, od Karadorda do Slobote, i srpski guslari, od Vukovih do Karadžićevih (Radovanovih), već skoro dva veka neuromno opevaju i u delo sprovode ideologiju etničkog čišćenja, a da, nasuprot toj hordi etnohigijeničara, srpsko čoštvo i nečistoću (etničku) hrabro zastupamo Dimitrije Tucović (on kao jedini primer poštenog Srbina u protekla dva veka), Aljoša, Pera zvani "Čorava Kutija", Mira, Daka, Nebojša, Bogdan, ja i još nekoliko autora tekstova objavljenih u *Drugoj Srbiji*.

Tako su nas lepo ishvalili i preporučili da čemo bar mesec dana imati da primamo "čestitke" od komentatora TVS(B) dnevnika

i drugih medijskih izdajicologa. Da (TV)rag ne bi odneo šalu, Aljoša i ja (kao urednici *Druge Srbije*) odlučujemo da se ovim hrvatskim "humanistima" zahvalimo na nezasluženim komplimentima i da ih uputimo na one naše prijatelje kojima bi bilo umesnije da oni odaju priznanje: Radi Iveković, priređivaču (nesudene?) *Druge Hrvatske*, Dubravki Ugrešić, Slavenki Drakulić, Branku Horvatu, Vesni Kesić, Jeleni Lovrić, Žarku Puhovskom, Franu Cetiniću, Igoru Mandiću...

Subota 27. mart

I dalje kiša. I dalje bljuzgavica. I dalje šesnaest tica (16-tica) na svakih četrdeset minuta. Ali oni su opet tu. Puna sala. Verna publika već tradicionalnih sastanaka Beogradskog kruga subotom u podne u Domu omladine. Neko je te skupove počeo da zove "sesijama", i tako je ostalo. Valjda zato što deluje svetski, a tu se okuplja svet koji bi da ostane u svetu, makar tako, za trenutak, između dva prljava autobusa i između dve gladne sedmice, iluzorno, pomalo svečano i s dugim pričama posle, u holu... Zato te "sesije" drugi zovu "mirovničkim i građanskim liturgijama". Taku ideju potkrepljuje i prisustvo starijeg sveta i odnedavno instalirana kutija za dobrovoljne priloge.

Da, tako skromno, ubogo deluje skup onih koji se nedeljama, mesecima okupljaju da bi rekli onima koji danas žare i Pale tako da se sve puši, da za satiranje gradova i naroda, ubijanje pameti, radosti i budućnosti nemaju njihovu saglasnost i da ne umišljaju da to rade u njihovo ime. A koga je za to briga? To su - kažu vlast i njeni saveznici - sitnoduši, malokrvni Srbi, šačica kosmopolita, ljudi malog, džepnog formata, bez smisla za velike istorijske zadatke i slavne bitke.

Ali, taj potcenjivački ton naglo se menja kad neko iz Beogradskog kruga svoje mišljenje o našem mudrom i rodoljubivom rukovodstvu i njegovom "Pokretu dobrovoljnih davalaca tude krvi" (kako to društvo u današnjem *Vremenu* opisuje Stojan Cerović) iznese izvan Doma omladine, kao svoj "utisak nedelje", ili ga iskaže čak (o, sram ga bilo!) u inostranstvu, pa se tako kandiduje za ulogu mrskog Izdajnika u TV *comedia del arte*, gde, popljuvan i naružen, biva prikazan osvete žednim Jezdinim i Dafininim štedišama, s objašnjenjem: Evo ko nam ne dozvoljava da pobedimo, da se sami sa sobom ujedinimo, obogatimo i dobro nakrakamo.

URONJAVANJE

Nedelja 28. mart

Čudiču, majstore! Odavno nemam volje da čitam poeziju. Podlegao sam onom: ko sad da se bakće sa pesmama? Vidim da je to bezveze. Zahvaljujući Čudiču. Uradio je ono što je danas pesnik prisiljen da uradi da bi imao čitaoce: tutnuo mi svoju knjigu u ruke. Preturajući danas po torbi, slučajno iskopah Čudičevu knjigu. Zove se *Pesme i priče*. Daj, rekoh sebi, da prelistam. Gre'ota je da je prosto oturim. A može čovek da me pripita šta o knjizi mislim. Uzmem, tako, da je čitam otpozadi, što sam navikao otkad uglavnom čitam novine. I već ta poslednja pesma izmami mi užvik kojim sam počeo ovaj zapis: Čudiču, majstore! Sastoji se od naslova: "Epitaf za srpsku avangardu" i samo dva stiha:

*Suve šljive i orasi
Komesari pa monasi!*

Nije me razočarala ni preposlednja pesma. Govori o prethodnoj propaloj utopiji i, na kraju, kaže:

*Beše jednom jedna utopija
Puna raznih finih krovija.
Sve pozdraše i popiše,
Utopiju utopiše!*

U još nekim pesmama vraća se spadalo Čudić nekadašnjim naprednjacima i utopistima, njihovim vođama, herojima, jubilejima i govorima, a najviše u "Baladi o gosparima predašnjih vremena", gde pesnik postavlja nostalgično vijonovsko pitanje:

*O, gde li su sada međ prvima prvi,
Dični zatočnici nauke i znanja,
Svi ti jugovići i braća po krvi,
Gde su im ordenja, imanja i zvanja,
Gde su vitezovi Joške Broza Tita,
Zaštitnici slavnog imena i dela,
Ministri i sluge, garda i zaštita,
Gde su te parade, zastave, odela,
Gde je taj krem klase, taj skorup skorupa,
Gde su vitezovi čekića i srpa?!*

Pita se u istoj pesmi Čudić i gde je čiča Janko, i "gde je vitez Marko, gospodar UDB-ine", i "gde je neumrli Jovan zvani Žarko", i "gde je sad Bakali, Mahmut ime slavno", te za sudbinu sijaset drugih bivših narodnih usrečitelja. Ne mrzi ga da se pozabavi danas zaboravljenim "nesvrstanima" i predlaže tekst "Himne nesvrstanih", koja počinje pitanjem "Jeste li nam rod, siročići mali?"

Da je ostao na tome, Predrag Čudić bi se našao u opasnoj blizini onih danas hrabrih vicemahera na račun Cvetka i njegove komarite, koji su, za života istog Cvetka, dobro pazili da im se štograd ne omakne preko dozvoljene granice sitnog podjebavanja, čega se, kao oprobanog i pouzdanog, i sad, pred strogim licem novog Gospodara i njegove svite, strogo drže. Ali nije ostao. Evo gde, nedaleko od balade o nekad moćnim i slavnim Cvetkovićima, Čudić uslikava današnjeg Njega, da bi napravio "Portret za nacionalnu istoriju", i u njemu i ove stihove:

*Njegova armirana slepočnica,
Njegova bunker jagodica,
Njegov grudobran nosa,
Njegova transjea nozdrva,
Njegova izviđačka dlaka iz uva,
Njegov samohodni jezik,
Njegova rampa zuba,
Njegov naraštaj brade,
Njegovo pancir lice,
Slobodom će se zvatи!*

Ponedeljak 28. mart

Gogana, Gorana i Vesna otvaraju, to jest preuređuju restoran "Dunavski biser", na stotinak metara uzvodno od "Šarana". Za ime i biser u njemu nisu ništa krive. Ne mogu da ga promene, jer su samo zakupci kafane, a gazda ne vidi šta imenu fali. Unele su se u novi posao sto posto. Ostali, prijatelji i tih prijatelja prijatelji – koliko ko može. Moluju, čiste, ribaju kazane za riblju čorbu, odglavljuju i podmazuju, glade glomazne šporete, kroje čaršave i zavesu, između dva stuba razvlače veliku u teget obojenu ribarsku mrežu. Priča se o snabdevanju, o jelovniku, o reklami (za koju je zadužena naša kineska prijateljica Čian Čisa, copyrighter u jednoj svetskoj marketinškoj firmi), o izvesnom smudu od pet i po kila, koji treba da se stavi na led i pokaže gostima na otvara-

URONJAVANJE

nju u petak, a prilično opširno o pijaminu i da li je bolje kupiti polovan ili ga iznajmiti (za 50 maraka mesečno).

Utorak 29. mart

Krenulo je! U jučerašnjim *Novostima*, na celoj strani, razgovor sa mojim uvaženim kolegom (sa Svetske književnosti), bardom srpske dijaspore u Parizu Komnenom Bećirovićem, a povodom Fajarovog *Etničkog čišćenja*. Prekipelo *Novostima*. A prekipelo i Komnenu. Iz nozdrva mu plamen suče, mrči, rastura i preko sebe u Senu baca "udružene Francuze i tuđmanoidne ustaše", koji su "pokušali jednom knjigom da izvrše genocid nad prošlošću i sadašnjošću srpskog naroda". Iсти neumitni "genocid" (pošto je već ubio smisao gde god ga je našao) mori i naslov ovog intervjua: GENOCID I NAD NJEGOŠEM!

"Unaokolo besni rat planetarnih razmera protiv srpskog naroda", javlja Komnen iz Pariza. Ali, on se ne da. Nije mu lako, ali istrajava. Poručuje da za njega ne strepimo. Već će on nekako odoleti najezdi "krvožednih humanista", što će reći filozofa Finkelkrota, Levija i Bruknera. Ušančio se on u svom pariskom stanu i ne odstupa sa svoje svete teritorije ni za pedalj. Neka bude što biti ne može! Javlja Matici i to da njegovoj patriotskoj borbi u Parizu najteže udarce nanose "svetski Srbi" iz Beogradskog kruga, koji su u stvari "srpska uzdanica ustaških apoletičara". "Nama se", jada se Komnen, i to izgleda u ime još nekih svojih saboraca, "upravo diže kosa na glavi kad čujemo šta pričaju!".

Ali, Komnenu moram ovde na jednoj stvari da zahvalim. Da-jući primer takvih, po njemu, užasavajućih priča članova Beogradskog kruga, naveo je kako je nedavno u Madridu "jedan naš demokrata i mirovnjak", doveo u neugodnu situaciju njegovog prijatelja penzionisanog francuskog generala Pjera Galoa, da mora da mu "dokazuje opravdanost srpske stvari". Ne navodeći ime tog strašnog grešnika, Komnen je htio da poštedi svog kolegu sa studija – mene. Jer ja sam taj "demokrata i mirovnjak" koji se usudio da u Madridu polemiše sa starim čika Pjerom.

Hvala ti, Komnene. To je lep gest. *Merci mille fois!* Do tebe, koji sve čuješ i sve znaš, čak i to što ja pričam u Madridu, sigurno će dopreti i ova moja zahvalnost. Ali, Komnene, ne beri bri-gu. Nema potrebe da me štediš. Evo, oslobađam te tog obzira zbog starih dana. Jer to što sam rekao tvom prijatelju generalu nije mi se omaklo i nije on jedini koji je to čuo. Rekao sam mu

da sam od onih građana Srbije koji se ne osećaju ni dobro ni slavno u ovom ratu i da me njegove sile i neumerene pohvale srpskom junaštvu, oružju i ponosu (koje, po njegovom mišljenju, drugi južnoslovenski i balkanski narodi ne zaslužuju) ipak neće navesti na to da s njim krenem u sledeći rat, koji će biti još slavniji i još veći. U stvari – ti bi to morao znati, Komnene – čika Pjer hoće da mu Srbi (kao već oprobani detonator jednog svetskog rata) pomognu da ostvari poslednju želju svog starog generalskog srca, da ponovo zarati protiv Švaba, pa ako treba i Austrijanaca, Italijana, Mađara, Japanaca. Jer beše to – seća se on srećnih vremena svoje mладости – lepo veliko klanje.

Četvrtak, 1. april

Hleb u Beogradu opet poskupeo. U samoposluzi mnogi nemaju dovoljno para da plate svoju nasušnu veknu. Doneli tačno onoliko koliko je juče bilo dovoljno. Kasirke na muci. Stid se zacrveneo u svima. I u onima koji nemaju i u onima koji, kao ja, imaju da plate hleb i po novoj ceni i u onima koji naplaćuju. Pokušaji da se to sakrije prvoapriliškim šalama. Kasirke ljubazno nude svima koji nemaju dovoljno para da ostatak donesu kasnije. Jedan će na to: "Odakle?"

Ostaje mu kontejner sa smećem. Ali i na kontejnere je velika navalja. Dva novinara *Borbe*, s perom i kamerom u ruci, izračunali su da se nad jedan beogradski kontejner za đubre otprilike svakih pola sata nadnese lice u potrazi za hranom i drugim tamo zakopanim blagom. Možda je još poučniji podatak da su ovi novinari, kako kažu, izazvali proteste nekih prolaznika, koji su im zamerili što će nas, objavljivajući u novinama slike ovih nevoljnika zagnjurenih u smeće, obrukati pred svetom, umesto da tu "slatku tajnu čuvamo za sebe".

Život u Bosni opet pojeftinio. Naročito dečji. Poslednjih dana deca umiru u pretrpanim kamionima UNPROFORA, koji evakuju Muslimane iz Srebrenice. Loša vest među lošim vestima. I ništa više. Kao da više niko nema srca i niko suzu da pusti za ovom zgnječenom dečicom. Da li smo to ogrubeli i privikli se na najgorе i najcrnje ili smo zapali u najneutešniji očaj, tup, bez reči. I sami zgnječeni i u duši mrtvi?

Borba, 3-4. april 1993.

Svi smo mi pomalo Turci

Ово vreme čuda učinilo je dr Unkovića, jezikoslovca sa Pala, jednim od najmoćnijih lingvista svih vremena. Našao se u prilici da po svojoj volji imenuje svet, gradove i sela, planine i doline, potoke i reke.

Reč je o dr Radoslavu Unkoviću, direktoru Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa Republike Srpske, sa sedištem na Jahorini. Na osnovu predloga dr Unkovića, o kojima su početkom aprila 1993. pisale *Večernje novosti*, vlasti Republike Srpske donele su ili pripremaju odluku o promeni velikog broja toponima na "oslobodenoj teritoriji". Tako su iz imena države i imena svih gradova izbačene reči u kojima je ostalo nešto od Bosne. Bosanska Krupa je postala Krupa na Uni, Bosanski Novi – Novi Grad, Bosanska Dubica – Kozarska Dubica, a Bosanski Brod, Bosanska Gradiška, Bosansko Grahovo, Bosanski Petrovac, Bosanski Šamac i Bosanska Kostajnica ostali su bez prvog dela svojih imena. Nova imena dobili su i Donji Vakuf, koji je postao Srbo-bran, i Skender-Vakuf, prekršten u Kneževo. Najavljen je prekrštavanje Jahorine (u Javorinu), Zvornika (u Zvonik), Rogatice (u Jelengrad), Han Pijeska (u Pijesak). Reka Žepa bi trebalo, prema zamisli dr Unkovića, da dobije novo ime – Župa Dubrava. Prema obrazloženju dr Unkovića, promene će doživeti svi nazivi koji "asociraju na zlo i gde je izbrisana srpska tradicija".

U stvari, ne sećam se nijednog drugog jezičkog stručnjaka koji je imao takvu priliku, sem prvog među njima, našeg gospoda Boga. Izazov i stvaralački podvig dr Unkovića čak su veći od Gospodnjeg, jer je ovaj samo davao imena bezimenom, dok naš paleolitski doktor mora prvo da oslobodi stvari robovanja dosadašnjim imenima, pa tek onda da im podari nova. Jer teže je pokrstiti nego samo krstiti.

Lingvistički trud dr Unkovića i njegovog Zavoda usmeren je na to da se geografija tzv. Republike Srpske oslobođi nesrpskih toponima, pre svega turcizama, to jest da se, prema doktorovim rečima, "izvrši obračun sa svim onim što u etničko-jezičkom smislu nije u srpskoj tradiciji". To je, nema sumnje, rad koji čini jedno

sa nastojanjima Unkovićevih kolega iz drugih u paleolitskoj kulturi cenjenih disciplina (ponajviše minersko-artiljerijskih) da se za Srbe u Bosni stvori teritorija manje-više očišćena od heterogenog (nesrpskog) stanovništva i tragova njegove kulture.

Doista, deklarisani ludi cilj ovog posla je stvaranje jezičko-etički čiste toponimije. Slutim, međutim, da je njegova neizrečena (nesvesna?) meta da se izbrišu imena bosanskih mesta koja su danas za ceo svet sinonimi bezumlja, zločina i stradanja, kao da će se time izbrisati i sećanje na strašnu sudbinu tih mesta.

U svakom slučaju, dr Unković i njegovi saradnici dosad su obavili samo prvi, možda najlakši deo posla. Već sledeća verovatna etapa ovog nacionalno-lingvističkog projekta – zamena onih ličnih imena koja ne pripadaju "srpskoj etničko-jezičkoj tradiciji" – obećava da bude mnogo teža i mnogo problematičnija. Uvaženi paleolinguisti moraće da suoči i mnoge vode tzv. Republike Srpске sa neophodnošću da promene svoja imena nesrpskog porekla i tako svojim primerom daju doprinos etničko-jezičkoj higiji svog naroda. Tako će i sam g. Karadžić, kome je, kao i njegovom prezimenjaku Vuku, sudbina dala tursko prezime (od "karadža", što znači "crnomanjast"), morati iz kataloga srpskih prezimena dr Unkovića da odabere jedno za sebe, kao što su, po sve mu sudeći, to već davno učinili gospoda Crnjanin i Crnčević.

Bude li se ova patriotsko-lingvistička delatnost dr Unkovića proširila i na SR Jugoslaviju, onda će se neophodnost promene javiti i na vrhu naše države. I sam predsednik g. Čosić u svom prezimenu nosi trag turskog jarma. "Čoso" je, stoji u rečniku turcizama u srpskohrvatskom jeziku A. Šarića, turska reč persijskog porekla koja označava: a) muškarca retke brade i brkova ili u ko- ga ne rastu brada i brkovi ili b) mudra i lukava čoveka. U Vukovim poslovicama se mogu naći primeri za oba značenja. Za prvo: "Sve će biti do u Čose brada" i za drugo: "Ne da Čoso Bosne!" (Poslovice br. 198 i 281).

Razlog za to što dr Unković, u svom obračunu sa našim turcizmima, još nije sa toponima prešao na lična imena i prezimena može biti u tome što bi on, u tom slučaju, morao pre ili kasnije doći i do svog prezimena, koje se lepo i gotovo neopaženo razvilo iz turske reči "un" (turski se piše: "ön"), što znači "prednji". Kad se dr Unković preobradi u dr Prednjakovića, možda će srpske jezičko-higijenske vlasti i od mene tražiti da se ratosiljam izdaj-

URONJAVANJE

ničkog turcizma u svom prezimenu, onog "čolo", za koje rečnici kažu da znači "invalid u ruku".

Jer, gospodo Srbi, svi smo mi pomalo Turci. Samo nisam siguran da je to onaj najgori deo u nama.

Vreme, 11. april 1993.

TV kao politički semafor

Da li se u vašem jezeru krije som?

Lajtmotiv knjige *Intelektualci i rat¹* i uopšte mnogih današnjih razmišljanja o ovim vremenima mraka, mržnje i rata jeste uviđanje da su ratovi u bivšoj Jugoslaviji započeli u mislima i rečima ratobornih misilaca i govornika. Sociolog Zoran Avramović kaže u naslovu svog priloga da se "fijuk metka najpre čuje u mislima", a novinar Dušan Reljić piše o *Schreibtischtaeterima*, zločincima za pisaćim stolom. Profesor Ranko Bugarski analizira iz sociolingvističke perspektive današnji jezik rata i nalazi da on pokazuje trostruku moć, moć da proizvodi, da poništava i da preokreće, da "posuvraćuje" stvarnost.

Uverenje, za koje danas nije teško naći potvrdu u većini naših medija, da je reč (sa slikom koja uz nju ide) postala jedno od glavnih oruđa, bolje reči, oružja koja se koriste u današnjim jugo-ratovima, vodi zaključku o velikoj odgovornosti novinara koji su učestvovali i još učestvuju u pretvaranju javnoggovora u govor mržnje i smrti. Taj zaključak na najsažetiji i najsugestivniji način izložio je Dušan Reljić. "U ovom trenutku", kaže on, "najveći broj stanovnika ove zemlje veruje da je dopušteno gadati haubicama Sarajevo. Svaki list, svaki novinar koji im nije rekao da je to zabranjeno postao je saučesnik u ubijanju Sarajeva" (*Intelektualci i rat*, str. 10).

Srećom, ima dosta novinara koji misle kao Reljić, novinara koji nisu propustili da kažu ono što ljudska savest i profesionalna etika novinara nalažu: da je rušenje i ubijanje Sarajeva zabranjeno. Rekli su i spasili dušu svoju. Ali, kao što znamo, nažalost, time još nisu spasli Sarajevo.

Dakle, postavlja se pitanje da li novinarska reč i uopšte javanaugh reč upozorenja i opomene, reč uperena protiv potpaljivača ubi-

¹ Izdanje Beogradskog kruga i Centra za antiratnu akciju – Beograd, 1993. Knjiga sadrži pedesetak tekstova koje su njihovi autori pročitali na istoimenoj seriji tribina Beogradskog kruga održanih od početka oktobra 1992. do kraja februara 1993. Predgovor: Aljoša Mimica.

URONJAVANJE

lačke mržnje i trgovaca smrću može, sem prolaznog umirenja svesti i malo nepouzdane nade u bolje sutra, proizvesti nešto više, biti deletvornija, pokrenuti više ljudi na otpor? Zbog čega se apeli kojima se ustaje u zaštitu elementarnih vrednosti ljudskog života danas s mukom probijaju do svesti naših građana, koji se izgleda mnogo lakše odazivaju kad su pozvani da misle i rade po božjim i ljudskim zakonima nedopustive stvari? Ukratko, zašto propaganda mira daje rezultate neuporedivo slabije od propagande rata?

Sigurno je da deo odgovora na ovo pitanje treba tražiti u nezravnim većim kapacitetima (broj, vrsta i doseg medija) kojima propaganda mržnje i rata danas raspolaze, u poređenju sa onim uglavnom skromnim sredstvima koja stoje na raspolaganju propagandi mira. Ali se nesumnjiv i skandalozan uspeh propagatora rata ne može u celini time objasniti.

Nije li tu, ipak, presudan kvalitet argumentacije koju savremeni reklameri rata koriste, a koji naivni humanisti i pacifisti previdaju, jer polaze od jedne nerealno pozitivne predstave o čovekovoj prirodi? Zar ratne trube i bubnjevi ne bude najdublju i u miru samo uspavanu čovekovu želju da pređe preko granice dozvoljenog? Idući tragom te ideje o diskretnom i fatalnom šarmu ratnohuškačkih apela, pokušao sam (u tekstu "Propaganda rata") da razotkrijem i prikažem lukavstva ratne propagande, njene strategeme, njene retoričke i psihološke trikove. I zaista, mogao sam tu da nađem razne demagoške smicatice, po kojima je ovaj žestoki rat bolji od svakog blutavog mira jer je on, na primer, mužačko potvrđivanje, ili nastavak slavnih pradedovskih bitaka za opstanak roda, ili poučno i veselo pešačenje i nabijanje kondicije, ili lak i dobro plaćen posao koji pravi profesionalci obavljaju čisto i bez rizika... i druge tome slične zavodljive sugestije o lepotama i slavi ratovanja.

Međutim, pre izvesnog vremena, tačnije početkom maja ove godine, dve TV emisije podstakle su me da o ovoj stvari razmislijam i na drugi način. Prva od njih je bila TV reportaža o Beloj Crkvi u Banatu, prikazana na Studiju B, i u njoj razgovor sa jednim pecarošem.

Reporter – bio je to Vlada Milić – pita pecaroša da li je istina, kao što se priča, da se u tom jezeru krije som čudesne veličine, kapitalac od oko trista kila. "Otkud toliki som ovde", smeje se pecaroš. Ali Vlada Milić je uporan i prenosi kazivanja drugih

pecaroša, kojima je navodno grdosija od soma pocepala mreže i pokidala najlone na štapovima. "Mora da ima nešto, neka somina", slaže se bez oklevanja njegov sagovornik. "Ipak, trista kila, nije li malo mnogo", sad novinar počinje da sumnja. "Svašta ljudi pričaju", spremno prihvata pecaroš.

Istu spremnost da začas promeni mišljenje Milićev sagovornik je pokazao kad se poveo razgovor o odlasku naših ljudi na rad u inostranstvo. On prvo izjavljuje da mu je tu gde živi sasvim dobro i da nikad ni za živu glavu ne bi krenuo u inostranstvo, a na sugestivno pitanje da li bi možda prihvatio prijateljski poziv da otpušte u divnu zemlju Italiju, on s oduševljenjem izjavljuje da bi tamo sutra krenuo.

Ovaj razgovor sa čovekom koji, reklo bi se, nema svoje mišljenje emitovan je nekoliko dana pošto je Milošević u Atini potpisao Vens-Ovenov mirovni plan o Bosni (3. maja 1993). Televizijske stанице su pohitale da, anketirajući ljude na ulicama Beograda, pokažu prve reakcije građana na taj umnogome neočekivan potpis. Uoči Miloševićevog puta u Atinu u javnosti je stvarano raspoloženje da je Vens-Ovenov plan štetan, takoreći poguban za Srbiju i da treba hrabro i dostojanstveno odloeti međunarodnim pritiscima i pomoći Srbima u Bosni da nastave rat do konačne pobjede. Ankete među građanima Srbije dan uoči atinskog saštanka pokazivale su da oni u potpunosti odobravaju tu nepokolebljivost i da su "naravno" za nastavak rata.

Međutim, Miloševićev neočekivani potpis u Atini izgleda da nimalo nije zburnio srpske građane i oni su mu dali za pravo bez oklevanja, čak izgledajući oduvez uvereni da je jedino tako i bilo moguće. Govorili su da su oni, "naravno" za zaustavljanje "kravog i besmislenog" rata, da njegovo nastavljanje nije "u interesu srpskog naroda" i sve u tom jedino mogućnom pravcu i smislu.

Ova dva primera pomogli su mi da shvatim da u propagandi preko medija veliki, možda presudan značaj ima autoritet medija kao glasa vlasti i sile, da je on možda i veći od snage propagandnih argumenata i lukavih, sofistikovanih metoda ubedivanja i ispiranja mozga. Za pecaroša iz Bele Crkve i najveći deo publike televizija i novinarstvo u celini oličenje su autoriteta a ne istine i pravde. Kad se informišu preko medija i kad se desi da ih novinari nešto na ulici pitaju ljudi se većinom trude da prepoznašu ono što im autoritarni izvor poželjnih mišljenja za taj trenutak i za tu priliku našaže da misle.

URONJAVANJE

Problem u razgovoru Vlade Milića sa pecarošem nije u tome što je novinaru bilo teško da dode do pecaroševog stvarnog mišljenja, nego u tome što je pecarošu bilo teško da utvrdi šta novinar zapravo misli, pa prema tome šta i on treba misliti, jer mu nije padalo na pamet da neko zaista želi da sazna njegovo rođeno bedno mišljenje o somu, inostranstvu ili nečem trećem. Isto tako, građani koji su pitani o Miloševićevom potpisu Vens-Ovenovog plana u Atini, pohitati su da pokažu da su u toku, da znaju da je s nadležnog mesta pušteno u opticaj novo mišljenje supрtno od jučerašnjeg.

To znači da televiziju i druge medije mnogi prihvataju ne kao izvor istinitih informacija i uverljivih mišljenja nego kao oglasnu tablu na kojoj se ističu dnevne zapovesti ili kao neku vrstu političkog semafora, koji pokazuje kad morate da skrenete desno ili levo, da produžite pravo ili prosto da do daljeg čekate. Inače vam preti opasnost, koju građani očigledno ozbiljno shvataju, da budete kažnjeni, isključeni iz saobraćaja ili prosto pregaženi.

Kad je o Vladi Miliću i pecarošu reč, moram reći da je tu pecaroš ipak bio u zabludi. On nije znao da veliki Vlada Milić nije sa "velike" autoritarne državne televizije. Tamo u Beloj Crkvi nije mogao znati da postoji i neka druga, "mala" televizija i neko drugo mišljenje, i da je to drugo, alternativno mišljenje u principu zasnovano na uvažavanju njegovog mišljenja, o somu, Italiji ili nečem trećem. Šta bi se desilo da je to znao? Oklevam između dva odgovora. Prvi: rekao bi bez oklevanja i sa olakšanjem šta stvarno misli. Drugi: odbio bi da razgovara pred kamerama televizije koja ne predstavlja vlast i samo navodi ljudi da rizikuju ne uvažavajući znakove u političkom saobraćaju koje je vlast postavila.

Groteska političkog folklora

U knjizi "Bordel ratnika", koja govori o savremenom folkloru, nashi su se mnoge ličnosti i pojave koje su obeležile poslednje godine našeg života. Milošević, Arkan, Kapetan Dragan, Šešelj, patriotsko-četničke pesme, Radio "Ponos", "dogadanje naroda", sveti ratnici, dileri, samo su deo novostvorene mitologije. Kako je Ljuba Zenunac stao rame uz rame sa Kraljevićem Markom, a Slobodan Milošević sa Karadordjem, otkud tako nagla "provala" aktuelne političke i socijalne tematike u folklor?

Živi folklor, dakle, ne onaj koji je pod imenom narodne književnosti postao eksponat u muzeju nacionalne kulture, uvek je okrenut savremenosti. On je instrument popularne kulture koji služi za osmišljavanje ključnih događaja u čovekovom ličnom i kolektivnom životu. On to postiže zahvaljujući mreži žanrova i formula koja omogućuje da se uspostavi simbolična komunikacija pojedinca sa zajednicom i sa svetom pokojnika, predaka, natprirodnih sila i božanstava.

Moglo se i očekivati da će danas, u vreme ratova, pogibija, raseljavanja, gladi i opštег haosa naš čovek tražiti oslonac u folklorom načinu mišljenja, da će se umnožiti slike apokalipse, likovi aždaje i junaka koji je pobeduje, žđ za nedostiznom čistotom i iščekivanje pobednika i spasioca.

Međutim, tom folklorom načinu mišljenja strano je ideološko i političko opredjeljivanje. Ideološki i politički gledano, folklor nije ni levo ni desno. On se zasniva na popularnoj mitologiji i religioznosti i njegove semantičke i komunikacijske matrice istovremeno su dublje i obuhvatnije od ideoloških i političkih modela.

Zbog toga u savremenom političkom i ratničkom folklorizmu (to jest, proizvodima u folklorom stilu) dolazi do sukoba između folklorne matrice i političke intencije koju unosi autor neke pesme ili priče sročene u slavu savremenih srpskih političara i ratnika. Pokušaji da se oni i njihovi sitni interesi i krupne i krvave laži opevaju u tvorevinama u folklorom ključu i time predstave kao nešto što je po meri naroda svode se na groteske maskarade. Onaj ko je imao prilike da sluša nove folklorne pesme

URONJAVANJE

u slavu Miloševića, Kapetana Dragana, Arkana, Šešelja i njima sličnih ili da vidi film u kome Radovan Karadžić u Vukovoj kući u Tršiću svira gusle i pokazuje vukovsku rupicu u svojoj bradi zna o čemu govorim.

To je možda razlog što mnogi intelektualci danas, posle takozvanog "događanja naroda", s prezirom govore o masovnoj kulturi. Šta vas privlači tim temama?

Kritika "šunda i kiča" kao lažne, neautentične popularne kulture i odbrana "izvorne", prave i vredne narodne kulture traju već decenijama. Mi smo je danas nasledili od humanističke i marksističke kritike masovne kulture. Njeni koreni mogu su tražiti u još starijim vremenima, čak u prosvetiteljskim ambicijama prvog našeg folkloriste – Vuka. I on je mislio da narod ne zna šta u njegovoj pesmi vredi i da je uloga intelektualca da ga u tom pouči a da folklorne tekstove očisti od slabih mesta.

Danas intelektualci zaziru od folkloru uglavnom zato što su prebrzo prihvatali argument ultranacionalista i populista da su oni legitimni predstavnici srpske narodne tradicije, uključujući tu i folklor. Otpor politici nasilja, mržnje i rata, posebno onoj koja se poziva na narodne interese i pokušava da govori "jezikom naroda", nepotrebno se pretvara u averziju prema svemu što je savremeni folklor.

Savremeni folklor za mene predstavlja veći izazov od naše savremene književnosti.

Šta je osnovna funkcija folklornih formi i tema u novom političkom folkloru u Jugoslaviji?

Sa stanovišta vlasti i političke konkurenčije propaganda u folklorom stilu ima tu prednost nad drugim vrstama propagande što sama forma takvih propagandnih poruka (deseterac, na primer) sugerise zaključak da su one u savršenom skladu sa takozvanom voljom naroda.

Da li činjenica da se iste političke pesme (s neznatno izmenjenim tekstrom) nude i Srbima i Hrvatima govori da se time postiže nešto suprotno od onoga što su autori tih pesama hteli, to jest da su Srbi i Hrvati mnogo bliži nego što bi neko htio?

To bi se postiglo kad bi svi mogli da slušaju i "srpske" i "hrvatske" varijante pojedinih pesama. Ali to nije slučaj. Ovako to

zadovoljstvo komparacije ostaje dostupno samo retkim radoznalcima. Oni mogu da se uvere da i u ovom ratu ostaje nešto od onoga što je Cvijić navelo da govori o Srbohrvatom.

Svest širokih slojeva naroda obeležava mit, koji se stvara na isti način kao i vekovima unazad. Koliko je to retrogradni proces u razvoju ljudske svesti a koliko je uslovljeno okolnostima?

Mit i religija su, po mom mišljenju, univerzalije. Ne verujem u čoveka i društvo bez mita i religije. Isto tako ne verujem da je čovek ikad bio bez sposobnosti racionalnog mišljenja, da postoji neka kvalitativna razlika između mentaliteta primitivnog čoveka, koji misli smušeno, maglovito, mutno, i civilizovanog čoveka obdarenog jasnom i hladnom svešću. Problem je samo u odnosima među raznolikim dimenzijama čovekovog mentalnog sveta, u tome da se ne pobrakuju raznolike čovekove potrebe i sposobnosti. Danas nam preti opasnost da se, na poziv demografa, lažnih proraka i politički ambicioznih i zaluđenih popova, prepustimo mitu i religiji kao jedinoj ravni naše egzistencije, kao meri i sadržini svekolikog života. Umesto da mitom oplodujemo našu umetnost i književnost mi na njemu zasnivamo politiku. Umesto da se sveštenici okrenu bogu oni se, kao izraelski nacionalisti Zeloti, od kojih je sam Hrist pobegao, bave građenjem i razgrađivanjem država.

Šta karakteriše odnos savremenog čoveka prema ratu?

Rat je bio i ostao prilika za nekažnjeni zločin. To jest za ničim nepomučeno uživanje u neograničenoj slobodi. Preokret, koji dovodi do toga da se ubijanje ne samo ne kažnjava nego se čak nagraduje, odgovara tajnoj i strasnoj želji svakog čoveka, onoj spontanoj agresivnosti koja je deo naše prirode i naše kobi i koju hrišćani zovu unutrašnjim neprijateljem.

Broj ljudi koji u ratu dobровoljno i često s oduševljenjem učestvuju pokazuje da je temelj zabrane zločina trošan. Dovoljno je da spoljašnji autoritet izda dozvolu pa da popusti i unutrašnja kočnica i da se mnogi s radošću maše noža.

Elementi nacionalno patriotske ideje danas su nacionalizam, populizam, patrijarhalnost i rat. Povratak u 19. vek?

Sa nacionalizmom i populizmom vraćamo se u 19. vek, a na tom putu prate nas mnoge evropske države ili bar neki njihovi poli-

URONJAVANJE

tički programi. Sa patrijarhalno-ratničkim društvom selimo se u srednji vek, ali pri tom nam se društvo izgleda proređuje. Međutim, u novije vreme paradigma naše nacionalno-patriotske ideje dobila je jednu monstruoznu prinovu: rasizam. Ispod ovlaš naslikane firme borbe za etnička prava sve jasnije se čitaju rasističke ideje. Sve češće se navode biološki i kulturno-istorijski argumenti u prilog rasnoj segregaciji i apartheidu. Posle vladavine komunizma i ugnjetavanja ljudi u ime klasne borbe, naši demagozi i fanatici vode nas u borbu za čistoću etnosa (čitaj: rase) kao najbolji put da izgradimo zdravu i nepobedivu državu, bedem koji će odoleti najezdi crnih, žutih i meleza svih sorti.

Intervju: Ljubinka Milinčić, *Borba*, 1. oktobar 1993.

Prvo omiriši, pa onda kaži – fuj!

Knjiga Hane Arent "Totalitarni sistem" ima za moto rečenicu Davida Rusea: "Normalni ljudi ne znaju da je sve mogućno." Može li se, barem delimično, naslutiti šta je mogućno i šta se dešava u zemiji u kojoj sve propada, samo vlast i kič cvetaju?

Normalan čovek zna da ima onih koji prekoračuju granice razuma i morala. On čak može da kaže da mu ništa ljudsko nije strano, da prepoznaće, makar samo u dnu srca i negde na granici svog razuma, onaj zov ludila i divljine kome manijaci i zlikovci ne mogu da odole i zbog koga "otkačinju". Međutim, normalan čovek ne zna, niti može da zna, da je sve dopušteno. Jer, ako je sve dopušteno, onda nema granice između razuma i ludila, između dobra i zla, nema norme, pa nema ni normalnih ljudi.

Kad se ima u vidu da su danas u sredini u kojoj živimo elementarne norme civilizovanog života dovedene u pitanje, da se one iz temelja ljujaju ili naglavce postavljaju, umesno je zaptati se jesmo li mi i dalje normalni ljudi? Mnogi su, kažu, pobegli odavde da ne bi poludeli. Onima koji ostaju ludaci i fanatici na vlasti i oko vlasti poručuju, naprotiv, da je naša zemlja poslednja oaza razuma i časti, a da se okolni svet raspametio i prodao dušu đavolu. U svakom slučaju, naša normalnost je danas na teškom ispitu. Oni čija je nominalna dužnost (jer, kažu, rade u ime Boga, Naroda, Države ili Kulture) da učvršćuju danas istanjene i teško prepoznatljive granice života dostažnog čoveka listom su se posvetili povlačenju krvavih granica između gradskih četvrti, zaselaka i torova. Razgraničenje između etničkih (prethodno od heterogenih elemenata očišćenih) lebensrauma smatra se poslom važnijim od razgraničenja između dobra i zla.

Slažem se da u tim uslovima, kako vi kažete, "cveta" vlast, ako je to drugo ime za nasilje i demagogiju. Naša vlast, što bi rekao Bodler, "uporno greši, a podlo se kaje".

Kič? Ako je kič "umetnost sreće", kako glasi jedna od najpoznatijih definicija kiča, onda bi ga kod nas teško moglo biti.

URONJAVANJE

Da li Vas naše vreme podseća na ono Andrićovo predskazanje: "Dode vreme kada pametni začute, budale progovore, a fukara se obogati"?

Da, moglo bi se reći da sada u takvom ili tome sličnom vremenu živimo. To posebno važi za ono "a fukara se obogati". Ali nisam siguran da danas govore samo budale, dok pametni čute. Pre bi se moglo reći da su današnji uspešni (u političkom smislu) govornici dovoljno pametni da se mnogo u pamet ne uzdaju, nego oslonac traže u nečem jačem. Njima možda nedostaje obrazovanje, a sigurno nemaju nikakvih moralnih obzira, ali teško se može reći da su budale.

Da li to znači da su oni koji danas čute pošteni? Zato što je politika prljava? Zato što pošten čovek nema nikakvih izgleda u neravnopravnoj i neregularnoj borbi sa pokvarenjacima? Mislim da je pošteno ipak proveriti šta se može učiniti, makar koliko situacija izgledala bezizgledna. Ponekad se pokaže da su pokvarenjaci i sileđije samo "psi od slame". Prvo omiriši, pa onda kaži: Fuj!

Na jednom mestu u Vašoj knjizi "Bordel ratnika" kažete da je "naša politika puna folklora, odnosno on je pun nje". Kako to utiče na folklor, a kako na politiku?

Folklor je po prirodi stvari apolitičan. On ima instrumente kojima obrađuje raznoliku građu koju u njega unosi život, uključujući tu i političke borbe i ratove. Njegova osnovna funkcija je u tome da putem simbolične komunikacije pojedinca sa zajednicom i svetom reguliše psihosocijalne procese, da održava jedan poredak stvari i poredak vrednosti koji mi zovemo tradicijskim. Međutim, folklor nema neku raspozнатljivu ideologiju ili filozofiju, a još manje se u njemu može tražiti osnov za neku politiku. Jedva da se, i to s velikim oprezom, može govoriti o "mentalitetu folklornog čoveka", jer danas nema čoveka koji živi samo u jednoj dimenziji simbolične komunikacije, to jest u jednoj kulturi. S malo preterivanja bi se moglo reći da svako od nas ima nešto od tog famoznog folklornog mentaliteta.

Politička propaganda upotrebljava, i to ne od juče, folklor kao sredstvo legitimisanja određenih političkih programa i poduhvata, u miru, a još više u ratu. To posebno važi za politiku nacionalnih država i takozvanih nacionalnih interesa, jer je za nju presudno da bude nacionalno reprezentativna, da bude prihvaćena kao izraz volje narodne zajednice. Zbog toga se politička pro-

paganda zaogrće u folklorno ruho, pokušava da govori "glasom naroda", ne bi li već sama forma takve propagande u folklornom stilu bila neporeciv znak da je ono što se tu traži ili predlaže u savršenom skladu sa najdubljim potrebama naroda.

Međutim, zbog onog, maločas pomenutog, strukturnog ili žanrovske otpora koji folklorni tekst pruža političkom diskursu, dolazi do za političke propagandiste neočekivanih kontraefekata. Na primer, u novim pesmama koje slave i narodu preporučuju pojedine političke lidere i ratne komandante, ovi dobijaju neke crte ambivalentnih mitoloških heroja, koje su nesumnjivo politički štetne, jer umesto simpatije izazivaju čuđenje i strah. Na primer, Slobodan Milošević je u jednoj pesmi ovako opisan:

*Slobodane, rode srpske vjere,
dok ponireš u tude namjere,
iz očiju munja ti sjeva,
kad govorиш mijed se izljeva.
Pred tvojom će ljestvom proljeće
da sakrije sunce i cvijeće.*

Izgleda da kod nas važi pravilo – što je stanje u zemlji gore to je za opstanak vlasti bolje. Usporedno sa ostalim, favorizuju se kič i primativizam kao potporni stubovi režima. Da li, zapravo, onoj poznatoj rečenici "Iza nas su vojska i policija" nedostaju reči – i kič i televizija?

Pitanje je dokle vlasti može da odgovara loše stanju u zemlji. Ona može da kaže da se mora odložiti vreme promena, reformi, demokratije, blagostanja, a da je ovo vreme preživljavanja i odupiranja zlim silama koje spolja i iznutra prete da nam oduzmu stvari dragocenije od dobrog ekonomskog, socijalnog ili kulturnog stanja u zemlji, a to su naš ponos, koji se sastoji u bezgraničnoj spremnosti da gladujemo, ginemo i verujemo državnoj televiziji, i naše "biće", koje se samo u smrti potvrđuje.

Po svim dosad izrečenim ocenama, sve crnja beda naroda, do koje je takva politika dovela, ipak neće izazvati otpor i ugroziti vlast. Pre će je ugroziti nezadovoljstvo vojske, policije, kad nestane para za plate, i nezasiti appetiti mnogobrojnih pljačkaša i profitera, kad od svojih osiromašenih žrtava više ništa ne budu mogli da iscede.

URONJAVANJE

Što se tiče kiča, već sam rekao: da ima kiča značilo bi da smo srećni, da možemo, na primer, da uživamo u kičerskom zašlaku sunca na peščanoj morskoj plaži, uz lepoticu u kičerski izrezanoj letnjoj haljini, dok nas pred grčkim hotelom u kičerskom stilu čeka naš verni jugo sa sedištima presvućenim u tigrastu sintetičku presvlaku. Ah, gde su ti dani, gde je to vreme kiča?

Televizija je moćna. Ali ona dolazi posle vojske i policije. Morate imati naoružane ljude da biste osvojili predajnike i releje, a onda ih branili. Sama televizija ne daje nikakvu moć, ako je već nemate.

Televizija je u današnjoj Srbiji jedini realno uticajan medij. Otuda joj je i mnogo jednostavnije da oblikuje ne samo mišljenje nego i ljude. Kako se Vama dopada taj "program"?

Tačno je da televizija utiče na formiranje mišljenja, pre svega političkog mišljenja, do čega je režimu (kad je o državnoj televiziji reč) jedino i stalno. Radeci tako ona u izvesnom smislu "oblikuje čoveka". Ona, na primer, "stvara" čoveka već i time što ga nавikava da živi u jednoj lažnoj, simuliranoj, od prave stvarnosti distanciranoj realnosti. U neposredno propagandnom delovanju televizija, kao i drugi mediji, može da koristi razna lukavstva, razne strategeme, od folklorizma (sve je ovo narod započeo, mi smo samo izvršioci njegove volje) do eufemizma (ovaj rat i haos u kome živimo zapravo je samo muško čeličenje, puno prilika da se oslobođimo nezdrave ishrane i fizičke neaktivnosti).

Ali, to nije sve. Televizija utiče na političko mišljenje, ali, pored toga, ona utiče i na političko opredeljivanje i izjašnjavanje. A to je već nešto drugo. Jer izjašnjavanje nije uvek, ili je čak retko u skladu sa mišljenjem. Mišljenje se usaduje, a izjašnjavanje iznuđuje. Prvo podrazumeva ubedivanje, drugo zastrašivanje. U ovom drugom slučaju televizija služi vlastima kao neka vrsta velikog političkog semafora koji propisuje, uz rizik od sankcija, jedino pravilno kretanje putevima političkog života. Zbog toga postojanje nezavisnih televizijskih kanala može da znači mnogo kad je reč o formiranju političkog mišljenja, može pomoći da tu bude više raznovrsnosti, ali zato ljudi neće prestati da se politički ponašaju pre svega u skladu sa televizijom koja je glasnogovornik vlasti.

Kakva je u svemu tome uloga novokomponovane narodne muzike, koja u režimskim medijima, a pogotovo na televiziji, ima veći prostor i od "filozofa i humaniste" Danijela Šifera?

Ja ne mislim da je novokomponovanu narodnu muziku ova ili prethodna vlast izmisnila da bi namerno zaglupljivala narod i takvom razbibrigom ga odvlačila od pravih problema. Kad bi tako bilo, onda bi se isto moralo reći i za sve druge vrste popularne ili elitne kulture čiji tvorci i izvođači pokušavaju da nas odvoje od naših svakodnevnih briga. S druge strane, sveopšta zaokupljenost zlom koje navodno predstavljaju ove pesme malo koga je podstakla da se zainteresuje za njihovo stvarno poreklo, za njihovu sadržinu, za vrste i recepciju tih pesama. Uglavnom se o tome sudi napamet, na osnovu televizijskih reklama, ali zato bez priziva.

Da elitna kultura može da bude i te kako važan saučesnik režima u njegovom pokušaju da se predstavi u što boljem svetu pokazuje baš primer novog velikog prijatelja srpskog naroda koji je izšao iz šešira SPS-a – Danijela Šifera.

Ne treba ni reći da je zemlja u ratu i haosu prava Meka za razine avanturiste i šarlatane. Mi uglavnom vidimo one najupadljivije. Ko zna koliko ih ima. Ovaj Danijel je pristao da odigra ulogu velikog prijatelja srpskog naroda u političkoj burleski režimskog teatra. Pitanje je za koju nagradu. Da li mu je dovoljna bila nagrada to što ga gospodin Mihajlo Marković predstavlja kao jedinog preostalog potomka velike, ali (avaj!) izumrle tradicije evropskog humanizma, koju su nekad zastupali Gete, Romen Rollan, Andre Žid i Tomas Man. A sad, eto, samo jedan njima ravan – Šifer. Da li mu je dovoljna nagrada za mir koju su mu dali u Kraljevu? Možda su ambicije tog Šifera veće. Možda očekuje da bude novi car Šćepan Mali.

To ne kažem šale radi. Jer ideja da bi Šifer ovde želeo da se zacari nije bez osnova. On je, prilikom dodele pomenute nagrade, sasvim ozbiljno izjavio da su njegove zasluge za mir različite od zasluga jedinog protivkandidata – patrijarha Pavla, jer je mitrotvorenje patrijarhova dužnost, dok je u njegovom slučaju reč o iskrenom intelektualnom angažmanu i velikoj žrtvi s njegove strane. Ergo, ko logično misli, razumeće da je Šifer za srpsku stvar – a to je sada mir – učinio više od patrijarha. Ali, da patrijar ne bi očajavao, Šifer je istom prilikom obećao da će se lično potruditi da sledeće godine laureat bude poglavac SPC-a.

URONJAVANJE

Sprdačinom sa Šiferom u Tršiću, u prisustvu nekoliko državnih činovnika, oficira i popova, vlast je pokazala, a da je niko na to nije ni terao, koliko je tužno usamljena, svedena na jednog jedinog anonimnog ženika. Ta vlast čak nije sigurna ko je taj čovek. Prvo su ga zvali "Vizelov saradnik", pa "italijanski filozof", pa je sad avanzovao u "francuskog filozofa i humanista". Niko ništa nije pročitao iz pera tog humaniste, a pitanje je ima li se šta i pročitati. Ali, videli smo da je zgodan momak, lepo obučen i dobar glumac.

Nema sumnje da ni Danijel Šifer ne zna mnogo o zemlji u kojoj ga toliko slave. Zna da su njegovi domaćini željni prijatelj i on pristaje da za njihovu ljubav i pare bude neka vrsta Old Šterhenda, veliki bledoliki brat Apača. Dobije lepu Vinetuovu sestru Nšo Či i blago Srebrnog jezera, a on će Apačima dati filozofsko-humanističku tapiju da su najbolji narod na svetu.

Već neko vreme naš narod je prinuden na svakodnevnu potrošnju istorije. Kako to konzumiranje viška istorije utiče na savremene autore i dela "divlje književnosti"?

Ja bih, naprotiv, rekao da se kod nas javlja manjak istorije. Ono čega ima više nego dovoljno – jeste mit. Politički projekti današnjih voda, artiljeraca, kartografa, psihijataru, biologa izgledaju, pogotovo kad nam o njima govore obučeni u maskirne uniforme, tamo na terenu, kao da su stvar najrealnija na svetu. Međutim, ti projekti stoje izvan realnih koordinata vremena i prostora. To što ih političari i ratnici ognjem i mačem "realizuju" ne menja njihovu mitsku, fantastičnu, mističnu suštinu. Jer, kako i sami projektanti i konstruktori naše etnički i verski destilisane budućnosti vole da kažu, to je ostvarivanje jednog sna. Nama ostaje da verujemo, kako pesnik reče, "u buđenja moć i da zemlji treba sunca, jutra i zore".

Mitsko vreme u kome naši današnji vodi (kao radikalni romantičari) pokušavaju da ukorene srpsku nacionalnu svest ne zna za realno istorijsko vreme, tako da se tu istovremeno ukidaju i prošlost i sadašnjost i budućnost. Ostaje samo večno prisustvo etničkog "bića". Tako je mogućno da se danas do neslučenih granica rasprostre, inače izuzetan i nenormalan, doživljaj mističnog jedinstva mrtvih i živih, predaka i savremenika.

Susreti sa temom i doživljajem mitskog vremena daju naročitu draž i vrednost umetnosti i književnosti. I folklor, uključujući

tu i dobar deo "dívje književnosti", poziva na "iskorak" iz realnih koordinata vremena (i prostora), i tako ostvaruje simboličnu komunikaciju sa onostranošću. Kad tim putem krene politika, onda se možemo provesti kao jato kitova koji izgube orientaciju i nasuču se na obalu.

Intervju: Gojko Božović, *Duga*, 8. oktobar 1993.

P.S. (aprila 2001): Ovaj intervju objavljen je u skraćenom obliku, pod naslovom "Kolektivni kontakt sa onostranim". Izostavljeni su odgovori na prvo i poslednje pitanje, to jest najvažniji delovi intervjeta – po mišljenju samog urednika *Duge* koji je taj intervju pripremio za štampu. O tome svedoči činjenica da su njegov naslov, nadnaslov ("Da li smo mi normalni?") i dva podnaslova ("Srbija van vremena i van prostora" i "U čemu se sastoji romantizam naših voda") napravljeni na osnovu izbačenih delova teksta. Nema sumnje da je tekst skraćen u poslednjem trenutku, i to "za glavu". Pismo-ispravka koje sam tim povodom poslao odgovornom uredniku *Duge*, naručiocu ovog intervjeta, ostalo je bez odgovora; objavila ga je, "kao dokument o našem vremenu", *Republika* od 15. novembra 1993.

Smrtonosne priče

Sličnosti među našim pričama o domaćim gangsterima mogu se objasniti time što njihovi junaci pripadaju manje-više istom socijalnom miljeu i što žive i umiru prema nepisanim pravilima istovremeno ilegalnog i patrijarhalnog gangsterskog podzemlja. Jedno sociološko i kriminološko istraživanje moglo bi da proveri ovu pretpostavku da svet podzemlja nije ništa raznolikiji od ostalog dela društva, jer dozvoljava pojavu novih ličnosti samo u okviru ograničenog broja tipova. Ali to nije moj posao.

Mene više zanima sama priča. Polazim od toga da život gangstera do nas dolazi samo složen u priču. I obično ta priča počinje od kraja: od smrti glavnog junaka. Zato je ta priča po pravilu epitafska, nekrološka, retrospektivna.¹

Ako uporedimo priče novijeg datum, o Ljubi Zemuncu, Giški, Belom, Kneletu, Vladanu, Žoržu, primetićemo da se u njimajavljaju ista opšta mesta, kao da se u jednu te istu priču samo unose nova imena i nove okolnosti. Na primer, junak priče je obdarjen izuzetnom fizičkom snagom, takoreći neranjiv, besmrtn; njemu je u nekom trenutku učinjena nepravda ili je odrastao bez dovoljno roditeljske ljubavi; sveti se jakima i bogatima, a štiti slabe i siromašne; ume da bude surov i opasan kao zver, da ubija i siluje, ali isto tako da bude duša od čoveka, nežan i veran prijatelj; završava tragično, kao žrtva zavere.

U narativnoj strukturi ovih priča o današnjim plemenitim razbojniciima mogu se otkriti različite žanrovske matrice. Prvu i najvidljiviju čini matrica kriminalne priče o gangsterskom životu i smrti, priče o lopovima i žandarima, o životu van zakona. Drugu matricu možemo nazvati folklorno-epskom. Ona likovima ovih priča daje prestiž boraca za socijalnu i nacionalnu stvar, ljudi koji, kad je to narodu najpotrebnije, umeju da iskupe grehe mlađosti i polože život za ideale pravde i istine.

¹ Up.: "Smrt Ljube Zemanca ili paradoks o zaštitniku" u: I. Čolović, *Bordelatnika*, Biblioteka XX vek, 2. dopunjeno izdanje, 2000.

U kriminalnim hronikama i nekim crtama njihovih protagonista može se prepoznati trag jednog još starijeg sloja – mitološko-religijske matrice. Delovanjem te matrice objašnjava se na prvi pogled paradoksalna povezanost zverskih i božanskih crta u likovima junaka podzemlja. Oni su neka vrsta sakralnih čudovišta. Iz istog razloga su i opasni i dobrodošli, strašni i dragi, zli i добри: zato što su ispunjeni smrću. Smrt nas gleda njihovim očima, govori glasom njihove razularene slobode, ali mi smo, zahvaljuju takvom "transferu", smrtni poštedeni. Zato ovi likovi izazivaju pomesana osećanja straha i divljenja.

Nisu u svim pričama sve pomenute ili neke druge matrice na delu. Na primer, u pričama o Giškinoj smrti naglašeno je prisustvo folklorno-epskog obrasca, dok je u pričama o Ljubi Zemuncu to u drugom planu, a u pričama o Kneletu odsutno.

Treba pomenuti i to da, pored priča za široku publiku i čitaoce novina, postoji usmeno pripovedanje u sredini koja junake gangsterskih priča poznaje iz prve ruke. Takozvani "opasni momci" i sami su se naslušali takvih priča, a jedna od njihovih glavnih briga je da budu dostojni uzora koje je priča proslavila. Oni znaju da ne mogu biti junaci u životu ako nisu postali junaci u priči. Govoreći uopšte o ljudima sa oreolom junaka, Cvetan Todorov kaže: "Junaci se bez razlike inspirišu nekim primerom iz knjige ili legende, za koji su saznali kad su bili mlađi. U vatri akcije oni misle na efekat koji će to imati kad se pretvori u reči: buduća priča uobičava sadašnjost".²

Dakle, ne bi bio bez osnova zaključak da surove junake podzemlja na preduzimanje opasnih, vratolomnih i često smrtonosnih poduhvata podstiče neka vrsta književnog nadahnuća, da ih priče koje slušaju ili čitaju i čiji junaci žele da postanu – vode u podvig, u zločin i smrt, ali, kako se to obično kaže, i "u legendu".

Vreme, 11. oktobar 1993.

2 Tsvetan Todorov, *Face à l'extrême*, Seuil, Pariz, 1991, str. 19.

Rasizam u jedanaest slika

Neposredan povod što počinjemo baš ovom temom jeste njen aktualnost danas, aktualnost koja se ogleda u tome što su se u poslednje vreme, ovog leta naročito, umnožili primjeri otvorenog propovedanja i propagiranja takvih ekstremnih oblika nacionalizma koje, i to ne iz polemičkih razloga nego preciznosti radi, treba nazvati rasizmom. Neke od tih primera sigurno ste već zapazili, u štampi, na televiziji. Dozvolite da vas podsetim.

1. Na početku odlomak iz jedne reportaže objavljene u prvom broju kninskog lista *Vojška Krajine* (april 1993):

"Stižemo u izbeglički kamp u okolini Benkovca... Spontano i neočekivano deca su nam priredila mali umetnički program. Pоказали su nam svoje crteže, sastavili i otpjevali jednu pesmu sročenu u desetercu. Oni najverovatnije i ne znaju šta je deseterac, niti su ga svesno upotrebljavali prilikom sastavljanja pesme, on je njima urođen, nalazi se zabeležen u njihovom genetskom kodu... Kada je hor začutao jedna devojčica od pet godina počela je da peva to isto, sa istom snagom i žudnjom." Evo početka te pesme za dečji hor i petogodišnjeg solistu:

*Obukli smo SMB odijelo,
branit ćemo naše rodno selo,
Smokoviću rodna grudo naša
branit ćemo tebe od ustaša.
Oj fašisti jađena vam nana
pamtice Dragan Kapetana
pamtice našeg sivog tića
legendarnog Milana Martića.*

2. Verovanje u snagu naslednih faktora, to jest gena, koji odlučujući deluju na formiranje ličnosti i takozvanog "karaktera naroda", jedno je od opštih mesta klasičnog rasizma. Postupci pojedinaca objašnjavaju se njegovom biološkom predodređenošću kao pripadnika etničko-rasne zajednice. Ta predodređenost jača

je od napora pojedinca da sobom slobodno raspolaže, pa i od njegovog svesnog izbora etničke zajednice. Na tome se zasniva jedna reportaža objavljena u listu *Ognjišta* (Pale, jun 1993). Junak reportaže priča da se etnički osvestio i postao Srbin. "Svima koji su ga odranije poznavali to je govorio sa vidljivim tragovima stida, znajući da mu oni ne vjeruju i da laže njih kao i sebe samoga. Od svega je možda bilo tačno to da je postao Srbin; no o osvješćenju nije bilo govora. U pitanju je mogao biti genetski faktor – tajna krvi, kako to naš narod tumači. Podstaknuti spolja pradovedovski geni oslobođili su se svoga omotača, zaplivali u krvi, uzburkali je, zapjenušali."

3. Nekoliko nedavnih izjava gospođe Biljane Plavšić pokazuju da rasističke predrasude nisu stvar samo pojedinih novinara i urednika marginalnih listova nego način mišljenja nekih od najuticajnijih srpskih političara. Prema njenom mišljenju (iznetom u *Borbici* od 28. jula 1993), Srbi u Bosni su etnički-rasno superiormiji ne samo od Muslimana nego i od Srba u Srbiji. Tajnu te superiornosti otkriva logika svojevrsnog socijalnog darvinizma na koju se Biljana Plavšić ovde poziva:

"Srbi u Bosni su, naročito u graničnim područjima, razvili i izoštigli sposobnost da osete opasnost po naciju i da razviju mehanizam zaštite. U mojoj se porodici oduvek govorilo da su Srbi u Bosni mnogo bolji Srbi od Srba u Srbiji... I zapamtite: taj mehanizam odbrane se ne stvara brzo; za to su potrebne decenije, vekovi... Ja sam biolog, pa znam: najbolju moć adaptacije i opstanka imaju one vrste koje žive kraj drugih vrsta i koje su njima ugrožene."

4. I u sledećem primeru je reč o rasističkim shvatnjima gospođe Plavšić, s tim što je ovde u pitanju antisemitizam.

Evo zašto, po njenom mišljenju (objavljenom u listu *Žena* od 7. avgusta 1993), gospođa Klara Mandić ne bi smela da bude savetnik Radovana Karadžića na pregovorima u Ženevi:

"E, kad je to u pitanju, ja sam jako osetljiva, zato što to zbujuje narod naš. Ljudi su me iz rovova pitali kako to može biti. Prvo, alergični su na njeni ime. Da je to neka Janja ili Milojka – tad bi naš narod rekao Milojka je otišla da pomogne. Milojka može aš nemoj mi neku Klaru. Ljudi su govorili: Koja je ovo Klara, jadni ti mi! Znate, sumnjičavi su ljudi a ja delim mišljenje sa njima."

URONJAVANJE

5. Na stranicama *NIN-a* (u broju od 27. avgusta 1993) pojavilo se pitanje, koje – s obzirom na to što sve svakodnevno slušamo i gledamo – oklevam da nazovem neobičnim. Ono glasi: "Da li je u Srbiji na pomolu etničko čišćenje bolnica?" Postavio ga je novinar Miroslav Vujović a zatim objasio zašto to pitanje postavlja i zašto misti da se na njega može odgovoriti potvrđeno. "Prema onome što se ovog 19. avgusta, na Preobraženje, zbilo u Slankamenu" – piše Vujović – "odgovor bi mogao da bude potvrđan. Posetivši u ovoj ustanovi (reč je o Zavodu za posttraumatska stanja u Starom Slankamenu) nepokretne srpske ranjenike, nezadovoljan negom koju im pruža hrvatski deo medicinara, dr Vojislav Šešelj, predsednik Srpske radikalne stranke, prema kazivanju prisutnih, izjavio je: 'Srpske ranjenike mogu da leče samo Srbi!' Kažu da se posle tih reči proložio aplauz. A na pitanje jedne sestre kad će ovde da stignu plate, 'vojvoda' je poručio: 'Kad bolnicu očistite od onih koji nisu Srbi!'"

6. Radoslav R. Unković, direktor Republičkog zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasleđa Republike Srpske, pokušao je (u listu Srpske radikalne stranke *Zapadna Srbija*, avgust 1993) da bosanske ratne i političke prilike objasni pomoći jedne malo uprošćenje varijante one tobože psihanalitičke rasne teorije koju je popularisao pokojni dr Jovan Rašković: "Kulturu tradiciju ili možda genetski nagon za prosvetenošću nismo zaboravili ni u najteža ni u najcrnja vremena", veli ponosno gospodin Unković. "Bosanski balija (turski izraz za fukaru, najčešće za verskog konvertita – dakle, ne vredamo) srpskog je porekla, o nesreće naše, i on se stidi predačkog greha i nosi to u podsvesti, te zbog toga želi da zatre naše korene i svoja mutna i sramotna sećanja. Katolik, koji sebe odnedavno zove Hrvatom, kojem je štokavski izgovor srpskog jezika maternje jezičko nasleđe, takođe je, do vremena Marije Terezije, bio Srbin i pravoslavac, te i on želi da iz podsvesti ukloni tragove porekla i moralne sramote pretka."

7. Sa visokopreosveštenim Nikolajem, mitropolitom dabro-bosanskim vraćamo se klasicima rasizma i jednom od prvih postulata rasne teorije koji proglašava štetnim i zabranjuje rasno i etnički mešovite brakove. Na skupštini na Palama, kako prenosi list *Javnost* od 4. septembra 1993, gospodin Nikolaj je, između ostalog,

poručio deputatima: "Mi nismo nikada mogli čuti glas crkve i shvatiti da mješoviti brakovi nisu toliko uspješni i da shvatimo da je u porodici majka veliki faktor i da će ona djecu uvek voditi uza se. Na tome planu, mi smo mnogo njih izgubili, a imamo danas izjava tih sinova i protiv naše vojske i protiv našeg srpskog naroda, a u njima teče krv srpska.

Ja ču vam samo reći jednu riječ iz Dalmacije. U Savkino vrijeme, kad se ono počelo tamo sve dešavati, meni jedna žena kaže ovo: 'Oče, ja sam mnogo zabrinuta, hoće li oni nas klati opet onako kao što su nas klali do 41. pa dalje?' Ja kažem: 'Ne bojte se, neće to biti tako.' A ona: 'Oče, ne vjerujem ja, kada bih ja znala da je Bog bunjevac, slava mu i hvala, ja mu se nikada ne bih prekrstila ni pomolila, a, oče, imam sina, onog mog jedinoga, koji je sklopio brak sa tudinkom, pa kada mi iz Zadra dođu, ja nisam slobodna u svojoj kući da govorim onako kako bih htela, a nije mi ni oko deteta milo, jer znam da ima pola njenoga u njemu.'

8. Ovu pridiku mitropolita Nikolaja o vrednosti čiste rase i pogubnosti mešanja krvi prepoznajemo u jednoj od poslednjih pesama pevača u folk-stilu poznatog pod nadimkom Mali Knindža.

*Oj Srpinjo, sejo moja mila,
Nemoj, sejo, nemoj za Turčina.
Biraj, sejo, biraj pravu meru,
Biraj, sejo, pravoslavnu veru.*

9. U sledećem primeru ponovo srećemo gospodu Plavšić. U intervjuu koji je ona dala novosadskom listu Svet (6. septembra 1993), najveću pažnju privukle su ove njene izjave:

"Ja bih više volela da potpuno očistimo istočnu Bosnu od Muslimana. Kad kažem očistimo, nemojte da me niko uhvati za riječ pa da misli da govorim o etničkom čišćenju. Ali oni su nam jednu sasvim prirodnu pojavu podmetnuli pod taj naziv etničko čišćenje i okvalifikovali to kao neki ratni zločin... Sve i da zadržimo 70 posto teritorija, nema tu mira. Za nas nema mira. Ja nijma ne želim ništa dobro, da ovako kažem. Ali da ja budem mirna, ja nijma moram dati da oni imaju neki način života, da sebi organizuju život, da ne bi mene cjelo vrijeme uznesmirevali. Tako ja shvatam tih 30 muslimanskih posta."

URONJAVANJE

Ostale su nezapažene neke druge izjave koje je Biljana Plavšić tom prilikom dala, a koje su ovde za nas još interesantnije, jer one sadrže srž rasističkih shvatanja ove profesorke biologije. Na pitanje šta misli o izjavi Ejupa Ganića da Muslimani vode poreklo od Srba, ona odgovara:

"Pa da vam kažem, to je tačno; ali to je genski kvaran srpski materijal prešao u islam. I sad, naravno, iz generacije u generaciju se jednostavno taj gen kondenzuje. Postaje sve gori i gori, izražava se jednostavno, diktira takav način razmišljanja i ponašanja. To je u genima već usađeno."

No, ni Srbi nisu uvek na nivou svojih rasnih mogućnosti. I oni moraju da se periodično rasno pročiste. "Ali neko čišćenje s vremena na vreme izgleda Srbima je neophodno", kaže Biljana Plavšić. "Srbi su se toliko rasrbili za tih 50 godina, toliko su dokazivali da nisu Srbi na jedan ružan način, toliko su psovali Božu, da bi pokazali kako ne vjeruju u Boga, toliko su omašovažavali crkvu, sveštenstvo... Srbi su sebe uprljali grozno."

10. Dr Miroslav Jevtić, u listu Javnost (od 11. septembra 1993), zalaže se za to da se u našem školstvu i kulturi "udare temelji zdravoj narodnoj politici" radi "stvaranja zdravih budućih generacija". Šta to znači pokazuje njegov protest što se u bukvaru u upotrebi u Srbiji "među imenima sa kojima deca operišu pominju i tipična muslimanska: Emina, Omer, Merima. Na taj se način kod najmlađih Srba rađa sasvim isti odnos prema ovoj vrsti imena koja su isključivo muslimanska kao prema imenima kakva su: Rastko, Sava, Nemanja, Uroš, Miloš itd.... Nema nikakvog razloga da se spominju imena nama strane i neprijateljske religije. Jer islam je danas neprijateljska religija, isto kao što je bio i juče."

11. Na kraju najnoviji i najkraći citat. Prema pisanju lista Vreme (od 20. septembra 1993), jedan komentator Radio Beograda objasnio je neke izjave koje je navodno u Americi dao urednik Radija B 92 Veran Matić time što u Matićevom genetskom kodu postoji "izdajnički gen".

Moja namera je bila da obrazložim izbor današnje teme. Nadam se da sam to uspeo. Govornici koje čete sad čuti nemaju zadatak da komentarišu primere koje sam naveo. Ali ne sumnjam da će nam njihova izlaganja pomoći da bolje razumemo smisao ovog jezika ogoljene mržnje i neprikrivenog zla i svu ozbiljnost trenut-

ka u kome taj jezik postaje jezik naših vođa, naših naučnika, naših novinara i čak naše dece.

Izlaganje na tribini Beogradskog kruga 25. septembra 1993.
Republika, 16. oktobar 1993.

"Nova srpska desnica"

Za vreme rata u bivšoj Jugoslaviji nekolicini srpskih publicista (uglavnom iz sveta filma, umetnosti i žurnalistika) pošlo je za rukom da ponude – pod imenom "Nova srpska desnica" – režimskim i nacionalističkim krugovima simpatičnu i medijski atraktivnu i provokativnu varijantu desnog ekstremizma. Privukao je pažnju njihov pokušaj da stilizuju, mistifikuju i takoreći aristokratizuju današnji militarizam i rasizam, koji se kod nas uglavnom javljaju u populističkoj verziji, kao vulgarna ratna propaganda.

Nema sumnje da u današnjoj Srbiji, zaokupljenoj ratom, pritisnutoj materijalnom i moralnom bedom, preplavljenoj sitnim lopovima i krupnim rečima, ima mesta i za najneobičnije svate, pa tako i za ljude koji nude u alhemičarskim kuhinjama ekstreme desnice odavno spravljene "mističke" i "geopolitičke" argumente za obračun sa demokratijom i humanizmom. Sudeći na osnovu ličnosti, pokreta i ideja kojima se oni nadahnjuju i koje pokušavaju da propagiraju (najopskurnije i najlude što se može naći u krilu evropskog i ruskog desnog ekstremizma) i uzimajući u obzir intelektualne i književne domete i žanrovske osobine njihovih tekstova, mesto ovih "novih srpskih desničara" u mirnijim prilikama bilo bi u najboljem slučaju u političkom podzemlju i na marginama intelektualnog i umetničkog života. U današnjem vremenu krize i rata, oni imaju status društvene elite: priznati su, etablirani, sponzorirani i premirani.

Ne znam koliko će dugo "Nova srpska desnica" sačuvati ulogu rodoljubive elite i režimskog mezimca i zadržati na sebi medijsku pažnju i kako će se na nju gledati u političkom i kulturnom životu jednom iz ovog košmara probuđene i oporavljene Srbije, ali se već sada može reći da je u pitanju jedan od karakterističnih oblika ispoljavanja naše sadašnje društvene i moralne krize, o pojavi relevantnoj za antropološko istraživanje srpske žalosne savremenosti. Moju pažnju posebno je privukao parareligijski i paraliterarni aspekt tekstova čiji su autori – ili prevodioci,

komentatori i priredivači – protagonisti i saradnici "Nove desnice". U tom pogledu naročito je zanimljiv prvi broj časopisa – almanaha *Naše ideje*, koji se može smatrati glasilom ove grupe ambicioznih publicista.

Učitelji

Nepopularan veliki format (A 3) "Naših ideja", luksuzan papir, fotografije u boji i odgovarajuća cena časopisa govore o pretenziji na ekskluzivnost, elitizam, na "glamur", kako vole da kažu neki njegovi saradnici. Ali, sudeći na osnovu sadržine ovde objavljenih tekstova (kao i nekih na drugom mestu objavljenih "teorijskih" priloga i "manifesta"), reklo bi se da ova grupa srpskih desničara nema program. Tačnije rečeno, nema svoj program. Umesto toga, njeni pripadnici se pozivaju na jedan broj zajedničkih učitelja i uzora među ruskim "evroazijcima", zapadnoevropskim "tradicionalistima" i "revizionistima" i drugim grupama ekstremne desnice. Prvi broj *Naših ideja* najvećim delom je posvećen zapravo tudim idejama, idejama Rus-a P. Savickog i A. Dugina, Italijana J. Evole, D. Batestija i E. Mile, Francuza Ž.-P. Lorana, K. Pigase, Ž. Parvuleskua i E. Bajea.

Pored toga, časopis donosi i prevode jedne pesme Stefana Georga, jednog zapisa Žozefa de Mestra, odlomak iz Elijadeove *Autobiografije*, po jedan ogled Horhea Luisa Borhesa i Ortege I Gasete i dva članka o Ničeu, s idejom da se srodstvo i bliskost sa ekstremnom desnicom proizvoljno pripisu što većem broju značajnih pisaca i mistilaca i tako stvori utisak da je reč o pokretu dostojnom uvažavanja. Međutim, najvažniji prilozi – odlomci spisa osnivača i sledbenika "tradicionalističke" i "evroaziske" ekstremne desnice i tekstovi o njima (takođe prevedeni) – pokazuju zainteresovanom čitaocu da se naši "desničari" inspirišu tekovinama i sadašnjim delovanjem ezoterične i mistične evropske i azijske desnice, čije razne škole i struje u prvom redu pripadaju istoriji parareligijskih ideja i pokreta i tek marginalno, i u drugom planu, sferi politike. Kako kaže Petar Savicki, jedan od osnivača ruskog mistično-političkog "evroaziskog" pokreta, "za evroazije je bitno religijsko uporište koje se stiče izvan sfere političke i ekonomске empirije". "Tradicionalisti" i

VRONJAVANJE

"evroazijci" ipak se rado i strasno bave političkim pitanjima, i to na globalnom svetskom geopolitičkom nivou, ali uvek u ezoteričnom ključu, kao poprištem večne borbe suprotstavljenih sila dobra i zla.

Na primer, po mišljenju Aleksandra Dugina, koji je predstavljen u *Našim idejama* kao najvažniji sledbenik Savickog, danas prisustvujemo sukobu dve planetarne sile: "Na jednoj strani su snage duha, ovapločene slovenskim istokom, slovenskom tradicijom i duhovnošću, slovenskom tradicijom društvene pravde – a na drugoj strani su snage zla, snage Zapada, SAD i tog Novog svetskog poretk..." Slično tome, Jutijus Evola bio je najviše zainteresovan za mističnu stranu evropske desnice, izrazivši njen očekivanje da će za sadašnjim "periodom tame nastati nova epoha svetlosti". On je pozivao sledbenike da se posvete svojoj "unutrašnjoj realizaciji", da "prevaziđu materijalnost postojanja i stupe u svet više realnosti".

Ovoj ezoteričnoj i mističnoj desnici svojstveni su ideološki radikalizam i politički ekstremizam bez presedana u novijoj istoriji političkih ideja i pokreta. U ime sklada sa "tradicijskim", to jest nadistorijskim i mističnim idealima Rase, Vitešta, Borbe, Časti, Žrtve i drugih sakralnih vrednosti (obavezno napisanih s velikim slovom), oni traže vladavinu elite, imperiju zasnovanu na "prirodnoj hijerarhiji" među rasama i klasama. U radikalnom odbacivanju modernog društva, pre svega zapadnoevropskog i američkog, oni ne ustaju samo protiv ateizma, demokratije, liberalizma i socijalizma, nego i protiv svih humanističkih i egalitarističkih poredaka, pokreta, religija, uključujući i hrišćansku crkvu i građanski nacionalizam.

Uverenje da je od savremenih religija samo islam sačuvao životnu vezu sa autentičnom duhovnom "prvobitnom tradicijom" navelo je Francuza Rene Genona, prvog i najuvaženijeg "učitelja" evropske ezoterične desnice, da se nastani u Kau i tu provede poslednje dve decenije života kao Musliman po imenu šeik Abdel Vahed Jahia (što će reći, Abdel sluga boga Jedinoga). I uski "evroazijci" su puni divljenja prema islamu, posebno prema islamskim fundamentalistima koji su uspeli da se u nekim zemljama dokopaju političke vlasti, ali oni ipak ne žele da se sasvim odreknu hrišćanstva. Oni se zadovoljavaju zahtevima da hrišćanstvo, a pre svega pravoslavlje, krene za primerom islama i da uspostavi okrepljujuću vezu sa njim i sa drugim duhovnim tradici-

jama Istoka. "Samo u dijalogu sa tradicijama Orijenta Pravoslavna crkva bi mogla da se vrati duhovnim izvorima vere", kaže Dugin.

"Tradicionalisti" i "evroazijci" vrlo su podozrivi prema "mitu nacije" i nacionalizmu, jer tu vide afirmaciju neproduhovljene, profane mase, teror većine nad elitom, osporavanje za njih presudne i istovremeno prirodne i sakralne hijerarhije među ljudskim rasama i dušvenim klasama. Za Evolu, kako objašnjava njegov sledbenik Dominik Batesti, "pojava nacije povezana je sa pobunom protiv jednog apsolutno legitimnog autoriteta, autoriteta carstva... Nacionalizam je, po svojoj suštini, zaista jedna ideologija okupljanja (u masu), ideologija koja, kao takva, ne može staviti akcenat na kvalitet 'ljudskog materijala' u dатoj nacionalističkoj masi, dok elitizam, nasuprot nacionalizmu, podrazumeva stav o bezvrednosti mase, a tim elitizam ukazuje na vrednost tradicionalne solidarnosti koja počiva na duhovnoj istovetnosti članova elite, istovetnosti koja ih, po definiciji, udaljava od svih onih koji su neduhovni".

Ruska mistična desnica odbacuje klasični gradanski nacionalizam u ime jednog imperijalnog projekta, u kome se Rusija zamišlja kao Evroazija, to jest kao poseban "kontinent" između Europe i Azije, "treći središnji kontinent" (Savicki). Da bi legitimisali imperijalne aspiracije Rusije na veći deo azijskog prostora, evroazijci nude novo određenje ruskog identiteta, mnogo šire od klasičnog nacionalističkog shvatanja kulturnog i etničkog identiteta Rusa, šire čak i od panslavenskih i slavenofilskih ideja o slovenskom identitetu, o slovenskoj ili pravoslavno-slovenskoj porodici sa zaštitničkom roditeljskom ulogom Rusije u njoj. Jer, "evroazijcima" je potrebno jedno nadnacionalno određenje ruskog identiteta. Po njihovom mišljenju, kako kaže Dugin, "Evroazija se svodi na Rusiju: ona je Rusija, dok je etnos Rusije, u supranacionalnom pogledu, označen kao nosilac (turanizma, jedne imperijalno nomadske psihoideologije (mentaliteta) koju su na Ruse (Ruse u prvom, nacionalnom smislu reči) prenela tur-skomongoška plemena Zlatne Horde. Tako 'evroazijci'... nisu toliko 'panslavisti' ili 'vizantisti' koliko 'panturkisti'". Oni sanjaju o izmirenju Turana i Irana, savremenog Irana u vlasti islamskih fundamentalista, koji je za njih svetao primer sakralne kraljevine duha, o "zasnivanju Svetе Alijanse izme-

URONJAVANJE

đu Severa i Juga Evroazije, alijanse koja je aktuelna naročito danas kad je na teritoriji Irana – realno, a ne potencijalno! – počelo vaskrsavanje Duha posle dugog perioda tame" (Dugin).

"Nova srpska desnica" suočena je sa za nju izgleda nerešivim problemom upadljivog nesklada između želje da bude srpska filiala ove nove evropske i ruske ekstremne desnice – za koju su karakteristični mistično i rasističko, ali ne i nacionalističko veličanje elite, nadnacionalno, rasno i imperijalno shvatanje države i geopolitike, kritički odnos prema hrišćanstvu i slabost prema islamskom fundamentalizmu i orientalnoj religioznosti opšte – i ambicije da učestvuje u realizaciji nacionalističkog i populističkog projekta stvaranja etnički i verski čiste srpske države, to jest u ratu protiv "Turaka" i islama na Balkanu. Pokušaj Z. Buljugića da sa "evroazijskom" školom poveže u Srbiji popularnu ideju "nove Vizantije koja bi ponovo okupila sve one narode koji su se razvijali pod uticajem vizantijske kulture" u direktnoj je protivrečnosti sa evroazijskom koncepcijom Rusije – Turana.

Ništa ubedljivije ne deluje ni nastojanje D. Kalajića da srpski nacionalizam nekako izmiri sa "evroazijskim" imperijalizmom, tako što će smisliti teoriju po kojoj svaki nacionalizam ima tri sukcesivna i "hijerarhijski" raspoređena zadatka: da usreći svoj narod, da usreći i druge narode u susedstvu i da se, na kraju, lati najvažnijeg posla, da "saučestvuje u izgradnji zajedničke imperije" i tako sebe, što bi rekli marksisti, dijalektički prevaziđe. Tako shvaćen i u dijalektičku logiku uhvaćen, ratoborni srpski nacionalizam ima avangardnu, mesijansku ulogu u stvaranju zajednice slovenskih naroda, "kao jezgra novog okupljanja i uzdizanja Evropljana", na indoevropskoj rasnoj osnovi. Međutim, osećanje nacionalnog ponosa zbog ove navodno začetničke i herojske uloge Srba u preokretanju tokova svetske istorije u korist ruske indoevropske Imperije obično, takođe neizbežno, ustupa mesto davno znanim i sročenim izjavama ponizne odanosti Rusiji i divljenja njenom geniju. "I nacionalno osećanje Rusa", piše Kalajić na istom mestu, "te odgovarajuće državotvorne težnje daleko prevazilaze domete drugih evropskih naroda". Pitanje je samo na kakav odjek ove reči srpske i sveslovenske ljubavi nailaze u "evroazijskoj" duši Srbije – Turana?

"Ubićemo zver!"

Jedno od opštih mesta ove političko-mistične literature jeste ideja o istini kao nečemu što su zle sile čoveku otele i od njega sakrile. Zato se tu politika i geopolitika shvataju pre svega kao područje ispoljavanja okultnih demonskih sila i svete borbe viteške elite protiv tih sila. U dvadesetom veku te silu pakla i mraka oličavaju Amerika, komunizam i demokratija, a u poslednje vreme, u prvom redu, Evropska unija, "mamonskomasonski Novi svetski poredak" i njegova ideologija "mondijalizam". Kad predstavnici ekstremne desnice govore o Americi kao "đavolskoj tvorevini" ili o "demonizmu ekonomije" (Evolin izraz koji, kao i mnoge druge, od njega preuzima D. Kalajić), onda to za njih nije samo stlikovit, metaforičan način govora nego izražavanje uverenja da je zaista reč o otelovljenjima Satane. Jedno od glavnih pitanja koje ih zaokuplja jeste ono koje je u glasilu ruske ekstremne desnice "Mili angel" postavljeno Žan-Pjeru Loranu, rukovodiocu "tradicionalističkog" udruženja Politica hermetica: "Da li, po vašem mišljenju, iza poslednjih geopolitičkih transformacija stoje određeni okulti faktori sile?"

Put ka istini ovde je put potrage i borbe, zato su oni koji na njega stupaju pre svega istražitelji i ratnici. Njihov zadatak je da razotkriju zaveru mračnih satanskih i bestijalnih sila, da se sa njima obračunaju i iz njihove vlasti oslobođe sakralnu istinu, koju najčešće u ovoj literaturi simbolizuje Sveti Gral. Na jednom mestu D. Kalajić se hvali zdravicom kojom su ga počastvovali njegovi ruski prijatelji: "Mi se borimo za istinu. Ubićemo zver. Pobeda će biti naša." Svrha otkrivanja istine je istovremeno ostvarenje unutrašnjeg preobražaja pojedinca i preuređenje sveta kojim će vladati nova, viša rasa ljudi. Evolin sledbenik Ernesto Mila to ovako objašnjava: "Isto kao što su vitezovi Grala posvećivali svoj život traženju Svetene case, videći u toj potrazi konačan cilj – unutrašnje preobraženje – tako i sada aktivista nacional-revolucionar treba da postane novi vitez Grala, treba da se posveti toj borbi, zbog toga što je samo tako moguće stvoriti novu ratu slobodnih ljudi, koji pale svetlost nove zore."

Istražni postupak zamenjuje istraživački metod, jer se do istine ne stiže kreativnim putem, ona nije plod stvaranja, nego rezultat dobro organizovane potrage i borbe. Traganje za istinom nije razmišljanje, umovanje, rasprava, istraživanje u intelektual-

URONJAVANJE

nom i naučnom smislu reči, nego razotkrivanje laži, skidanje maski, razobličavanje zavera. Kad se ekstremna desnica interesuje za arhive, onda to više liči na istražni policijski postupak nego na rad istoričara. Tako je, čitamo u *Našim idejama*, J. Evola "bio blizak krugovima SS i pomagao 'Crnom redu' u istraživanju masonske arhive".

Istina u principu nije problematična, jer je data u božanskoj prirodi stvari. Ona je skrivena od ljudi zbog mahinacija njihovih satanskih neprijatelja, a ne zato što njen osvajanje zahteva intelektualni i stvaralački napor. Zato je borba za nju stvar novih "svetih ratnika", jakih, odlučnih, na sve spremnih i ratu vičnih vitezova ekstremne desnice. To je smisao ultradesne revolucionarne akcije. Ona se teško miri sa običnom politikom, sa njenom sporušću i "korumpiranostu", sa diplomacijom i njenim kompromisima, i strasno traži konačni obračun ("konačno rešenje), juriš, krstaški pohod, rat. Glavni urednik *Naših ideja* D. Bokan kaže: "Ratujemo u odbrani svoje časti, da bi prešli (neosetno i neminovno) u napad Istine na zavenu Laži." Uvodnik, iz pera istog autora, završava se pozivom na tako shvaćeno traganje za istinom, na "viteško (znači gralsko i kosovsko) traganje za istinom, s verom u Boga, za Kralja i Otadžbinu".

Pismo

Priča je oblik izlaganja koji ovako shvaćenom traganju za istinom mnogo više odgovara nego apstraktna rasprava. To potvrđuju i tekstovi predstavnika zapadnoevropske i uske ekstremne desnice i njenih srpskih učenika objavljeni u *Našim idejama*. Mnogi od njih sadrže duže ili kraće narativne sekvence, gde se teme ezoterične "sakralne geopolitike" pretvaraju u motive jedne vrste popularne mistično-političke književnosti, koja, za razliku od priloga s teorijskim i filozofskim pretenzijama, ima čime da zabavi radoznalog čitaoca. Narativni delovi najbolja su mesta u tekstovima J. Evole (o "Gvozdenoj gardi"), A. Dugina, D. Kalajića (kad pričovala o "masonsko-kabatističkoj simbolici novčanice od jednog dolara"), D. Bokana (kad se priseca jedne pariske šetnje)... čitaočeva pažnja živne kad Dugin počne da priča o "doktoru Badmajevu iz Senkt Petersburga, lamaisti, džingiskanovcu i lekaru, koji je ruske aristokrate lečio metodama tibetanske medicine", ili

o "podzemnom kraljevstvu po imenu Agarta i Kralju Sveta". Njegova priča o životu barona Romana Fjodoroviča fon Ungern-Šternberga, zvanog Bezumni Baron i Bog Rata, jedne od legendi "tradicionalista" i "evroazijaca", pokazuje da se od ezoterije, u kombinaciji sa političkim i istorijskim temama, može napraviti zanimljiva trivijalna književnost. Dvoboji, ljubavi, brodolomi, zavere, ratovi, druženje sa Dalaj Lamom, ruskim carem i mongolskim kanom, sve je tu. Tu je i šamanska proročica: "U tom sudbonosnom trenutku proročica je u transu otkrila baronu Ungernu tajnu njegove duhovne prirode: Vidim Boga rata... On jaše na sivom konju po našim stepama i našim šumama. Vladačeš огромном teritorijom, o beli Bože Rata. Vidim krv, mnogo krvi... Konje ... (dalje je usledilo nerazumljivo mrmljanje)..."

Najbolje, u krilu ekstremne desnice, pa i među predstavnicima "Nove srpske desnice", apstraktno teorijsko-filosofsko izlaganje izgleda da je na većoj ceni od narativnog, bez obzira na to što ovo drugo očigledno više odgovara ekstremnoj desnici svojstvenom mistično-ratničkom traganju za istinom. I časopis *Naše ideje* već u naslovu otkriva ambiciju da se uključi u raspravu na teorijskom nivou. Međutim, čitalac koga doista interesuju ideje neće tu naći bogzna šta. Pseudo-filosofska retorika i, već zbog izuzetne šarolikosti, sumnjiva erudicija, kojom ovde objavljeni autori vole da se razmeću ne mogu od prosečno obrazovanog i upornog čitaoca (reč je o dugim i na pojedinim mestima stranim rečima, citatima, kovanicama i sintaksičkim vratolomijama izdano začinjenim tekstovima) da sakriju oskudnost i prizemnost misti. Uglavnom se sve one svode, kao što se iz dosad rečenog i navedenog moglo zaključiti, na nekoliko davno formulisanih argumenta u prilog rasizmu i militarizmu, a protiv demokratije i humanizma.

Eruditizam – to jest, retoričko pozivanje na naučnu i filozofsku literaturu i druge manje-više retke i za laike nedostupne izvore, njihovo citiranje (često u originalu), s ciljem da se sopstvenim mislima da privid važnosti i dubine – čini jedno od upadljivih obeležja pisma evropske i ruske ekstremne desnice i njenih srpskih sledbenika okupljenih oko *Naših ideja*. U tekstu pod naslovom "Ka slovenskoj imperiji" D. Kalajić pominje ili citira Genona, Ničea, Džona Dana (Dona?), Platona, Aristotela i aristotelovsku terminologiju, Fridriha fon Hajeka, Maksa Vebera, Verneru Zambaru, Lestera Brauna, njegov projekt State of the World i

URONJAVANJE

njegov World watch Institute (sve u originalu), Konstantina Leontijeva, Crnjanskog, shvatanje rada koje "Japanci nazivaju 'Misi' i znači Tut", Dantea, Šekspira, Dostojevskog, Marksа, nemacki pokret Deutsche Beivegung (u originalu), Dejvida Rizmana, pedersku vlast geypower (u originalu), Solženjicina, Šafarevića, svetog Avgustina, a sve to da bi potkreplio ideju članka o tome da je došao trenutak da "slovenska imperija", ta "imperija vrline", odnosno "prirodna zajednica", ustane protiv "mehaničkog društva", protiv "pseudoimperije bezvreda", odnosno SAD i Novog svetskog poretku.

O kakvoj je "erudiciji" reč pokazuje, između ostalog, Kalajicevo pozivanje na Aristotela, koje mu ovde treba da bi izrekao jednu u stvari banalnu i nimalo filozofsku misao o "primatu kulturne i političke, religijske i naučne sfere koja je u odnosu na ostale domene – rečeno aristotelovskom terminologijom – ono što je oblik spram materije." Koliko D. Kalajić stvarno poznaje "aristotelovsku terminologiju" i, uopšte filozofski rečnik najbolje pokazuje to što on reč "organon" – koja стоји u naslovu Aristotelovih spisa iz oblasti logike, a znači tu i u drugim filozofskim knjigama (kod Bekona u obliku "organum") sredstvo, instrument, metod – na više mesta upotrebljava pogrešno, u značenju "organizam". Na primer: "Savremeni slovenski narodi nisu večni entiteti već su stvorenii deobama jedinstvenog slovenskog etnosa, izvedenog iz indoevropskog prvobitnog organona..."; "...nacionalnim državama, čiji suvereniteti mogu biti dodatna, unutrašnja potpora odbrambenim bedemima sveslovenskog organona."

Pored eruditizma, za Kalajicevo pismo i uopšte za pismo "Nove srpske desnice" karakteristična je sklonost prema neologizmima (primeri kod Kalajića: "bezvreda", "devaspitan", "osmotrište", "podemonjenost", "poživotinjenje", "postvarenje"), prema takozvanim lepim rečima i arhaizmima ("spram", "premda", "valja", "sto ga", "ratari", "poredba", "večno vrelo") i upotrebi velikog slova za isticanje nekog važnog pojma (Slovenstvo, Pozitivna delotvornost, Nebo, Krst Časni i Sloboda Zlatna, Nebeska Otadžbina, Novo Doba). Međutim, uprkos ovim pokušajima izgradnje jednog originalnog i "energičnog" pisma, tekstovi ovih autora uglavnom ostaju u vlasti stereotipa i klišea naše "samoupravne" političke terminologije, kao što i njihove ideje, uprkos pretenzijama na dubinu i snagu, ostaju mediokritetski beznačajne. Tako Kalajić i njegovi saborci ne mogu bez izraza kao što su "revolu-

cionarna akcija”, “zdrave snage”, “vrši preporod”, “vrši preokret”, “pogubni uticaji”, “mi smo prečesto skloni”, “zaživeti”.

Deo retoričkih sredstava koja koristi ova grupa srpske ekstremne desnice dolazi, uglavnom preko ruskih prevoda, iz repertoara klasičnih fašističkih i nacističkih formula i fraza namenjenih raspirivanju mržnje prema Jevrejima, Americi, komunizmu ili demokratiji. A. Dugin voli zapenušanu žestinu rečnika koji je negovala nacistička propaganda: on grmi protiv “američkog celuloiđnog dubreta”, protiv “američkog programa kretenizovanja čovečanstva”, protiv Jeljcina, koji je “postavio minu pod usku istoriju”. Kad D. Bokan, prkosno prihvata ime “varvari” za Karadžićevu vojsku u Bosni – “Divlji varvari sa Istoka ponovo grade Evropu ni iz čega” – on samo ponavlja (i ne znajući?) formulu sarkazma i bezobzirnosti kojom je Hitler uzvratio na optužbu da su nacisti zapalili Rajhstag: “Smatraju me bezobzirnim varvarinom. Da, mi smo varvari, mi hoćemo da budemo varvari”. To je bio način da se tobоže nezahvalna i kukavička Evropa gorko prekori što ne shvata da su ti nemački “varvari” zapravo čuvari njenih granica i graditelji njene srećne budućnosti. “Nemačku uvek treba smatrati”, kaže Hitler na jednom drugom mestu, “odbrambenim bedemom zapadnog sveta pred napadima boljševika.”¹

Ovo nasleđe nacističke retorike (i ne samo retorike) savremena evropska ekstremna desnica i njeni srpski akoliti ne samo što ne izbegavaju i ne prikrivaju, nego se na njega otvoreno pozivaju. To je za njih jedan od “elemenata tradicije”, kako glasi naslov rubrike u *Našim idejama*, u kojoj je objavljen članak Dejana Đorića “San o nacizmu”, nostalgично razmišljanje o Hitleru kao velikom čoveku i velikom sanjaru, “u nečemu nalik Napoleonu”, čoveku nalik bogovima, koji je bio “građen po drugim i višim parametrima od ljudskih”. Članak se završava žaljenjem zbog propasti nacističkih snova i pobjede prozaičnog sveta savremenosti: “Nacizam je otišao, došao je komunizam, došla je demokratija, i ljudi koji nisu znali za snove.”

Ambicija da se po svaku cenu izbije u prvi plan i spremnost da se u vremenima haosa i rata prihvate najgore ideje i pride najgorim ljudima, koji u tim vremenima kolo vode, neće nečiji intelektualni, umetnički ili prosti ljudski format (u dobru ili zlu) učiniti većim, kao što tu mnogo ne pomažu ni lakirani papir, foto-

URONJAVANJE

grafije u boji i velika slova časopisa namenjenog grupnoj promociji tobоžnje nove srpske elite. Ni oni, kao ni Stjepan Ković, banjalučki ustaša iz Andrićeve priče “Bife Titanik”, ne mogu iz svoje kože. “Čak i u ovim strašnim, izuzetnim vremenima”, piše tu Andrić, “koja ovakvima kao što je on otvaraju neslućene izglede, pružaju neograničene mogućnosti i punu nekažnjenost, njegov deo u životu ne može da bude drugo do nešto ubogo i osrednje.”

Novembar 1993.

Pucanje od zdravlja, Beogradski krug, 1994.

1 Nav. prema: Dominique Pelassy, *Le signe nazi*, 1983, Fayard, str. 218.

Odbijanje

Beleška o jednom susretu u Ženevi

Intelektualci iz bivših jugoslovenskih republika koji ne duvaju u čumur ispod ratničkog balkan-grila susreću se i razgovaraju uglavnom u inostranstvu. Ti susreti dešavaju se na inicijativu ljudi iz raznih nevladinih organizacija, građanskih inicijativa i grupa, od Verone do Amsterdama, koji veruju u važnost komunikacije među neratobornim intelektualcima iz bivše Jugoslavije i misle da javnost u evropskim zemljama ima šta od njih da čuje.

Takvi susreti, pored zvaničnog programa (jedna ili dve javne debate – čiju publiku mahom čine bivši Jugosloveni, sada manje više uredno podeljeni u etničke tabore – konferencija za novinare, uglavnom slabo posećena, dogовори о будућој saradnji, koji se tek manjim delom ostvaruju), protiču u znaku jedne specifične emocije. Nju čine, na prvom mestu, osećanje bliskosti naročite vrste – neobične ne samo zato što se javlja i među ljudima koji se ranije nisu poznavali nego što je nova i za one među njima koji su godinama prijateljovali – i, istovremeno, osećanje neuklonjive, neporecive razdvojenosti. Tu protivrečnu emociju poznaju i pamte i učesnici antiratnih manifestacija u Beogradu, na primer oni koji su prve ratne jeseni (1991), iz večeri u veče palići sveće ispred Predsedništva Srbije: prisnost među ljudima koji su se dosad jedva poznavali i osećanje da se ono najdublje u našem otporu ni sa kim ne može podeliti.

Poslednji put sam meni neobično bliske i, uprkos tome (ili zato?), istovremeno teško pristupačne ljude susreo krajem prošle godine u Ženevi. Ženevska sekциja Švajcarske lige za ljudska prava i Helsinski parlament građana organizovali su dvodnevni skup pod nazivom "Kidanje jugoslovenskog prostora", uz učešće desetak gostiju iz raznih krajeva bivše Jugoslavije. Za mene je to bila prilika da se družim sa Miroslavom Karaulcem i Nadom Ćetković, da ponovo vidim stare prijatelje Svetlanu Slapšak, Nenada Miščevića i Iгора Mandića, da obnovim poznanstvo sa Muhamedinom Kulašijem i Nikolom Kovačem, da upoznam Rajmona Rah-

URONJAVANJE

nica, Tariku Haverića, Nino Ružinu i naše ženevske domaćine: Kristofa Solioza, Šarla Filipona, Žozea Renkona, Mišela Šverija, Sandrinu Fabri...

Učesnici ovih ženevske razgovora, posebno oni koji su došli iz Srbije i Hrvatske, nisu se ustručavali od toga da otvoreno svedoče i kritički govore o socijalnim i političkim prilikama u svojim sredinama, tragajući za njihovim unutrašnjim i spoljnijim uzrocima. Bilo je tu reći o ratnoj svakodnevici, o etničkoj čistoći i građaninu, o političkim i ratnim mitovima.

Njima su se pridružili domaćini, od početka nezadovoljni rezultatima "velike" evropske politike prema Jugoslaviji, a na kraju ljudi na ženevske političare, intelektualce i novinare koji nisu pokazali neko naročito interesovanje za ove razgovore. Mišel Šveri, urednik ženevskog dnevnika *Le Courier* objavio je na prvoj strani svog lista komentar pod naslovom "Ne boriti se protiv rata znači ohrabrivati ga". Navodeći ko se sve nije odazvao pozivu da sa ljudima iz bivše Jugoslavije razgovara o tamošnjem ratu, Šveri se pita: "Kako će svi oni sledeći put moći mirne savesti da kažu kako ne razumeju najbolje šta se tamo događa?" "Može se prihvati", zaključuje on, "da složenost prilika na Balkanu zbrnuje naše građane, ali nikako ne valja to što oni i ne pokušavaju da razumeju".

Meni će ovi ženevski susreti ostati u sećanju najviše zbog toga što sam tu prvi put bio podstaknut da razmišljam o odrjanje mi poznatom i ovde ponovo doživljenom protivrečnom osećanju bliskosti i usamljenosti među ljudima koji se opiru. Podstrek sam našao u jednom tekstu Morisa Blanšoa, na koji je učesnicima ovog skupa pažnju skrenuo jedan od njegovih organizatora, mladi ženevski filozof Kristof Solioz. Po Soliozovom mišljenju "nove disidente povezuje prijateljstvo u čijoj se osnovi nalazi naročita vrsta odbijanja", ona koju je još 1958. godine opisao Blanš u knjizi *Prijateljstvo*. "U izvesnim trenucima", piše tu Blanš, "suочeni sa događajima na javnoj sceni, znamo da moramo da odbijemo. Odbijanje je apsolutno, kategorično. O njemu se ne diskutuje, ono ne traži obrazloženje. To ga čini čutljivim i usamljenim, čak i kad se, kao što treba, ono izrazi javno. Ljudi koji odbijaju i koji su vezani snagom odbijanja znaju da još nisu zajedno. Upravo im je oduzeto vreme zajedničkog potvrđivanja. Ostaje im samo nesvodljivo odbijanje, prijateljstvo tog NE, sigurnog, nepopustljivog, strogog, koje ih drži zajedno i čini solidarnim."

Na važnost *odbijanja* ukazao je i Cvetan Todorov, u zaključku svoje studije *Mi i drugi*: "Na ljudska bića utiče kontekst u kome dolaze na svet, a taj se kontekst menja u vremenu i prostoru. Ono što je svakom ljudskom biću zajedničko sa svim drugima jeste sposobnost da *odbije* tu određenost; kazano biranim rečima, reći ćemo da je sloboda znak raspoznavanja ljudske vrste. Nema sumnje da me moja sredina navodi da se ponašam na onaj način kakav je u njoj na ceni; ali postoji i mogućnost da se toga oslobodim, i to je bitno. I neka mi ne kažu da *odbacujući* jednu određenost (*odbacujući*, na primer, da se prilagodim ukusu svoje sredine) neizbežno padam pod udar neke druge (potčinjavam se ustaljenim shvatanjima neke druge sredine): čak i kad bi to bilo istina, pokušaj oslobođanja zadržava sav svoj smisao."

Odbijamo, ali time još nismo zajedno, jer nam je oduzeto vreme zajedničkog potvrđivanja!

Republika, 1. februar 1994.

Knjige za ova vremena

Od pre nekoliko meseci u Srbiji se pojavljuje sve više knjiga čiji pisci kao da su se zaverili da na svoju ruku zaključe jedno razdoblje najnovije srpske istorije. To se odnosi, između ostalih, na knjige *Grad i smrt* Bogdana Bogdanovića, *Jezik od mira do rata* Ranka Bugarskog i *Fragmenti iz mračnog vremena* Filipa Davida (koje je prošlog proleća izdao Beogradski krug), na nedavno objavljenu knjigu Branka Milanovića *Protiv nacizma* (u izdanju Radija B 92) i na ovih dana promovisane knjige *Republikanac Nebojše Popova i Golicanje oklopnika* Miodraga Stanislavljevića (obe u izdanju Građanske čitaonice iz Zrenjanina).

Ove knjige su međusobno srodne najpre po tome što su proizile iz samostalnih, ali istovetnih odluka njihovih autora da dignu glas protiv današnjih ratova i ratnika i njihovih sponzora i potpaljivača. S druge strane, oni primenjuju različita sredstva da bi predstavili prirodu našeg nesrećnog ratovanja. Sociolingvistička i sociološka analiza preovlađuju u knjigama Ranka Bugarskog i Nebojše Popova; Milanović je usavršio osoben stil razornog političkog komentara; Davidova knjiga je gorki *de profundis* upućen budućim vremenima; Stanislavljević obračunom sa "topogrvcima i smrtoljupcima", sa "in-tenk-tualcima i tevektualcima" nastavlja najbolju liniju srpske političke satire.

Značaj ovih knjiga sigurno se zasniva na vrednosti tekstova koji ih čine, ali se ne svodi na njih. To nisu samo zbirke vrednih svedočanstava o minulom angažmanu njihovih autora. Ove knjige znače i nešto što njihovi tekstovi u trenutku prvog objavljivanja nisu značili. Zanimljivo je da neka njihova naizgled spoljašnja zajednička obeležja izbijaju u prvi plan i dobijaju nov smisao. To je, najpre, činjenica da su sve one sklopljene od tekstova koji su nastali kao reakcija na neki aktuelni događaj, kao neka vrsta dnevničarskih ili hroničarskih zapisa o zbivanjima i ličnostima kojima je u određenim trenucima bila zaokupljena pažnja javnosti, od tekstova objavljenih najpre u novinama, dakle datiranih.

Poseban smisao ima, takođe, odluka ovih pisaca – i drugih čije su knjige srodne ovde pomenutima najavljenе (na primer,

Mikloš Biro i Borka Pavićević, čije izabrane zapise uskoro objavljuje Beogradski krug) – da približno istovremeno naprave rez, da ono što bi inače ostalo raštrkano po raznim brojevima novina (uglavnom Borbe, Vremena ili Republike) "izmontiraju" i sklope u knjigu, te tako ponude zapise o našim danima kao slike jednog završenog razdoblja svog angažmana ali i naše istorije.

Danas učestalo objavljivanje ovakvih knjiga, koje su sve neka vrsta rekonstruisane hronike, znači da se trogodišnji komad vremena (proleće 91 – proleće 94) otkinuo i od nas se odmakao, prikazujući nam se odjednom u sređenoj retrospektivi, to jest kao celina. Ja time ne mislim da kažem da se sada vidi da je bilo sazrelo vreme da se ovakve zbirke tekstova pojave. U stvari, tek se u njima i zahvaljujući njima pomalja taj sazreli i sa peteljke nepodeljenog trajanja opali segment vremena. Bez njih i njima sličnih knjiga, novina i drugih vrsta pokušaja da se ostane u realnim koordinatama vremena i prostora (to jest, pri pameti) mi ne bismo imali mentalni prostor-vreme u koji bismo mogli da umaknemo iz kasarne zvane "Nebeski kosti".

Pokazuje se da naizgled bezizgledno, "donkihotovsko", a ponkad i rizično "raspravljanje o javnim stvarima, kad već ne možemo odlučivati o javnim poslovima", u kome istrajava "republikanac" Nebojša Popov, može da bude sasvim dobra strategija otpora. To važi i za uporno pisanje za novine onako kako to čini Branko Milanović, za koga je svaki članak "zrnce peska koje otežava rad mašinerije zla", kao i za ruganje tobožnjim rodoljupcima u satiričnim zapisima Miodraga Stanisljevića, bez obzira na to što je to možda "golicanje okloponika".

U ovim knjigama sačuvana zrnca otpora nisu samo svedočanstva o pokušajima njihovih pisaca da se održe u intelektualnoj i moralnoj formi. Ona za nas imaju funkciju repera koji omogućavaju da u granice vremena smestimo sadašnju ili neku buduću pomamu onih Stanisljevićevih topoljubaca i tevektualaca i da tako bar osporimo njihovu pretenziju da postoje večno, za vjekov.

Vreme, 20. april 1994.

Zlo s mirisom rodne grude

Za moto eseja "Propaganda rata – njene strategeme" uzeli ste rječi Jozefa Gebelsa: "Mi ne govorimo da bismo nešto rekli, već da bismo naveli ljudi da urade neke stvari". Mislite li da je razumijevanje propagande kojoj smo izloženi postejnjih nekoliko godina preduslov za pronaalaženje mogućeg puta za izlazak iz ovog košmara? Ljudi uglavnom dobro razumeju propagandu, odnosno znaju da ih ona laže, tačnije da ona nema veze s istinom, da se ne pokorava njenim zakonima. Preterane su tvrdnje da propaganda ljudima "ispira mozak". To možda važi samo za neinteligentnu manjinu. Većina ostaje pri zdravoj pameti. Problem je u tome što tačno uviđanje lažljivosti propagande ne sprečava ljudi da rade i govore sve ono što propaganda od njih traži. Izgleda da za odupiranje zlu i nasilju nije dovoljno samo poznавanje istine. Potrebne su i volja i snaga da se oduprete. Još antički pisci znali su da ljudi dobro vide šta na valja, ali da zato ne mare.

Nema sumnje da se javnost povija prema diktatu vladajućeg autoriteta, da ljudima nije potrebno da budu u nešto ubedeni, nego samo da dobiju jasnu, nedvosmislenu i važeću, to jest nepriksnovenu komandu. Danas izdavanje tih komandi ide preko medija, a najjasnije se ona ispisuje na TV ekranima. Nedavni preko medija otkomandovani i poslušno izvedeni prelazak srpske i crnogorske javnosti sa ratničkog na mirotvorni kolosek dobar je primer načina na koji se politički saobraćaj reguliše.

Kako tumačite činjenicu da su mnogi ljudi podlegli pogubnom dejstvu ratno-huškačke propagande, a među njima, nažlost, bilo je (i još uvijek je) dosta intelektualaca?

Nije se ni moglo očekivati da će mnogo ljudi u Srbiji i Crnoj Gori biti protiv onoga što od njih traže država, vojska, crkva, akademije, udruženja pisaca, televizija i "nacionalni" list Politika. Bilo je i onih koji su jedva dočekali ratom ozakonjeno prepustanje ubijanju, razaranju i mržnji. To su mušterije našeg Bordela ratnika. Mnogi su iskoristili situaciju da se, služeći gospodarima Smrti, obogate. Možda je, ipak, najviše bilo zgađenih, ali uplašenih ljudi.

U tom pogledu intelektualci se nisu razlikovali od ostalih. Samo su se više isticali. Najumešniji su, po ugledu na režim, umeli da iskoriste etnički nacionalizam i rat da bi održali i učvrstili svoje pozicije u takozvanom kulturnom životu, pozicije stечene lojalnošću prethodnom komunističkom sistemu. Tako se u toj oblasti, gde se desila potpuna smena dominantne ideologije, javlja najmanje novih ljudi. Stari su se samo presukli, iz svog rečnika izbacili marksizam, progres, dijalektiku i klasu, a na njihovo mesto uveli svetosavlje, tradiciju, duhovnost i nacionalno biće, i naučili su da se, makar i trapavo, prekrste. Najlakše su opstali oni koji nikad nisu bili niti će biti odlučno ni za jedno ni za drugo, ni za leve ni za desne, nego za svoje guzice, to jest za lepu književnost i ostale lepe veštine potrebne svakoj državi koja do sebe drži. Od kad se situacija мало smirila, evo ih gde izlaze iz mišljih rupa, ponovo u javnosti međusobno razmenjuju slatkorečive komplimente i nagrade i u ime borbe protiv vulgarnosti s podjednakim prezirom govore i o ratnicima i o pacifistima.

Koji je razlog presudno uticao na to da građani Srbije i Crne Gore svoju političku stvarnost posmatraju i shvataju kroz prizmu mitskog i epskog?

Ta prizma nam je ponudena kao nešto za šta nema alternative. Ugrađena je u naše TV ekrane. Jer mitologizacija politike i istorije spada među oprobana lukavstva političke propagande, a posebno propagande rata. Lakše je motivisati ljude da mrze i ubijaju, da se žrtvuju za "našu stvar", ako je rat u koji su pozvani predstavljen kao sukob Dobra i Zla, kao ponavljanje večne, to jest mitske bitke (kod nas je to boj na Kosovu).

Do mitskog u našoj politici dolazimo na dva načina. Najpre, analizom jezika medija, političke paraliterature, koja nam omogućuje da rekonstruišemo mitotvornu dimenziju naše sadašnjeg političkog diskursa. Zatim, mitsko se javlja na neposredan način, kao nešto na šta se eksplicitno pozivaju neki naši pisci, političari i filozofi, za koje je obnova Srbije i tzv. srpsvra jednaka obnovi srpskih mitova, a pre svega kosovskog mita. Nedavno je jedan veoma ugledan srpski filozof izrazio nadu da će srpski narod "uspeti ne samo da potvrdi svoje pravo na opstanak, nego i da stvarački prisvoji svoju veliku mitsku prošlost i tako, u krajnjoj liniji, uistinu obogati i osavremeni svoj nacionalni duh i karakter".

URONJAVANJE

Kad je reč o epskom stilu, treba znati da njegova upotreba u politici (politički folklorizam) uglavnom ima funkciju da onome koji ga koristi pribavi legitimitet predstavnika narodne volje, prema konvenciji koju naši građani već u osnovnoj školi nauče da je "glas naroda" epski, guslarski, deseterački.

Budući da je mitsko mišljenje podložno zloupotrebi u političke svrhe, da li bi se moglo reći: kod svih nas, samo u zavisnosti koja se matrica manipulacije koristi? I ako jesmo podložni, koji su mogućni mehanizmi zaštite?

Sigurno je da se naše mišljenje i naše ponašanje ne mogu radikalno i konačno odvojiti od mita, niti je takav program – program likvidacije mita u ime vladavine kritičkog i racionalnog mišljenja – poželjan. Pored toga što deformišu stvarnost, mitovi, pa i politički mitovi, imaju i neke pozitivne socijalno-psihološke funkcije. Jedino oni nude celovitu, povezanu sliku sveta. Oni su kadri – a ne tek hladna računica razuma – da pokrenu ljude na mnoge važne zajedničke poduhvate. Možda bi se moglo reći da današnji čovek iskušava punu snagu i draž mitova u posredovanom, umetničkom i književnom obliku, a da oseća potrebu da im u političkom životu prilazi s racionalnim, a možda još više, s etičkim korektivima.

Da li mislite da postoji nešto što bi se moglo nazvati "nacionalističkom infrastrukturom" u narodu, ili je narod, budući da nema političkog subjektiviteta, lišen svake ideje i poslušno prihvata sve što nameću centri moći?

Tim pitanjem bavi se britanski istoričar Erik Hobsbaum u knjizi *Nacije i nacionalizam*. On je uveo pojam "pučki protonacionalizam" da bi proverio ideje o osećanju kolektivne pripadnosti koje "u narodu" postoje pre pojave nacionalizma u pravom smislu. Hobsbaum je podvrgao analizi ideje o postojanju "prvobitne" nacionalne zajednice koja bi bila utemeljena na jeziku, etnosu i veri. Pokazao je da nijedan od tih elemenata zajedništva nije dovoljan da objasni nastanak nacije. Naprotiv, postojanjem nacije lako je objasniti nastanak nacionalnog jezika, nacionalnog identiteta ili nacionalne religije. Drugim rečima, države krope kapu narodima a ne obratno.

Kako se desilo da se jedno književno djelo iz 19. vijeka nesumnjivo umjetničke vrijednosti ("Gorski vijenac") pretvoriti u politički program jednog od šovinizama sada na kraju 20. vijeka?

Njegoš je oživljen kao lik naše političke mitologije, kao jedan od mitskih predaka najvišeg ranga. On je sveti kralj plemena. Pri tom je umetnička vrednost njegovog dela najmanje važna. Ona samo može da smeta njegovom pojednostavljenom tumačenju i korišćenju. Jer u političkom i ratničkom folkloru odlomci iz *Gorskog vjenca* samo su deo repertoara sredstava za političku komunikaciju u koji ulaze razne novokomponovane pesme, politički slogan i parole, te govori političara.

U eseju "Politički mitovi – vreme i prostor" citirali ste Žana Bodrijara: "Kaže se, ako pustimo da stvari u Sarajevu idu kako idu, i sami ćemo se uskoro naći u tome. Ali mi već jesmo u tome. Sve evropske zemlje idu putem etničkog čišćenja. To je prava Evropa koja ispotiha nastaje u senci parlamenta, a Srbija predstavlja njen udarni odred." Koliko u ovim stavovima, po Vašem mišljenju, ima istine?

Naveo sam ove Bodrijarove reči i mišljenja nekih drugih kompetentnih autora o problemima međunacionalnih i međurasnih odnosa u zapadnoevropskim zemljama jer se o zlu koje je nas poslednjih godina snašlo mora razmišljati u okviru evropske situacije i evropske tradicije, jer ono nije endemsko. Ono, doduše, ima miris i ukus rodne grude, ali je u suštini samo balkanska varijanta jedne u Evropi široko rasprostranjene i srećom još ne svuda na tako krvav način ispoljene tendencije. To ne znači da se ja slazem sa onima koji odgovornost za naše ponašanje svaljuju na inostrane činioce, sa onima koji kažu: vidi šta nam uradiše? Bogome, uradismo sami.

Intervju: Dragan S. Radulović, *Monitor*, 4. novembra 1994.

Signalni mitskog vremena

Kao rezultat vašeg rada u okviru projekta EI SANU – "Etnološka proučavanja gradskih sredina u Srbiji" nastala je knjiga tekstova "Bordel ratnika", koja je objavljena u dva izdanja (prošle i ove godine) u Biblioteci XX vek. Tekstovi koji se nalaze u ovoj knjizi obrazuju neke od tema savremenog etničkog nacionalizma nalazeći svoje korene u mitskim toposima, figurama i likovima. Novine i časopisi, kao i televizijski program, predstavljaju izvor građe na osnovu kojih vi samo konstatujete sadašnje stanje političkih mitova koji su poslednjih godina doživeli svoju renesansu. Do kojih rezultata ste došli?

Istraživanje takozvane "urbane etnologije" našlo je mesta u projektima Etnografskog instituta SANU počev od sredine osamdesetih godina. U to vreme ja sam objavio dve knjige o urbanom folkloru – *Književnost na groblju*, posvećenu novim epitafima na beogradskim grobljima i *Divilja književnost. Etnolingvističko proučavanje paraliterature*, u kojoj sam sistematski istražio naše čitulje, epitafe, nove narodne pesme i priče o fudbalu. Taj moj rad podstakao je kolege iz Etnografskog instituta da mi predlože da se uključim u tu započeto istraživanje urbane etnologije, tako da sam ja od 1990. godine zaposlen u Etnografskom institutu.

Od kraja osamdesetih istraživač folklora u gradovima Srbije ima punе ruke posla. Politički mitinzi u Srbiji i Crnoj Gori 1988. i 1989. protiču u znaku sloganata, parola i pesama u folklornom ključu, na pozornicu se vraćaju simboli nacionalnog identiteta – šajkača, gusle, "kokarda", oživljava kult mitskih predaka, od Obilića i Lazara do Vuka Karadžića i Njegoša, uspostavlja se kult novog vođe – Slobe, Slobodana, Milošević Slobodana. Kulminacija tih godina ludog zanosa predstavlja proslava Vidovdana na Gazimestanu 1989., gde je milion ljudi učestvovalo u ritualnom ozivljavanju kosovskog mita.

Posle izbijanja rata u Hrvatskoj, zatim u Bosni, savremeni folklor obogaćen je novim temama i novim žanrovima. Pojavili su se novi ratni junaci, priče, stripovi i pesme o njima. Jedno vreme pažnju javnosti posebno privlači sedokosi Kapetan Dragan, čiji lik

sadrži novu formulu nacionalnog ratnog heroja: obrijan, uljadan, profesionalni ratnik i humani patriota. Mnogi autori "novokomponovanih pesama" okreću se ratu i junaštvu, a na ulicama se pojaviju kasete sa četničkim pesmama iz Drugog svetskog rata.

To je grada koju sam pokušao da istražim u *Bordelu ratnika*. Rezultat koji ja tu nudim mogao bi se sažeti u četiri zaključka. Prvo, politički folklor je relevantan za etnološka istraživanja. Drugo, političke poruke u folklornom ključu (politički folklorizam) služe kao neka vrsta legitimacije da se politika vodi u ime naroda i da predstavlja njegov "glas". Treće, figure folklorizma, čije je implicitno značenje "Ovo je glas naroda", i politički mitologizam, koji od neprijatelja u ratu pravi nadlijudska bića (monstrume, neljude itd.) predstavljaju lukavstva govora ratne propagande. Četvrti, poruke u folklornom stilu teško je ograničiti na ono što je politički poželjno, pa su one zato često kontraproduktivne. Na primer, veličanje šefa u folklornom stilu daje mu i neke odbojne, teromorfne, zastrašujuće crte.

"*Pucanje od zdravlja*" je vaša druga knjiga tekstova objavljena ove godine, u biblioteci Krug. Da li ona nastavlja vaše istraživanje savremenih političkih mitova započeto u "Bordelu ratnika"? Za razliku od *Bordela*, koji je koncentrisan na jednu tematsku oblast – folklor, politika i rat, i gde preovlađuje jedan žanr – naučni eseji *Pucanje od zdravlja* manje je homogena knjiga. Tu su ušli i neki kratki novinski članci, nekoliko novinskih intervjeta, nekoliko u većoj meri politički angažovanih književnih eseja, ali i dve ili tri studije kojima bi mesto moglo da bude i u prethodnoj knjizi.

Koje aspekte naše savremene političke mitologije proučavate u toj novoj knjizi? Da li se tu nalaze korenji današnjih političkih prilika na tlu bivše Jugoslavije?

Dosta je rasprostranjeno mišljenje da je poslednjih godina kod nas na delu oživljavanje mitova. O tome se govori ili kritički, kao o pojavi koja svedoči o udaljavanju našeg ratom zapljenutog društva od modela modernog razvoja, ili apologetski kao o nacionalnom "duhovnom" preporodu, o vraćanju korenima "bića" zarađ novog početka.

U toj situaciji, ja sam se opredelio za dva postupka. Najpre sam pokušao da raspoznam šta je zaista u našem današnjem životu mitsko i pri tom sam o tome studio prema kriterijumima di-

URONJAVANJE

stinkcije mitskog koje nudi savremena antropologija. Na primer, tu je bilo potrebno da napravim razliku između "povrataka u prošlost" i traganja za "mitskim vremenom", jer to su dva različita fenomena. Mitskom "vremenom" je strana iverzibilna, linearna temporalnost, to jest nepovratno kretanje od prošlosti prema budućnosti. Nema tu ni povratka u prošlost ni putovanja u budućnost. Mitsko vreme je vreme večne sadašnjosti, večnog promiskuiteta predaka, savremenika i potomaka. Zahvaljujući mitu, mogućna je epifanija predaka ili istovremeno "postojanje" i u banalnom "praznom" i u sakralnom "punom" vremenu. To je, na primer, izrazio jedan od naših današnjih šamana (pesnik-političar-psihijatar), rekavši za sebe da se na Kosovu rodio i da je "pre rođenja na Kosovu bio".

Pored toga, založio sam se za to da je za razumevanje i tumačenje naše političke mitologije neophodan kontekst evropske tradicije. Naši današnji mitovi su replike mitova evropskog romantizma i mitova koji su vezani za neka učenja i pokrete iz dadesetih i tridesetih godina ovog veka (nacionalizam, fašizam, populizam, rasjedizam, vitalizam, scijentizam). Što je možda još važnije, i u današnjim najracionalnije, najpragmatskije i najmodernej organizovanim društvima politički mitovi su i te kako živi i manipulacija njima, njihovo kročenje i eksplorisanje predstavlja svakodnevni trud političara.

Koje su osnovne karakteristike savremenog etničkog nacionalizma? Kakvu stiku sveta on nudi i kako se ona uklapa u sadašnju situaciju u našoj zemlji?

Etnički nacionalizam je često rođeno u braku između nacionalnog misticizma i socijalnog biologizma. Na njemu je vidljivo to dvostruko poreklo. S jedne strane, on je san o čistom, autentičnom kolektivnom "biću" ili "entitetu", kako se obično kaže, o jednom rajskom stanju zajednice pre prvo bitnog greha mešanja rasa i naroda. Tom snu odgovara današnja potraga za kulturom, umetnošću, religijom, državom itd. koje će pre svega i iznad svega biti "srpske" ili "hrvatske" ili "bošnjačko-muslimanske", koje će odisati tom mističnom čistoćom naše nacionalne supstance, tom našom neponovljivom i jedinstvenom "duhovnošću" koja se zove "srpstvo", "hrvatstvo" itd.

S druge strane, etnički nacionalizam se poziva na tobože naučne istine o rasnom i bio-etničkom identitetu, što je dovelo do

poplave govora u kojima su u prvom planu Krv i Geni, odnosno pripadnost "istoj krvi" ili posedovanje kolektivnog genetskog nasleđa, o čemu se stara "duboki rad gena", osnovne figure. Naci je su tobože odvojene posebnim nacionalnim genetskim kodovima, a pojedine grupe u istoj naciji razlikuju se po tome koliko su sačuvale blago rasnog nasleda. Politika zasnovana na tim "naučnim saznanjima" zahteva dve stvari: da se različiti varijeteti ljudskog roda zvani "narodi" odvoje jedni od drugih, kako bi živeli "jedni pored drugih", a nikako "jedni s drugima", isto onako kako se na selu razdvajaju i u posebne prostorije (svinjce, štale, konjušnice itd.) smešta stoka. Pored toga, dobra etnonacionalna politika zahteva selekciju, negu i reprodukciju najboljih predstavnika naše ljudske vrste, koji se, kako je poznato, nalaze na selu, daleko od "gradske kuge", kako reče danas najpoznatiji Trebinjac Božidar Vučurević.

Kakva je uloga medija u formiranju savremenih političkih mitova i kolika je njihova odgovornost u istoriji jednog naroda?

Danas se mitovi uglavnom šire preko masovnih medija, mada se ne smet zanemariti stari kanal kontaktne komunikacije "od usta do usta". Tačno je i to da forma ispoljavanja mitova zavisi od vrste medija. Ipak, po mom mišljenju, najveću odgovornost za slobodnu masovnu difuziju mitova etničkog nacionalizma, kojima se pothranjuju najagresivniji nagoni mase i najgluplji politički projekti, koji ne prezazu od prekoračenja elementarnih etičkih obzira, snose nosioci društvenog autoriteta – država, prestižne naučne i kulturne institucije i organizacije, crkva, ugledni pojedinci. Protiv njih mediji bi bili prazna puška. Sa njihovim prstom na obaraču, oni su najopasnije oružje današnjih ratova.

Koji su elementi savremene političke komunikacije i gde se nalaze njihovi korenji?

Političku komunikaciju možemo zamisliti kao neku vrstu saobraćaja, čija pravila određuje i čije instalacije montira vlast (pri tom mislim i na njene političke i ideološke saveznike). Kao učesnici tog političkog saobraćaja, građani se uglavnom trude da raspoznaju i pravilno protumače signale, panoe, trake i semafore, kako bi se što bezbednije kretali i kako ne bi bili iz tog saobraćaja isključeni ili u njemu pregaženi. Oni retko postavljaju pitanje legitimite postavljača političko-saobraćajne signalizacije i ne bu-

URONJAVANJE

ne se mnogo kad se znaci, pravci, itinereri itd. promene. U stanju su da prihvate promenu pravca u roku od dvadeset četiri časa, što potvrđuju ankete među građanima u trenutku kad vlast promeni politiku, to jest skrene saobraćaj u do juče zabranjenom pravcu. Koreni za takav pasivan i disciplinovan odnos nalaze se u konformizmu, strahu, razočaranju, nekoj vrsti popularnog cincizma.

Intervju: Marija Gajicki, *Nezavisni*, Novi Sad, 23. decembar 1994.

Beograd – Tuzla 2000 km

Nekoliko utisaka onako kako sam ih zabeležio tokom ovog putovanja. Za ovu priliku pokušao sam da ih sredim, više tematski nego kronološki. U starija i mirnija vremena to bi se zvalo "Iz putne beležnice", ili "Sa jednog puta u Tuzlu", ali bi današnji pisac to nazvao "Skinuto s jedne nezaplenjene trake".

Zastave

Videli smo zastave: dve sa čuvenom šahovnicom, hrvatsku i herceg-bosansku, i jednu sa ljljanom – bosansku. Manje ih je nego što sam očekivao. I zastavama vreme prolazi, proređuju se, krzaju i blede.

Po jedan primerak zastava Republike Hrvatske i bosanskog kantona koji se zove Herceg-Bosna, koji je u rukama HVO-a, začemo na improvizovanom prelazu između te dve nove državne jedinice kod Metkovića. Izbledele od letošnjeg sunca, u svetлом danu bez vetra stoje jedna naspram druge nekako nevoljno i pokunjeno, kao u znak uzajamne žalosti. Nedaleko od njih na dugom kanapu suši se veš, šarene gaće, čarape i košulje ljudi koji stanuju u jednoj od zgrada preko čijih krovova i dimnjaka ide nova granica. To je, mislim se, narod istakao svoju zastavu i svojim gaćama i čarapama obeležio suvereno право na teritoriju.

Crna tačka

Nadomak Mostara, pred skretanje za Blagaj, sa obe strane puta sprženo drveće, a iza tog crnog drvoreda vide se skeleti spaljenih fabričkih hangara. Na jednom se raspoznaće firma "Feroelektro". Pored puta, pred jednom oštrom okukom, ostala je naherena i šrapnelima izrešetana saobraćajna tabla – upozorenje na izuzetnu opasnost "Crna tačka".

URONJAVANJE

Most na Neretvi

U jednom trenutku, pored Jablanice, ukazuje se desno od puta srušeni most na Neretvi. Dosećam se da je to sigurno onaj most iz famozne Bitke na Neretvi, koji je posle rata ostavljen kao neka vrsta spomenika na partizanske dane. Jedan od retkih spomenika iz ranijeg komunističkog razdoblja koji danas neće biti srušen.

Mala raja iz skloništa

Duž našeg puta od Metkovića do Mostara, Jablanice, i Konjica, pa preko Tarčina, Vareša, Olova i sve do Tuzle, ponekad bi se u nekom dvorištu, iza prozora poneke preostale kuće, mogla videti deca. Deca koja već godinama žive među razvalinama, u strahu, uz priče o ubicama i mrtvima. Ko bi znao šta im njihovi roditelji pričaju. Pogotovo kad se ti roditelji smatraju pobednicima.

Jedno je sigurno, u ratu deca prolaze kroz posebnu vrstu škole. O tome govori i jedna pesma sa kasete "Pustite nas iz skloništa. Djeca Tuzle pjevaju", proizvedene u Tuzli decembra 1993.

*To je bila tenkovska
kaže Denis malí.
Nije nego haubica
znanjem se ja hvalim.*

*Djeca širom svijeta uče šta im treba
samo nama nauka dolazi sa neba.*

"Mala raja iz skloništa", naslov je pesme u kojoj se "velikima" počuće:

*Jeste li se napili ili ste poludeli
Mi vam nismo krivi ništa
Pustite nas iz skrovišta.*

Ali, pošto i ove dečje pesmice sastavljaju "veliki", njihova samokritika nije baš bezgranična, pa se na istoj kaseti, istim dirljivim

dečjim glasićima, uz ove nedvosmisleno mirotvorne poruke, prenose i neke ratničke parole:

*Jer tate su ljiljani najveći
Oni će nam Bosnu odbraniti
Sa znakom sreće na desnici
Živi nam se moraju vratiti.*

Nesimov autoportret

Subotu popodne Čanak, Životic, Sinan Alić i ja provodimo u kući porodice Nesima i Mirjane Tahirović. Nesim je akademski stikar, poznat u celoj bivšoj Jugoslaviji, cenjen u Zapadnoj Evropi. Mirjana je rodom iz Kragujevca, ovde je direktor Doma mlađih. Imaju dvoje dece.

Nesim je pre rata radio scenografiju za mnoga pozorišta u Srbiji. Posebno ističe da je bio scenograf predstave "Kosovski boj" koja je izvedena na Vidovdan u Kruševcu. Poslednji put 1989. godine. Zbog toga neko u Šali dobacuje da je Nesim u stvari bio scenograf predstave zvane Događanje naroda.

Nesim žuri da nam dok se još vidi, jer struje nema i neće je biti, pokaže jedno od svojih poslednjih dela, u stvari jedan diptih. "To je", veli Nesim, pokazujući prvu sliku, 'kakvi smo mi bili u Bosni prije rata, prije. Taj čovjek ovde mogu biti ja, gospodin Sinan Alić ili neko drugi, tako lijep u tom kostimu sa cvjetom, sa tim nebom, suncem, mjesecom, zvijezdama, lijep, fin i dotjeran. A ovdje' – i pokazuje drugu sliku – kakvi mi jesmo danas u Evropi. To je isti taj čovjek, identično odijelo, isto sve stoji i ja sam to nazvao autoportret... I vidiš kako ga ova koka piški, kako ga ova guza kaki, kako ga i ova dvojica zapišavaju. To smo mi. I još gor, a to ja nisam umio napraviti... Ali, ne mogu kazati ovo je sad Sinan, mogu sebe zajebavat ili reći da je to neki tamo Marko ili Janko... Ovo je moje raspedo kako nas je Evropa raspela, pod tim istim suncem i mjesecom.'

Kačavenda absconditus

Uoči izbjivanja rata u Bosni pravoslavno sveštenstvo je napustilo Tuzlu i tuzlanski kraj i ostavilo vernike da svoje odnose sa

URONJAVANJE

Gospodom Bogom regulišu bez posredstva Crkve, da se s njim sami nagode. Nisu svi pravoslavci u Tuzli mistici, to jest ljudi sposobni da neposredno komuniciraju sa Bogom, tako da je ovaj odlazak popova iz Tuzle za većinu pravoslavnih vernika značio privremeno odustajanje od Neba. Zatvaranje Crkve, povlačenje sveštenstva, palo im je teže od zatvaranja tuzlanskog aerodroma. Nije vredelo ni to što su oni, uz pomoć drugih građana Tuzle, dva puta popravljali štetu koju je crkva u Tuzli pretrpela od bombardovanja Karadžićevih haubica sa Majevice. Vladika Vasilije (Kačavenda) preselio se u Bjeljinu i za duše tuzlanskih pravoslavaca ne haje.

Mirjana Tahirović mu poručuje: "Ja mislim da je taj podatak poražavajući. To srpskog naroda što je ostalo u Tuzli da je napustila crkva i da su svi izašli iz grada, na čelu sa vladikom i da niko nije ostao u gradu, pa ja mislim da se nigde nije desilo. U trenutku izbjivanja rata, dakle 15. maja 92, u Tuzli nijednog sveštenog lica nije bilo. Da je neko od tih sveštenika ostao i sigurnosti bi kod ljudi bilo..."

Kad je rat počeo, Mirjanin muž Nesim zatekao se u inostranstvu i odatle je uputio javno pismo svom nekadašnjem prijatelju vladiku Kačavendi. Pismo je objavljeno u tuzlanskom listu *Front slobode* 22. maja 1992. godine. Počinje ovako:

"Bože pravde!

Dragi Vasilije,

Pošto se ja i ti znamo više od 30 godina, kao znancu i prijatelju ti pišem ovo pismo. Još prije dva mjeseca ne sluteći ovu zlu kob, otišao sam u tuđinu da mojim radovima i izložbama ovdušnjem narodu pričam o svima nama, o našem zajedničkom životnjenu, o našoj zajedničkoj sudbini i našim kulturama, jer je to od mene umetnika tražilo ovo vrijeme. Sada trenutno povratka mi nema i u nemogućnosti da te lično zamolim da digneš glas svoj protiv zla to činim ovim pismom. Kao brata, božjeg čovjeka, molim te, urlikni i svojom riječju zaustavi krvoproljeće..."

M 94

"M 94" je za Tuzlake novokomponovani Musliman, "proizведен" godine 94. Onaj koji se sad time hvali, hoće da se dokaže. Koji

je zato ekstreman u svemu. Zato Tuzlaci imaju sada izreku: "Boj se mitraljeza 84" i "Muslimana 94".

Pesme i pevači

U tuzlanskim kafanama i na radiju mogu se čuti pesme iz Srbije. Popularan je, naravno, Džej. Možda još više Bajaga. Ali Tuzlaci pre svega vole Đorđa Balaševića. Mnogo očekuju od ljudi kakav je Đorđe. U toku jednog takoreći političkog razgovora palo je pitanje: I šta sad da radimo? Dovesti Balaševića, odgovori neko. Pridediti koncert Balaševića na stadionu Slobode, pa da se skupi sva tuzlanska raja.

S druge strane, Tuzlaci su strašno ozlojedeni što su ih neka čuvena imena estrade, koja su oni ranije često ugošćavali, sada, kad je kod njih rat, sasvim zaboravila. Jedan njihov bivši obožavalac im poručuje:

"Mića Orlović, Lepa i Cune su u Tuzli žarili i palili, bili više voljeni nego pola naših bosanskih pjevača. Ako ih ikad sretnete, ako budete imali priliku, bar nekom od tih recite da ima nas Tuzlaka i da bi trebali, ako imaju imalo obraza, da se malo zaštide, da nijednu riječ nisu u ime nas Bosanaca progovorili i rekli da misle bar malo drugačije o nama nego što propaganda kaže."

120 grama SDA

Prema kazivanju rukovodilaca opštine Tuzla, njima je pošlo za rukom da spreče da monopol nad humanitarnom pomoći imaju humanitarne organizacije s nacionalnim predznakom. Sejfudin Tokić kaže da muslimanska humanitarna organizacija "Merhamet" i katolička "Caritas" služe da bi se izvršio pritisak na neposlušne, na njihovo "discipliniranje". Tako humanitarnu pomoći od ovih organizacija dobijaju samo vernici, odnosno oni koji idu u džamiju, odnosno u crkvu. "Ide se tako daleko", kaže Tokić, "da se na omotnicama konzervi od 120 grama otipka skraćenica SDA, pa ti sad gledaš konzervu, okrećeš je, kontaš: tu je 120 grama SDA, otvoř, a unutra sardine."

URONJAVANJE

Oni sa strane

S nama u Tuzli bila je i tročlana delegacija Udruženja građana Zenice. Troje mladih školovanih muzičara, Samra (flauta), Rusmir (tenor) i Mirsad (klavir). Priredili su improvizovani koncert u hotelu. I mi smo imali čime da uzvratimo: Čankom. To jest faktom da je g. Čanak takođe diplomirani muzičar.

Ali, zašto su ovi Zeničani osnovali Udruženje građana, udruženje Zeničana i to u Zenici. Takva udruženja postoje u velikim gradovima i služe održavanju veza među građanima poreklom iz istog manjeg mesta ili kraja, takozvanih zemljaka. Ali napraviti udruženje Zeničara u Zenici govori o nečem drugom. Reči jedne Tuzlakinje gospode Nade (prezime nisam zapamtio) dozvoljavaju da se nasluti o čemu je tu reč, i u Zenici i u Tuzli i, izgleda, u drugim mestima. U Beogradu, takođe:

"Tuzla će biti grad hiljada i desetina hiljada prognanih i nekoliko hiljada onih koji su ostali. Svi ti prognani dolaze sa jednim drugim viđenjem i sebe i zemlje i budućnosti, istraumatizirani, sa огромnim ožiljcima, sa nezadovoljstvom, sa puno mržnje. U gradu nekad znate da hodate tako dugo a da nemate komе da kažete dobar dan i rijetko se sa Tuzlakom sretnete. To je jedno zrno pjeska koje je ostalo u svemu ovome..."

"Koje će napraviti čudo", ostao je zabeležen na traci nečiji komentar.

O strahu od "onih sa strane" govori i Jovan, tuzlanski izdavač i publicista, ulični prodavac novina, biznismen i boem, kombinacija koju je rat napravio mogućnom. U njegovoj knjižari-kiosku kupio sam za 4 marke Slovensku mitologiju Luja Ležea (izdanie "Grafosa"). Jova mi je poklonio kasetu "Daljine", koja je proizvedena u njegovoj produkciji. Evo šta on kaže:

"Ono Tuzlaka što nas ima, što se tiče nas samih ovdje nema šanse, razumiješ, da tako se nešto stvori... da padnemo u taj nacionalizam. Mi se plašimo više ovih sa strane. Razumijete, jer Tuzla je opstala zato što je bio Tuzlak na vrhu koji se trudio da sačuva Tuzlu čitavu i zdravu, Tuzlu gdje ja mogu kao Jovan normalno da hodam ili Tomo kao Tomo, gdje neću strijepiti kada pružam ličnu kartu da mi ruka drhti..."

Kad pominje Tuzlaka na vrhu, Jova misli na Selima Bešlagića, gradonačelnika Tuzle. Prema kazivanju Sejfudina Tokića, gospodin gradonačelnik često u šali kaže da je Tuzla imala sreću što

je bila blokirana, pa u nju nisu mogli da dolaze ovi sa strane da Tuzlalicima kvare posao, pa su oni tako mogli da spasu grad i da sačuvaju zajedništvo.

Pročitano na sesiji Beogradskog kruga 11. novembra 1994.
Republika, 16. novembar 1994.

Otadžbina kao zemlja mrtvih

Vaša knjiga "Pucanje od zdravlja" nastajala je kao niz reakcija na ovdašnje zapaljive teme od kojih mnogi intelektualci beže. Da ni ste pisali ove tekstove, da li biste se razboleli?

Ali, ja ih pišem da bih rekao da sam bolestan, da sam deprimiran, da sam postiđen, da se ne osećam dobro, da mi se povraća, da mi stomak ne prima ljutu medicinu koju mi prepisuju naši psihijatri i etnohigijeničari. Dakle, ne mislim da me pisanje spašava od bolesti, nego se nadam da pisanjem spasavam istinu o bolesti, o mojoj i bolesti drugih na ovaj rat neotpornih ljudi.

Takođe, htelo bih da ohrabrim ljudi koji se danas osećaju bolesni, govoreći im da se danas samo najgori osećaju čilo i veselo i još se time hvale. Ako ništa drugo, nadam se da se u mojim tekstovima sačuvalo nešto od one bolesne osjetljivosti ("beogradske", "urbane", "pacifističke", "kosmopolitske", "građanske", "pederske", "feminističke", "evropske") koja danas nervira stamene ratnike, one koji "pucaju od zdravlja".

Vaša prva knjiga je "Književnost na groblju", a evo stigli smo do Jugoslavije kao groblja. Da li je naporno toliko dugo baviti se grobljem?

Bavio sam se ja, u međuvremenu, i drugim, veselijim temama. Pa i samo groblje, pravo groblje, ima čoveka čime da zabavi, da ne kažem – razgali. Groblje je mesto jedinog podnošljivog susreta sa smrću.

Države ratom pretvorene u groblja su nešto drugo. Složio bih se sa vama da smo u toku ovog rata stigli do Jugoslavije kao groblja. Ali to je ono što su najradikalniji nacionalisti i hteli. Nai-me, u krilu našeg današnjeg ekstremnog etničkog nacionalizma obnovljena je morbidna predstava o otadžbini kao zemlji predaka, to jest, budući da su preci mrtvi, kao zemlji mrtvih. Tako zamišljen nacionalni kolektiv zaprema teritoriju po kojoj su posejane kosti predaka, a najvažniji simboli nacionalnog identiteta su stratišta i groblja. Uoči izbijanja rata u Hrvatskoj, na jednom skupu u Kninu Matija Bećković je sažeto opisao novi srpski kult smr-

ti. Srpskim svetinjama na zemlji dodo je "svetinje pod zemljom", koje su, po njegovom mišljenju, najveća nacionalna vrednost: "Jame su novi srpski hramovi. One zemlju ozaruju i osvetljavaju iznutra. U njima je zakopano najveće blago koje imamo."

Prevodili ste i bavili se Rolandom Bartom, francuskim strukturalistima. Sada se bavite Momom Kaporom, Dragošem Kalajićem, Sonjom Karadžić...

I dalje se bavim Bartom, jer njegove knjige, posebno knjiga o francuskim političkim mitovima *Mitologije*, koristan su uvod za proučavanje misli i dela mnogih vedeta naše današnje politike i politkulture. Svi su oni, često i ne znajući (Kalajić, znajući), dači i sledbenici evropske ekstremne desnice. "Skinuli" su rasizam, antisemitizam i militarizam iz tridesetih godina ovog veka.

Vašoj niski "cmih bisera" iz "Bordela ratnika" dodali ste u ovoj knjizi nove. I najstroži kritičar traži opravdanje za svoje "junake". Imate li ga vi?

Junaci kriminalističkih priča obično su suptilniji i složeniji likovi od ratnih heroja. Zato među popularnim paraliterarnim junacima dajem prednost Ljubi Zemuncu nad Kapetanom Draganom. Dragan je, pored toga, deplasiran. Iz kriminalističke priče s primesama pornića i iz egzotičnog kosmopolitskog ambijenta, prebačen je u ratničku priču sa lokalnim folklornim kontekstom. Nasuprot njemu, Ljuba Zemunac i, u novije vreme, Knele (Aleksandar Knežević), ostali su u okvirima žanra kriminalističke priče, bave se kradmom, reketom, seksom i kriminalnim ubistvom, pokazujući da simbolični odnos zakona i kazne nije potpuno uništen, da se svet nije okrenuo na glavu, nego da ima kriminalaca koji se bave kriminalom, da se nisu sví pretvorili u lažne patriote, popove i državnike. Zato sam tekst o pogibiji Aleksandra Kneževića objavljen u ovoj knjizi nazvao "Knele, momak na svom mestu".

Kako ste došli na ideju da u našu folklornu matricu uključite junake ovog vremena?

Idju da neki proizvodi današnje paraliterature (čitalje, nove narodne pesme, sportska publicistika) pripadaju obnovljenim i transformisanim folklornim žanrovima izložio sam još u knjizi *Divlja književnost* (1985). Međutim, talas novog populizma, koji se ja-

URONJAVANJE

vio krajem osamdesetih godina, doneo je tekstove, pesme, govorе, političke parole i sloganе čija je forma bila naglašeno folklorна, koji su se nudili kao folklorni. Govornicima je bilo stalo da samom folklornom formom svojih poruka sugerisu zaklučak da se njima izražava volja, "glas naroda". Iz toga je za mene proizšao zadatak da utvrdim političke i ratno-propagandne funkcije folklorizma.

Da li je sve ovo moralo da nam se dogodi?

Nije. Ali sada znamo da se dogodilo ono što su mnogi među nama priželjkivali, a sad radosno pozdravljaju, s nadom da će toga biti još, da će se pogibija i bežanija nastaviti, to jest, kako nedavno reče jedan visoko rangirani sveštenik, da za to "ima još ljudi".

Koliko su se u ovih nekoliko godina menjali obrasci našeg političkog folklora?

Obrasci se nisu menjali, menjala se i obnavljala građa, po principu "novo vino u mehove stare". Donedavno je politički folklor bio isključivo partizanski, a od pre nekoliko godina ponovo se čuju stare i novokomponovane četničke pesme. Njima se pridružuju novokomponovane pesme u slavu nove vlasti i novih vođa. Iz popularnih strofa Tita su potisnuli Sloba i Draža, a Titove komandante četničke vojvode i novi ratni junaci. Saznali smo da je omiljeni refren četničkih pesama bio "Čića Dražo, mi ti se kunemo da sa tvoga puta ne skrenemo" i da je sin čiji grob majka traži na Kordunu mogao da bude i četnik.

U poslednje vreme govori se o "borbi protiv šunda i kiča". Ima li uopšte kiča u našoj politici, s obzirom na njegovu definiciju kao "umetnost sreće"?

Već godinama, tačnije već decenijama, naša kulturna politika opsesivno i gotovo ekskluzivno bavi se nečim što je davno nazvala "šund i kič" – a što je možda bolje pisati kao jednu reč – Šundičić. Pri tom se uglavnom misli na proizvode sa nekim obeležjima folklora, na ono što Milena Šešić Dragičević zove "neofolk kulturom". Povremeno se podigne hajka, kampanja protiv Šundičića – sada je jedna u toku – koja znači ritualno očišćenje od kulturne poštasti. Dva uslova treba da se steknu da bi se takva parareligijska kampanja pokrenula.

Najpre, potreban je kritičan stepen zapuštenosti društva i kulture i nemoć ili nezainteresovanost političara i činovnika u kulturi da se uhvate u koštač sa realnim problemima. Drugi uslov je nepostojanje ili slaba razvijenost ozbiljnog naučnog istraživanja savremene kulture, a posebno popularne kulture.

Ovdje treba uzeti u obzir činjenicu da se izvesni oblici kulturnog života koje upražnjavaju predstavnici oficijelne i elitne kulture (pseudonaučna istoriografija, narealistička umetnost, letnje svečanosti s bakljadama i iluminacijama, duhovne akademije u manastirskim portama, manifestacije tzv. duhovnog srodstva, svečana posvećenja i kađenja skupštinskih sala, novinskih redakcija i partijskih prostorija) nalaze u konkurenčnom odnosu prema popularnoj neofolk kulturi. Izgleda da država i vladajuća elita nemaju interesa da Šundikič iskorene, nego im je jedini cilj da nad njim zadobiju monopol i da ga po potrebi koriste tobože radi narodnog dobra, odnosno nečega što se sad zove Duhovnost.

Zameraju Vam što se u svojim knjigama uglavnom bavite Srbima. Vaši kritičari se pitaju, ako već u njima nema Hrvata, zašto barem ne govorite o Crnogorcima?

Nije baš da u mojim knjigama nema Hrvata i Crnogoraca. Ima i Muslimana. Ima Starih Slovena i Starih Grka, Starih Germana i sadašnjih Nemaca i Francuza. Pominjem i Mađare i Rumune. Ali je tačno da sam najviše pisao o Srbima, to jest da su moji izvori i moja građa pre svega mediji u Srbiji i ono što od Karadžićeve štampe stiže u Beograd. Razlog za to je jednostavan. Neko ko danas živi u Beogradu nije u prilici da prati šta se događa u drugim bivšim jugoslovenskim republikama. Na primer, nedavno sam se lično uverio da je Tuzla danas udaljena od Beograda 2000 kilometara. Pored toga, ovde je, među Beograđanima, u Srbiji, moja bolest nastala i ovde je moram negovati.

Dobro poznajete Francusku. Može li se govoriti o tamošnjim političkim mitovima? Kakvi su?

U Francuskoj postoji bogata literatura o političkim mitovima i o drugim oblicima ispoljavanja političkog imaginarnog (svetovne religije, sekularni rituali, političke svečanosti). Od savremenih francuskih autora, najčešće se pozivam na Raula Žirardea i njegovu knjigu *Politički mitovi i mitologije* na Serža Moskovisija (*Đoba gomile*), na Žan-Lika Nansiјa i Filipa Laku-Labarta, autore *Na-*

URONJAVANJE

cističkog mita, na Mišela Viviorku, koji je uredio zbornik *Rasizam i moderno doba*, na Cvetana Todorova i njegovu knjigu *Mi i drugi*, čiji je prevod nedavno objavljen u biblioteci "XX vek".

Poslednjih godina u Francuskoj je poraslo interesovanje za mitove ekstremne desnice. O toj temi najzapaženije knjige objavio je filozof Pjer-Andre Tagijef, među njima obimno delo *O novoj desnici* i zbornik pod naslovom *Suočeni sa rasizmom*. Sve je to relevantna literatura za razumevanje mnogih ideja koje su i kod nas u opticaju. Čitanje te literature pokazuje da smo mi deo evropske priče, pa i na onim mestima kad ta priča skreće sasvim udesno.

Intervju: Duška Maksimović, *Nova nada*, 30. novembra 1994.

P.S. (aprili 2001): Dva poslednja pitanja i odgovora nisu objavljeni.

Pobeda huliganske revolucije

Nedavno ste upotrebili termin "politički imaginarijum" da biste okarakterisali predmet kojim se bavite. Objasnite o čemu je zapravo reč.

Reč je o tome da se savremena politička vlast javlja i ostvaruje kao vlast nad jednim brojem kolektivnih predstava, slika, simbola, mitova. Raspad komunizma u Istočnoj Evropi, i kod nas, i borba (uključujući i onu u pravom smislu) za uspostavljanje novih manje-više nacionalističkih režima, može se opisati kao smer na planu "imago logije", kao raspad jednog sistema političkih predstava i simbola i njegova zamena novim sistemom. Takođe, politička borba u našim postkomunističkim društвимa u dobroj meri je borba za kontrolu nad novom političkom "slikovnicom", za monopol nad likovima, simbolima i mitovima kolektivnog identiteta i suvereniteta, kao što su, kod nas u Srbiji, na primer, sveti Sava, Gazimestan, Karadorde, srpski seljak-vojnik, šljiva, pogača, narodna pesma, Vuk, zdrava rasa, srpska muškost...

"Imaginarijum" je reč koju je smislio moј prijatelj Braca Rotar, filozof iz Ljubljane, prilikom jednog našeg razgovora o tome kako bi valjalo prevesti francuski supstantiv "l'imaginaire", jer u srpsko-hrvatskom i slovenačkom supstantiv "imaginarno" ne zadovoljava. "Imaginarijum", po analogiji sa "herbarijum" ili "bestiarijum", mogao bi da se koristi u značenju "katalog slika", a "politički imaginarijum", kao katalog političkih likova, predstava, simbola, mitova itd.

U svojim tekstovima i knjigama (da pomenem dve poslednje u nizu: "Bordel ratnika" i "Pucanje od zdravlja") bavite se fenomenima iz domena društvene patologije, kao što su etničko čišćenje, nacionalizam promovisan u patriotizam, povratak folklornim obrascima kao mobilizatorskim elementima dnevne politike, ratno-huškačkom retorikom i simbolikom... Da li se, s obzirom na izvesna pomeranja zvanične politike u pravcu mira, promenilo nešto i u ovim obrascima? Tačno je da je režimska propaganda prestala da udara u ratne bubenjeve. Na državnim medijima više nema morbiđnih slika loba-

IRONJAVANJE

nja i priča o stradanjima i klanjima namenjenih podsticanju kolektivne paranoje i histerične mržnje. Ali to ne znači da tu uopšte više nema rata i mržnje. Sada se samo o ratu, o ratnim junacima i podvizima, o neprijateljima i propasti njihove zavere protiv srpskog naroda govori mirnije, s odstojanja, rezonski, takoreći učeno. Ovaj rat nije više vest, postao je tema feljtona i panel-diskusija stručnih istoričara, otprilike kao da je reč o Prvom srpskom ustanku.

Bez obzira na to što postoji nesaglasnost o takozvanim modalitetima prihvatljivog mira, nacionalna politička elita (režimska i najveći deo opozicione) bavi se danas naknadnim i retrospektivnim opravdavanjem i legitimisanjem ratne opcije koju je srpski režim izabrao u trenutku izbijanja jugoslovenske krize (tobaze, neizbežne, jedino moguće, odnosno nametnute itd.).

Ako bolje razmislimo, stvari su se pogoršale. Histerična propaganda rata imala je nešto preterano, skandalozno, nešto što je ulivalo mešavinu osećanja sludenosti i odvratnosti. Ona je, zapravo, bila nepodnošljiva. Zahvaljujući prelasku na pohvalu rata i ratnika u mirnijem tonu, bez slika leševa i zgarišta, u akademskom stilu, uz pomoć aktera koji se toga sećaju skoro setno, sa odstojanja od nekoliko godina, i stručnih nacionalnih radnika, koji sve to povezuju u kontinuitet srpske borbe za državu, političko samoopredeljenje ili etnički prostor, cela ta krvava balkanska priča postaje smislena, poučna, pitka i čitka kao i svaka druga stranica takozvane slavne nacionalne istorije, o kojoj se već mogu pisati pismeni zadaci i magistarske radnje. Drugim rečima, sva je prilika da će naša posleratna kultura biti nastavak ratne, u znaku "imaginarijuma" etničkog nacionalizma, to jest u znaku patriotske lakirovke ratnih užasa, dezodorisanja pobedničkih vojskova, koji, kako kaže Žid, "imaju jak zadatak".

Verbalni i vizuelni klišei, tradicionalni simboli i arhetipska ponašanja postala su u jenom trenutku obavezan nacionalni bon-ton, znak prepoznavanja i pripadnosti naciji. Te obrasce obilato su lansirali neki mediji. Ko je na koga, po vašem mišljenju, više uticao: mediji na mase ili mase na medije?

Tehnički rečeno, mase i mediji (masovni) delovi su istog sistema komunikacije, za koji je karakteristična takozvana "povratna sprege". Ali, s obzirom na to da se kod nas instance političke vlasti i društvenog autoritetajavljaju samo u autoritarnom obliku, kod

nas masovna politička komunikacija ostaje jednosmerna i mase nemaju nikakav politički uticaj na medije, čak ni na nezavisne.

S druge strane, mislim da se u našim razgovorima o odgovornosti medija i njihovom uticaju na mase precenjuje neka skoro fatalna, hipnotička moć medija, a posebno televizije, i istovremeno potcenjuje inteligenciju masa, koja se navodno lako pali, fanatizuje i na najgore nagovara. Po mom mišljenju, većina ljudi se ne da tako lako prevariti i oni sa velikom skepsom primaju političke poruke koje emituju mediji. Oni ih, kako vi tačno kažete, primaju kao "zname prepoznavanja", kao konvenciju koju treba prihvati da bi se moglo kako-tako živeti. Negde sam već naveo primer jednog bravara, koji reklamu za svoje proizvode i usluge potpisuje sa "majstor Ristić, najveći Srbin među bravarima".

Zapravo, podložnost fanatizmu, mitomaniji, velikim političkim strastima i oduševljenju krupnim rečima danas najviše pokazuje naša nova nacionalna elita. U njenim redovima su razni rođoljubni pesnici, jezikoznaci, psihijatri i historici, tvorci čudovišta našeg političkog košmara, našeg političkog imaginarijuma.

Da li je oslanjanje dnevne politike na folklornu tradiciju i preuzimanje epskih, arhaičnih obrazaca pojava tipična samo za našu sredinu? Da li je poznata slična simbioza između kvaziistorije i savremenosti u današnjem svetu?

Politička upotreba tradicije i, posebno, folklora sastavni je deo nacionalističkih pokreta i režima svuda gde se oni javljaju. Nacionalizam traži legitimitet kao vlast naroda, tako da na simboličnom planu proizvodi predstave o nacionalnom kolektivu kao nekoj vrsti kolektivne "etničke" ličnosti, koja ima biće, duh, karakter ili neku drugu vrstu vezivnog elementa (kolektivne arhetipove, tradiciju, gene, mentalitet, kolektivni identitet, kulturu ili nešto drugo). Nacionalizam proizvodi i biografiju otelovljene nacije, koju nudi kao nacionalnu istoriju. Ernst Renan je još pre više od sto godina rekao da je napredak ozbiljnih istorijskih proučavanja prava opasnost za nacionalizam.

U naše vreme proizvodnja biografija etničkih kolektiva postala je izuzetno intenzivna u bivšim komunističkim zemljama koje su krenule putem nacionalizma. Na primer, u politički rečnik savremenih Mađara vratio se izraz "duša naroda", a uz njega i svetkovine u čast te duše. Pre nekoliko godina, predsednik mađarske vlade govorio je na komemoraciji u čast P. Telekija, ma-

URONJAVANJE

darskog državnika koji je tridesetih godina ovog veka osnovao rođoljubivu instituciju pod naslovom Institut za proučavanje mađarskog pejzaža i mađarskog naroda, i tom prilikom pomenuo "mađarsku dušu ukorenjenu u mađarski pejzaž".

O političkoj upotrebi tradicije u savremenoj Grčkoj i grčkom političkom imaginarijumu obavestila nas je nedavno Eleonora Skouteri-Didaskalu, profesorka istorije na Univerzitetu u Solunu. Na skupu "Kulture u tranziciji", koji je krajem 1993. održan na Filozofskom fakultetu u Beogradu, gospoda Skouteri-Didaskalu govorila je o jednoj akciji grčkog Ministarstva nacionalnog obrazovanja, koje je godinu 1979. bilo proglašilo Godinom Grčke Tradicije. Tu je navela i ministrov raspis upućen tim povodom grčkim školama, gde se govorio o "vrlinama grčkog karaktera", "svetom zakonu grčkog bratstva", "duhu zajednice", "karakteru naše nacije", o Grčkoj Tradiciji (velikim slovima) kojom se Grci bore protiv "duha osrednjosti koji vlada našom epohom" (čitaj: Zapadom). Njeno izlaganje je objavljeno u zborniku radova sa ovog skupa.

Na domaćoj sceni uočljiva je kriminalizacija društva. Stvaraju se antijunaci, negativci postaju uzori, sinonimi junaštva, patriotizma, oni postaju nosioci glavnih nacionalnih vrlina. Zašto se ti negativni obrasci tako lako "primaju" u našoj patrijarhalnoj, pravoslavnoj sredini?

Izgleda da negativni obrasci i junaci uvek i svuda imaju nešto privlačno, da se lako "primaju". Ali oni po pravilu ostaju rezervisani za područje religijskog i uopšte imaginarnog. Scenario mitskih priča i ponašanje mitskih junaka imaju po pravilu elemente surovosti. I to ne samo neke plemenite surovosti pravednika, nego baš opake zločinačke nasilnosti. Iste elemente privlačno-odbojne surovosti imaju motivi i junaci savremene književnosti i paraliterature.

Međutim, kako je nedavno rekao profesor slavistike iz Getingena Rajnhard Lauer, "bukvalno pretakanje mita u delo predstavlja opštu opasnost". Patrijarhalna, pravoslavna ili neka druga sredina koja uvažava temeljnu razliku između dobra i zla mora da se brani od svih onih koji bi da ožive mitske ratnike i njihovu neljudsku i zastrašujuću surovost.

Ako se to ne čini, ako postane, kao u snu i u priči, sve dozvoljeno i sve moguće, ako deviza "neka bude što biti ne mo-

že" postane temelj društvenog poretka i politički cilj, onda smo obznanili poraz humanizma i proglašili pobedu huliganske revolucije.

Sve češće se govori da je kod nas na delu sveopšta ruralizacija urbane sredine. Da li i vi mislite da je došlo do svojevrsne nivelicacije seoske i gradske kulture, pri čemu je sloj ruralnog odneo prevagu? Da li se ta ruralizacija svakodnevnog života ogleda samo u poplavi novokomponovane muzike ili ona zadije i u druge društvene fenomene (povratak obrascima tradicionalne patrijarhalne države, strah od stranih elemenata, osećanje samodovoljnosti, preuzimanje tradicionalnih, folklornih obrazaca rukovođenja društvom i državom)?

U našoj političkoj mitologiji danas je obnovljen mit o sukobu sela i grada, mit romantične provinijencije. U tom mitu, selo je izvor života i snage, nacionalnog duha, svežine, zdravlja, onoga što se danas zove "duhovnost", dok je grad prostor dekadencije, propasti, nečistoće, kosmopolitizma, materijalizma. Taj mit, izgleda, živi nezavisno od realnih demografskih promena. Kod nas on ima veoma dugu i uspešnu karijeru, kao jedan od naših najrasprostranjenijih i najžilavijih političkih mitova. Njegova istorija, kako je sociolog Sreten Vujović pokazao, može se pratiti od Vuka, preko omladinskog romantizma sredinom XIX veka, preko Cvijića, Slobodana Jovanovića, Tihomira Đorđevića, sve do naših dana. Na njega se u toku ovog rata pozivaju rušitelji gradova. Jedan od njih, po imenu Božidar Vučurević, u desetercu je opisao civilizacijski šok koji je doživeo kad je iz svog pitomog sela sišao u metropolis po imenu Trebinje, gde se njegova nevina ruralna duša zarazila "gradskom kugom". On je jedan od onih koji je mit shvatio bukvalno, kao uputstvo za upotrebu, pa je tako demoliраo i Trebinje i kao neki savremeni Hanibal na slonu svoje mržnje stigao i do zidina Dubrovnika, ne bi li ga kako skinuo sa postamenta, jer je taj, kako Vučurević reče, "latinski grad", sazidan na "srpskoj stijeni".

Žrtve "realizacije" ovog mitskog projekta su, naravno, i gradovi i sela, i građani i seljaci.

Povratak "etnički čistim", tradicionalnim obrascima života – od jezika do načina organizovanja svakodnevnog života, vidljiv je u drugim bivšim jugoslovenskim republikama (u Hrvatskoj se to

URONJAVANJE

odnosi naročito na domen jezika). Da li to, uprkos javno proglašenoj politici definitivnog odvajanja i isticanja različitosti, dolazi zapravo do izražaja sve veća istovetnost razdvojenih jugoslovenskih naroda, u onome što bismo mogli da nazovemo balkanskim mentalitetom?

Umesto odgovora, podsetiće Vas na nekoliko stihova iz pesme Miloša Crnjanskog "Jugoslaviji", koju je on ispevao u Zagrebu posle završetka Prvog svetskog rata, 1918:

*Zdravo, svi, redom, gustih obrva,
mutna oka, tužnih pesama
strašna braća.*

(...)

*Zdravo, na domu mrki pogledi,
mržnja i svađa.*

*Zdravo, u sramu, pokoru, bedi,
braća smo, braća!*

Intervju: Zorica Banjac, *Naša borba*, 25-26. februar 1995.

O etničkom nacionalizmu

Mnogi promatrači izvana srpski će režim nazvati fašističkim ili fašistoidnim iako se njegova vlast uspjela integrirati i omogućiti formalno funkcioniranje demokratskih normi. Na kojoj ideologiji zapravo taj režim počiva i kako on ideološki funkcioniра?

Kad nisu sredstva zvanične propagande, reči kao što su "fašizam", "nacizam" ili "rasizam", upotrebljene danas kao oznaka za današnje režime u Srbiji i Hrvatskoj, treba razumeti kao izliv opravdanog moralnog ogorčenja. Ali, one ne daju tačan opis tih režima. Kad je pre dve godine humanitarna organizacija Lekari bez granica pokušala da animira francusku javnost protiv Miloševića tako što je po gradovima istakla plakate na kojima je Miloševićeva fotografija stavljena uz Hitlerovu, tadašnja francuska ministarka za ljudska prava Simon Vejl nazvala je tu akciju dezinformacijom. To ne znači da je ona u tom trenutku o Miloševiću imala bolje mišljenje od autora ove kampanje protiv njega.

Govoreći o vladajućoj ideologiji ili političkoj mitologiji u Srbiji (a, reklo bi se da to važi i za preostali deo bivše Jugoslavije), ja najčešće koristim više deskriptivan i naučni izraz "etnički nacionalizam". Tn je nacionalizam "krvi i tla", ali sami protagonisti te ideologije, pogotovo u njenoj elitističkoj verziji, nerado govore o "tlu i krvi", nego upotrebljavaju izraze "srpstvo", "etnički prostor", "nacionalno biće".

Ako je tačno da su osnovne pokretačke sile i supstance aktualnih politika na prostoru bivše Jugoslavije u ideologiji krvi i tla, na kakva su se socijalna i psihološka obilježja i stanja "širokih masa" te politike ostonile?

Etnički nacionalizam ima dugu tradiciju na prostoru bivše Jugoslavije i on je ideologija mnogih pokreta, stranaka i režima tokom XIX i XX veka. Bio je i ostao proizvod nacionalnih elita, koje se danas, kao i juče, drže modela nemačkog i evropskog nacionalnog romantizma; mada, one taj model danas uglavnom ne prepoznavaju. Današnji etnički, kao i nekadašnji romantični nacionalizam, predstavlja se kao "glas naroda", to jest traži legitimi-

URONJAVANJE

tet u svojoj utemeljenosti u "duhu naroda", samo se to sada zove "biće", "duhovnost", "identitet". Danas čak i upozorenja stratega etničkog nacionalizma o štetnosti takozvanih "mešovitih brakova" sadrže argument da tako "narod misli", da je to "narodna mudrost". No, kao što je poznato, taj "duh naroda", (otelovljen u "narodnoj književnosti", "narodnoj tradiciji", "narodnom stvaralaštvu" i tome slično) jeste ideoološki konstrukt, rezultat ideoološke selekcije i prerade dokumenata iz takozvanog "narodnog života", ako već nije čista fikcija, čist "osijanizam". Zahvaljujući savremenim medijima i savremenom nacionalnom obrazovanju danas je moguća organizovana masovna proizvodnja i difuzija "narodnog duha" i njegovih materijalnih i personalnih otegovljjenja.

Dakle, u masi ne postoji neko potencijalno, latentno usmerenje ka nacionalnom "biću", neka sadržina koju etnički nacionalizam uobičjava i artikulira, nego se u određenim trenucima društvene krize, kod nas izazvane raspadom države i ratom, pojavljuje zjapeća i preteća praznina koju ljudi hituju da popune onim što im se nađe pri ruci, a to su u našem slučaju "tlo", "krv", "geni", "kultura", "identitet", "biće" i i druga stara ili podgrejana sredstva upotrebljena da se oživi fikcija kolektivnog jedinstva, u koje će se pojedinac s radošću i olakšanjem utopiti.

Da li se mitska folkloristika koja umnogome čini duhovnu supstanцу aktualnih politika počinje iscrpljivati ili pak samo mijenja formu? Mit se najviše održava kritikom mita, jer se on zapravo konstituiše kao konačno nađena istina, otrgnuta od "iluzija i obmana". Tu istinu danas nudi etnički nacionalizam, kao povratak "prirodnom" stanju stvari, s onu stranu ideologija (levih i desnih), s onu stranu politika i stranaka. A to navodno prirodno stanje društva i države jeste ono u kome je svaki čovek pre i iznad svega pripadnik (moglo bi se čak reći: vlasništvo) i predstavnik (specimen) svoje vrste, to jest svog naroda. Kad se tako posmatra, sve ostalo su mitovi i ideologije, izdaje i izopačenja.

Danas u Srbiji postoje elitni i popularni diskursi etničkog nacionalizma. Oni se nalaze u konkurenčkom odnosu, a prvi se često zgražava zbog "primitivizma" i "neukusa" drugog. Tako se, paradoksalno, danas nastavlja krstaški pohod na "šund i kić" započet još u davnim vremenima marksističke kritike masovne kulture. No, istovremeno, Miloševićev režim, pokrećući preko nadle-

žnog ministarstva akciju u korist "Kulture", to jest elitnog nacionalizma, ne pokazuje spremnost da se liši usluga popularnih i uticajnih zvezda estrade. Jedna od njih - Zorica Bruncik - nedavno je viđena među osnivačima JUL-a, režimu bliske neokomunističke organizacije.

Zanimljivo je i to što je glavni argument elitnog etnonacionalizma u sporu sa "novokomponovanom" verzijom zajedničkog programa, u tome da se "novokomponovane" pesme odlikuju nekim orijentalnim, turskim, muslimanskim zvucima, nepodnošljivim srpskom uhu, da se tu čuju zurle i bubenjevi, ili, kako se sada često kaže "anadolsko arlaukanje". Zaista, odakle im to? Najrasprostranjenije objašnjenje koje se za to nudi glasi da je posredi smisljena paklena zavera prethodne komunističke vlasti, koja je forsiranjem takve "nesrpske" narodne muzike htela da uništi autentičnu srpsku narodnu kulturu.

Ne mogući da se oslobole orijentalizma, čak i kad se ekspli-cite, u tekstu pesme bore protiv "paša" (kao što se ni srpskohrvatski jezik toga ne može da oslobodi), ove pesme svedoče bolje o stvarnom stanju balkanske kulture od mnogih proizvoda elitne književnosti i umetnosti. Izuzetak, i to krupan: Bora Stanković. Zato je i on ovih dana došao na tapet kritike iz etnonacionalističke perspektive. Jedan profesor i "nacionalni radnik" iz Beograda optužio je autora *Nečiste krvi* da je pisao, o užasa!, u muslimanskom duhu. Tako *Nečista krv* B. Stankovića dobija novo eugenetičko značenje.

Koliko su nacionalni zanosi duboko ušli u psihu prosječnog čovjeka i da li su toliko jaki da će zaraziti i nove generacije ili se pak od njih može očekivati otpor?

Mislim da kod nas više ima konformista nego fanatika, više pokornosti nego vere, više sitnog računa nego krupnih obmana, više snalaženja i takozvanog "preživljavanja" (koje je najbolje opisala Dubravka Ugrešić), ili čak "lova u mutnom" nego ludog i samopregornog zanosa. Dakle, ako u našem socijalom životu ima "patologije" ona je više moralnog i političkog a manje masovnopsihološkog karaktera. Ova druga, na primer patologija masovne političke histerije, kratkog je veka. Ona je možda bila dominantna u Srbiji u vreme takozvanih "mitinga istine", koji su predstavljali političke i parareligijske masovne rituale i podrazumevali za takve rituale karakterističnu suženu svest učesnika. Danas je za

URONJAVANJE

ponašanje "prosečnog čovjeka" karakteristično pokoravanje političkim komandama koje preko medija, a pre svega preko televizije, šalje vlast, pokoravanje bez oduševljenja, pa i bez ubjedjenja, ali s idejom da se drukčije ne može i da ono što čovek zaista misli ne treba da bude ni osnova ni smetnja za njegovo "pametno", to jest pokorno političko ponašanje. Ludilo se vratio tamo oda-kle je i krenulo, u glave predstavnika samozvanih nacionalnih elita, među *Srebtischtöttere*. Ono nije više na ulici, ali i dalje se vla-da u njegovo ime.

Intervju: Stojan Obradović, STINA, 29. mart 1995.

Ivan Čolović DUBINA

Drugi deo
DE PROFUNDIS

Sveća za Biljanu

Biljana Jovanović (1953–1996)

Neka se ne uvrede moji slobodoumni prijatelji, ali Biljana Jovanović je bila najslobodniji čovek koga sam poznavao. Voleo sam je najviše zbog tog nepopustljivog zahteva, te neutražive žedi za slobodom. I iz istog razloga osećao sam da Biljanu često ne mogu da pratim, da sam ispod onog nivoa koncentracije i inspiracije koji je razgovor sa njom podrazumevao. A kod nje nije moglo nekažnjeno da prođe nikakvo "vađenje" i "šminkanje", nikakvo "odrađivanje" i otaljavanje. Mrzela je vickaste i trezvene, rezervisane i sentimentalne, stručnjake i hohštaplere, a volela te je ako umeš da se izložiš riziku potpuno otvorenog razgovora, da otrpiš diranje u "živu ranu". Radovala se kad je neko uspevao da se sa njom suoči tako spuštenog garda, bez titule, bez nacije, bez oružja, bez odmora, bez vica, bez udvaranja. A takav čovek biti nije lako. Takvih nije bilo gomila.

Biljana Jovanović nije mogla da zamisti pisanje kao profesiju. Za nju je književnost, ma koja od njenih vrsta – a ona je najviše pisala prozu i dramske tekstove – bila poezija. Značila je potpuno predavanje, bez cenkanja, bez nagrade; ono što se nekad zvalo apsolutnom poezijom; poezija koja se može nazvati imenom Marine Cvetajeve, Biljanine pesničke majke.

Kad je 1991. u Sloveniji i Hrvatskoj počelo – a sledeće godine u Bosni i Hercegovini se nastavilo – sramno i kukavičko rušenje i ubijanje, Biljana Jovanović je bila jedna od onih koje je to najteže pogodilo, koje je to najviše naljutilo. Jedna od onih koji su rekli šta o tome misle, opisali osećanje srama, odvratnosti i užasa. Sve to uputili na pravu adresu.

Pod prozorom šefa vojne parade iz Pionirskog parka, tokom jeseni i zime 1991/92, gorele su sveće za sve poginule u započetom ratu. Biljana je bila jedan od organizatora te manifesta-

cije građanskog otpora i hrabrosti, kao što je bila i među inicijatorima i drugih pokušaja organizovane pobune protiv propagande mržnje i rata: Beogradskog antiratnog maratona, Civilnog pokreta otpora, Beogradskog kruga, Letnje učionice – radionice (LUR).

Biljanin odgovor na ideologiju i praksu mržnje, "etničkog identiteta", zatvaranja granica i otvaranja jama bio je u njenom trudu da sačuva i pojača prijateljstva koja su joj se "desila" savim nezavisno od republičkih, jezičkih i etničkih granica, da ostvari sve stare i nove planove o saradnji, putovanjima, gostovanjima.

Biljana Jovanović nije mogla da zamisti etničkom homogenošću usrećenu državu. Za nju to nije bilo samo pitanje lošeg političkog modela, pogrešno shvaćenog nacionalnog interesa, sumnjive ideologije, mafijaške ekonomije, nego pitanje disanja, koje se postavlja kad ponestane kiseonika.

U vreme kad se "Odjeci i reagovanja" trude da sve veze u Jugoslaviji prekinu i da svaku želju za opštenjem preko granica etničkih torova proglose izdajničkom, Biljana ne stiže da raspakuje kofere između dva puta. Ona i inače nema jedno mesto boravka, nego, kako u njenoj biografiji piše, "živi u Beogradu i Ljubljani", a baš u vreme kad je svako pozvan da se drži svojih korenova, Biljana pokazuje da je ona kod prijatelja svuda kod kuće: u Bitolju, "na krajnjem jugu Juge", (gde je januara 1992. izvedena premijera njene drame "Centralni zatvor"), u Mariboru, u Novom Pazaru. Njena pisma prijateljima često su datirana kao ovo upućeno Maruši (Krese), Radi (Iveković) i Radmili (Lazić): "Ljubljana Beogradu, Parizu i Berlinu".

Bila je Biljana strašno razočarana, kako u jednom pismu kaže, "psovala od očaja i muke", što se Beograd nije odlučnije dugo protiv nasilja i rata. A naročito je bila zgadlena nad pojmom "šminkerskih baraba", lažnih, snobovskih mirovnjaka, koji su učestvovali na nekim antiratnim manifestacijama ako bi procenili da je to bezopasno a uz to "in". Jer Biljana je i građanskom otporu i pobunjenicima protiv nasilja i rata postavljala one visoke zahteve odlučnosti, iskrenosti i posvećenosti koje su imali da zadovolje njeni prijatelji i njene knjige.

Dok zapisujem ovo tugovanje, koje zovem "svećom za Biljanu", zamišljam kako na stotine sličnih sveća i lumina sjaje u srcima svih onih kojima je Biljana Jovanović pomogla da veruju da

DE PROFUNDIS

se i najzahtevnije shvaćena sloboda može ne samo voleti nego i kušati i braniti.

Naša Borba, 16-17. mart 1996.

Čemu danas govor o fašizmu i nacizmu?

Ujavnom govoru o sukobima i ratu u bivšoj Jugoslaviji često se za savremene događaje, ideje i ličnosti traže pandani i uzori u fašističkoj i nacističkoj prošlosti. Tu vrstu referenci susrećemo i u javnom govoru van prostora bivše Jugoslavije, u medijima, u jeziku antiratnih kampanja, u izjavama političara i takozvanih angažovanih intelektualaca. Tako je, na primer, francuska nevladina organizacija Lekari bez granica (Médécins sans frontières) 1992. godine pokušala da animira francusku javnost protiv Miloševića tako što je po gradovima istakla plakate na kojima je Miloševićeva fotografija stavljena uz Hitlerovu. Ni hrvatski predsednik Tuđman nije ostao bez sličnih poređenja, naročito posle operacije "Oluja", kojom su Srbi proterani iz Krajine. Poslanik nemačkog parlamenta Peter Gloc nazvao je Tuđmana "hrvatskim caudilhom" i za njegovu belu maršalsku uniformu rekao da "dobronamerne podseća na Tita, a zlonamerne na Hermanna Geringa" (*Die Woche*, 11. avgust 1995).

Ja ču se, međutim, ograničiti na primere pozivanja na fašističku ili nacističku prošlost koji se mogu naći u javnom govoru u bivšoj Jugoslaviji, a pre svega u Srbiji i Hrvatskoj. Primere sam uzeo uglavnom iz dnevne i nedeljne štampe, ali i iz nekoliko časopisa i knjiga.

U najvećem broju slučajeva podsećanje na vreme fašizma, na njegove vođe u Nemačkoj, Italiji i Španiji i na njihove sledbenike u Hrvatskoj i Srbiji za vreme Drugog svetskog rata služi tome da se osudi ideologija i ponašanje spoljašnjih i unutrašnjih neprijatelja režima. Najčešće je reč o običnim etiketama, o upotrebni reči kao što su "fašizam", "Hitler", "ustaša", "četnik" i njima slične kao neke vrste kletve, dakle, za ispoljavanje moralne indignacije i političke diskvalifikacije. U takvim prilikama pomenu te reči su sinonimi za svako stvarno ili zamišljeno zlo i nasilje.

Za propagandu srpskog režima i za srpske nacionaliste današnja Hrvatska je naslednik fašističke NDH, njen predsednik sled-

DE PROFUNDIS

benik Hitlerovog kvislinga Ante Pavelića, a hrvatski narod zadojen ustaškom ideologijom. Uoči rata u Hrvatskoj u listu *Politika ekspres* (od 1. IV 1991) osvanuo je naslov: "Probudila se avet fašizma".¹ U tom pogledu, stvari se nisu u međuvremenu bitno promenile. Prema mišljenju jednog srpskog istoričara, objavljenom u novinama 10. maja ove godine, "svaki nacionalizam, posebno onaj najekstremniji, u sebi nosi crtu fašistoidnosti, što smo mogli da vidimo i u ovom minulom ratu u bivšoj SFRJ", jer "u Republici Hrvatskoj dolazi do sve otvorenijeg uspostavljanja kontinuiteta sa politikom NDH".²

Slično tome, hrvatska režimska propaganda, mada je za vreme rata forisala naziv "srbo-komunistička okupatorska vojska", rado je optuživala srpsku stranu za fašističku ideju i praksu "etičkog čišćenja" i rado prenosila mišljenje nekih zapadnih intelektualaca o sličnosti između Miloševića i Karadžića, na jednoj, i Hitlera, na drugoj strani.

Etikete "fašizam", "nacizam" i njima slične vlasti i mediji u Srbiji i Hrvatskoj koriste ne samo u međusobnom propagandnom ratu, već i s ciljem da diskvalifikuju i unutrašnju opoziciju. Miloševićev režim, posebno od trenutka kad je prihvatio kurs takozvane "politike mira", svoje najvažnije političke protivnike u Srbiji i među bosanskim Srbima svrstava među sledbenike nacističkih saradnika i kvislinga (Mihailovića, Nedića, Ljotića) i među rasiste. U tome prednjači Jugoslovenska udružena levica, stranka kojom rukovodi Miloševićeva žena Mirjana Marković. Slično fašistima, srpska desnica, prema rečima jednog komentatora lista *Borba* (8. mart 1996), "nudi nacionalistička izivljavanja, utične tuče umesto parlamentarne političke borbe, nasilno uzimanje vlasti umesto demokratije, stvara nesigurnost i neizvesnost u narodu".

I za hrvatski režim opozicija liči na fašističke usurpatore vlasti. U jednom nedavno održanom govoru, predsednik Tuđman je, kako piše dopisnik *Naše Borbe*, "izravno prijetio opoziciji, nazivajući je šačicom koja bi vlast, a išao je čak dotle da ih je usporedio sa Hitlerom, jer navodno bi da preuzmu vlast kao i Hitler, iskorištavajući metež koji su sami stvorili".³ Prenoseći taj deo

1 Navedeno prema: Mark Tompson, *Proizvodnja rata. Mediji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, prevela V. Vučelić, Beograd, 1995, str. 76.

2 Dr Žarko Gudac, *Politika*, 10. maj 1996.

3 *Naše Borba*, 6. maj 1996.

Tuđmanovog govora, novinar *Vremena* piše: "Tuđman je, dakle, Zdravka Tomca, Dražena Budišu i Ivicu Račana - da se zadržimo samo na njima - usporedio sa Hitlerom!"⁴

Uporedo s ovakvim režimskim i zvaničnim pozivanjima na opasnosti od fašizma u susedstvu ili u sopstvenoj državi, referenice na fašističku prošlost ili na fašistički tip ideologije i politike opšte su mesto antiratnog jezika građanske, demokratske i antinacionalističke opozicije u Srbiji i Hrvatskoj. I tu se mogu razlikovati, s jedne strane, retorička upotreba fonda izraza i asemblatskih likova kojima se obično označavaju fašizam i nacizam i, s druge strane, nastojanja da se znanje o istoriji, sociologiji i psihologiji fašizma iskoristi za bolje razumevanje i efikasniju kritiku ideologije i prakse mržnje i rata na tlu bivše Jugoslavije.

Kad je reč o antifašističkoj retorici, činjenica što je ona danas opšte mesto različitih demagoških propagandnih govorova, i to upravo onih koje građanska i demokratska opozicija nastoji da dovede u pitanje, pokazuje koliko je važno da se sa tom retorikom obazrivo postupa.

Na primer, nedavno je crnogorski književnik Milica Pavlović objavio tekst u kome, između ostalog, piše da je "beogradski režim Slobodana Miloševića, staljinistički po političkoj suštini i moralnome profilu... sa populističkim nacizmom kao izvršnom radnom snagom". "Na Balkanu", nastavlja Pavlović, "vodi se osvajački, fašistički genocidni rat... Srbija i Hrvatska vode rat za otimanje bosanskohercegovačkih teritorija. Prva - po konceptu Draže Mihailovića o Velikoj Srbiji, druga - po projektu Ante Pavelića o Velikoj Hrvatskoj. Srpski i hrvatski narod skupo su platili ovu nacističku igru "veličajnosti". Krivo se dosad mislilo da su ti projekti arhivirani zajedno sa hitlerizmom koji im je bio inspirator i pokrovitelj... Današnji nacistički projekt Velike Srbije je velika zabluda, velika ludost, velika kob..."⁵

Slično tome, u listu *Hrvatska ljevica* objavljen je članak u kom se Tuđmanova knjiga *Bespuća povjesne zbijnosti* iz 1989. godine dovodi u vezu sa knjigom *Strahote zbluda* koju je 1941. objavio poglavnik NDH Ante Pavelić, a obe se nazivaju "dva svojevrsna *Mein Kampfa*".⁶

⁴ Boris Rašeta, *Vreme*, 13. maj 1996.

⁵ *Naša Borba*, 11-12. maj 1996.

⁶ *Hrvatska ljevica*, 1. februar 1996.

DE PROFUNDIS

Epiteti "nacistički" i "rasistički", pominjanje Hitlera i *Mein Kampfa* i druga sredstva antifašističke retorike upotrebljena danas kao oznake za režime kakvi su Milošević ili Tuđmanov, više služe izražavanju opravdanog moralnog protesta i, kad ih upotrebljavaju oni koji pod tim režimima žive, hrabrog otpora pogubnoj politici, nego tačnom imenovanju režimske ideologije. Takvi režimi zaista zaslужuju da ih nazovemo najgorim imenima, pa ako nam je to cilj, onda "fašizam" ili "nacizam" mogu zgodno da posluže. Ali, ako je njihova upotreba u tom smislu pravična, ona uglavnom nije tačna. Nije stvar u tome da ti režimi nisu *toliko* loši i *toliko* opasni, nego su oni loši i opasni na svoj način, koji se ne mora obavezno zvati fašizmom ili nacizmom.

Takvo mišljenje zastupa, između ostalih, i francuski filozof Filip Laku-Labart: "Ne mislim da, bez obzira na osećanja koja u meni bude rat u bivšoj Jugoslaviji, tu imamo posla sa fašizmom. To je jezičko preterivanje. Imamo posla sa društvom kojim dominiraju militarizam, nacionalizam, ekspanzionizam, društvo desnice u smislu klasične evropske desnice ili čak ekstremne desnice, ali ne mislim da je tu, tehnički govoreći, u pitanju fašizam... Jer čak i najdobronamerniji novinari (na primer, Žak Žilijar u nedeljniku *Nouvel Observateur*), stalno govore o "srpskom fašizmu". Vidim čega sve ima u Memorandumu (postromantična politika, mitologija), vidim na šta to liči, ali to nikako ne liči na politiku iz 1920. ili 1930. godine".⁷

Kad se opisuje vladajuća ideologija ili politička mitologija u Srbiji (a, reklo bi se da to važi i za neke druge države nastale na tlu bivše Jugoslavije), možda je umesniji izraz "etnički nacionalizam". On je blizak baresovskom nacionalizmu "zemlje i mrtvih", mada sami protagonisti te ideologije, pogotovo u njenoj elitističkoj verziji, radije govore o "duhovnom identitetu" i "nacionalnom biću". Istovremeno, treba imati u vidu da je teško jednim terminom ili jednom ideoološkom bojom označiti režime u nekim dojcerašnjim komunističkim zemljama, koji predstavljaju mešavinu heterogenih elemenata. Na primer, kad Miloševićev režim posmatrate na jedan način, taj režim izgleda kao naslednik "boljševizma" (zbog čega Miloševićeve ljudi opoziciju ponekad zove "bandom crvenom"), a kad ugao posmatranja promenite, uviđate

⁷ Rencontre avec des universitaires de l'ex-Yougoslavie. Compte-rendu provisoire, Strasbourg, 2-4. maja 1994, str. 20.

da u njemu ima mnogo čega od ekstremne desnice, ono što neki nazivaju "fašistoidnim". To je režim, kako bi rekli Francuzi, "à géometrie variable".

Međutim, ima slučajeva, uglavnom retkih i na margini političkog života, kad se pojedine grupe ekstremne desnice, ako ne uz blagoslov režima, ono svakako uz njegovu prečutnu toleranciju, otvoreno i eksplicitno pozivaju na tekovine fašizma. Láslo Sekelj, autor knjige *Vreme besčašća*, predlaže da se pravi razlika između nacionalističke rehabilitacije nekih ideja i ličnosti iz vremena uoči i za vreme Drugog svetskog rata i povratka fašizma: "Nakon raspada Jugoslavije", piše ovaj autor, "u Srbiji su se na političkoj sceni pojavili zahtevi za rehabilitaciju Ljotića, Nedića i Draže Mihailovića. S jedne strane, radilo se o antikomunističkom i nacionalističkom talasu u sferi kulture, ali i, kao u slučaju Srpske narodne obnove (SNO) ili "nove srpske desnice", o otvorenom idejnem i političkom nastavljanju tradicije srpskog fašizma".⁸

"Nova srpska desnica" je tokom ratnih godina izdavala efemerni politički časopis *Naše ideje*, koji je radio na rehabilitaciji fašističkih vođa i fašističke ideolige i njenih sledbenika. Taj časopis je, između ostalog, objavio i jedan tekst pod naslovom "San o nacizmu". Tu se nostalgično piše o velikom naciističkom snu, o "velikom snu Germana" kad je "ceo jedan narod sanjao snove o herojstvu, hrabrosti, moći". Izražava se žalost što su "jedno veliko poštenje rase smenile generacije bez iluzija". "Nacizam je otisao", piše dalje autor tog članka, "došao je komunizam, došla je demokratija, i ljudi koji nisu znali za snove". U istom članku Hitler je opisan kao "nalik Napoleonu", kao vođa "građen po drugim i višim parametrima od ljudskih".⁹

U režiji ove grupe pojavio se prošle godine zbornik radova posvećenih geopolitici pod naslovom *Tajna Balkana*.¹⁰ Tu se našao i jedan rad Karla Haushofera, nemačkog oficira i geografa koji je 1923. osnovao Institut za geopolitiku, i čije su ideje bile na ceni u vreme Hitlera i služile nacistima kao teorijska osnova za važne diplomatske i vojnostrategijske odluke. To je razlog što se Haushofer 1946. našao u Nürnbergu među optuženima za ratne zločine i

8 Láslo Sekelj, *Vreme besčašća*, Beograd, 1995, str. 83.

9 Dejan Đorić, *Naše ideje* br. 1, 1992, str. 77.

10 *Tajna Balkana. Monografija o geopolitici*. Priredio Branislav Matić. Studentski kulturni centar, Beograd, 1995. Više o ovoj knjizi u: I. Čolović, *Politika simbola*, Beograd, 1997, str. 200

DE PROFUNDIS

verovatni motiv njegovog samoubistva iste godine. Taj podatak izdavači *Tajne Balkana* ne navode. Ali zato obaveštavaju čitaoca da je ovaj zbornik, kome Haushofer i njegovi sledbenici daju osnovni ton, uvršten u obaveznu lektiru na jednom beogradskom fakultetu.

No, pitanje identifikacije i kritike fašističkih i naciističkih ideja danas, a posebno na tlu bivše Jugoslavije, ipak se ne može ograničiti na pojavu tih ideja u ovim lako prepoznatljivim, to jest eksplicitnim oblicima. Uz uvažavanje potrebe da se i u naučnom i u političkom govoru upotrebljavaju precizni termini i umesna poređenja, važno je da se prepoznaju i identifikuju elementi fašističke i naciističke ideologije ili mitologije i onda kad oni ne čine zaokruženu celinu ili otvoreno proglašeno učenje ili program. Jer najveću prijemčivost i time i najveću potencijalnu opasnost predstavljaju neke naizgled benigne, banalne i na prvi pogled od fašističke prošlosti daleke predstave i ideje. Među njima će ovde samo pomenuti neke najvažnije.

Kult smrti i umiranja razvija se u vidu ideje o patriotskom žrtvovanju za domovinu. Ali njegov ekstremni i u tom smislu fašističkom *Viva la muerte!* blizak oblik slavljenja smrti otkriva neka mesta gde se umiranju daje prednost nad životom. Navodno, to je svojstveno Srbima, kao krepkom i junačkom balkanskom narodu koji pre svega brine o tome kako će umreti a ne kako će živeti. Kako kaže član rukovodstva Srpske radikalne stranke: "Zov grobova predaka je najjači eho koji čovek može da čuje.... Taj eho je snažan, vrlo snažan, do te mere da čovek prestaje da oseća logiku života".¹¹

Etnonacionalizam je opsednut etničkom čistoćom, teritorije, države, kulture, jezika, braka, narodne muzike itd. Za tu čistoću vezuje se opstanak nacionalnog identiteta i nacionalne države. Potrebno je da krv ili geni koji prenose identitetsku poruku ostaju čisti. Njihovo zagađenje i kontaminacija heterogenim elementima otvaraju vrata asimilaciji u druge etničke zajednice, nestanku, smrti etnosa. Postoji direktni odnos između vitalne čistoće (homogenosti) genetskog materijala jednog naroda i razmeštaja njegove populacije unutar etničkog prostora. U mito-političkom govoru taj odnos obično je prikazan u obliku tri prostorne opozicije: selo/grad, planina/dolina i periferija/centar.

11 U listu SRS *Velika Srbija*. Navedeno prema: *Vreme*, 20. april 1996.

Nacionalizam u Srbiji oživeo je kritiku materijalističke, lihvarske i dekadentne Zapadne Evrope. Na pozornici srpskog nacionalnog mita naspram ove biološki i moralno posrnule Evrope stoji krepki lik Srbije i s gađenjem i stidom posmatra nakazu pred sobom. Drugim rečima, odnos između Zapadne Evrope i Srbije nije ovde izведен iz takozvanog "prava na razliku", u ime zahteva da se saradnja sa zapadnoevropskim narodima uslovi očuvanjem nacionalne individualnost. Srpski mit odnos između "nas" i "drugih" postavlja polazeći od "prava na misiju", od ekskluzivnog bogomdanog prava Srbije da sebe radi, ali i radi drugih naroda, sačuva vrlinu u svetu.

Među elementima današnjeg etnonacionalizma koje poznajemo kao sastavne delove fašističke i nacističke mitologije nalazi se i glorifikacija rata i vojske. U jednoj nedavno objavljenoj reportaži u *Dugi* opisuje se veselje srpskih mladih ratnika u Republici Srpskoj: "Sa puteva pamćenja dolaze mi reči jedne starine, izgovorene usred veselja mladih ratnika, na jednoj vatrenoj liniji odbrane srpske otadžbine: Veselite se, veselite i uživajte, deco moja, dok je rata... jer mir će biti strašan. Poučavao je mlađe iz svog posleratnog iskustva a sad mislim koliko je duboko i široko bio u pravu. Neki osećaju odvratnost spram mlake temperature vrenja gnjilog mira te nostalгиju za dostignutim tačkama apsolutnog ključanja duha i duše koje samo rat čini dostižnim".¹²

Za tumačenje i kritiku ovih elemenata etnonacionalističke ideologije među relevantnim izvorima i legitimnim sredstvima su istorija fašizma i nacizma i iskustva njegovog suzbijanja, ako ne i potpune i konačne eliminacije iz političkog života. Jer kako nas upozoravaju Filip Laku-Labart i Žan-Lik Nansi,¹³ postoji opasnost od povratka i, još više, od ponavljanja nacističke i fašističke prošlosti. Oni naročito ističu opasnost od prikrivenih, zakamufliranih ponavljanja. "To se možda već događa", pišu Laku-Labart i Nansi, "u onim već brojnim savremenim govorima koji se pozivaju na *mit*, na neophodnost stvaranja novog mita ili nove mitske svesti, ili pak na reaktiviranje starih mitova... U ovim govorima ne koristi se uvek reč 'mit' i oni čak ne iznose uvek eksplicitnu i preciznu argumentaciju u prilog mitskoj funkciji. Ali postoji 'u

DE PROFUNDIS

boji vremena' neki potmuli zov ili iščekivanje neke vrste predstave, figuracije, recimo inkarnacije bića ili sudbine zajednice... A upravo takvom simboličnom identifikacijom (ili 'imaginarnom identifikacijom', već prema leksici koja je upotrebljena, ali uvek je reč o identifikaciji putem slika, simbola, priča, likova i takođe putem osoba koje ih nose i pokazuju) obilato se hranio fašizam..."

Izlaganje na međunarodnom naučnom skupu "Rat, genocid i pamćenje", održanom od 15. do 19. maja 1996. godine u Frankfurtu, u organizaciji Instituta "Fric Bauer".

12 U listu *Duga*. Navedeno prema *Vremenu* od 20. aprila 1996.

13 Philippe Lacoue-Labarthe, Jean-Luc Nancy, *Le mythe nazi*, Strazbur, 1991, str. 11.

Nemogućno prijateljstvo

Da li je mogućno da, nakon svega, Bošnjak/-inja, Hrvat/-ica i Srbin/Srpskinja budu prijatelji, i ako jeste, koji su preuvjeti?

Nije mogućno, niti je bilo mogućno. Evo zašto:

Ne može se biti prijatelj sa nekim ko sebe doživljava kao specimen određene etničke vrste, sa nekim ko se, pod jedan, pod dva i pod tri, predstavlja kao Srbin ili Slovenac ili nešto slično tome. Ne možeš da ga voliš, ali, takođe, ni da ga mrziš: suviše je apstraktan i veliki za ljubav i mržnju. Stoji pred tobom kao neka pluralita tantum, imenica bez jedrnine, čisto otelovljenje etničkog kolektiva. Da bi ga zagrlio ili raspalio po nosu moraš da ga nataraš da izide iz etničkog oklopa, da pusti rogove, da se singularizuje. Onda ćeš, eventualno, otkriti i to: ima li u tvojoj sklonosti ili nesklonosti prema njemu udela i nešto etničko, kod tebe i kod njega.

Srbi, Slovenci, Hrvati, Bosnjaci itd. prijateljuju i jedni druge vole samo u idiotskim ili idiotsko-demagoškim izlivima tobožnje ljubavi među narodima. Na isti način se oni navodno međusobno mrze. To što su izlivi ljubavi danas mnogo redi od histeričnih poziva na mržnju ne treba da nas spriči da shvatimo da i jedni i drugi pripadaju istom repertoaru laži i opsena.

Proteklih godina mnogi su, što voljno što nevoljno, što iz interesa, što iz uživanja, prihvatali poziv ideologije krvi i tla da se svedu (s obećanjem da će se time proširiti do nebeskih razmara) na etnički identitet. Ta identifikacija sa kolektivom data im je kao neka vrsta navijačkog doboša ili ratne zastave. Da bi taj identitet bio uspešno konstruisan i da bi etnička zastava mogla da se slavno okrvari u boju, morali su da budu proizvedeni i identiteti onih koji nisu u etničkom smislu "mi", identitetski likovi naših stvarnih ili potencijalnih etničkih neprijatelja, posebno onih koji žive među nama, na prostoru kojim naš etnos gospodari ili namerava da zagospodari. Tako je našim ukućanima, komšijama i kolegama, svima koji zbog nečega nisu ubrojeni u "naše", nametnuto da budu i da pokažu da su nešto drugo, etnički identitet zlepšen im je na rukav, kao žuta jevrejska zvezda.

DE PROFUNDIS

U toj situaciji, odjednom se moj zet pred mnom ukazao kao Hrvat, moji sestrići kao kentauri: polu-Hrvati, polu-Srbi, moji najbolji prijatelji dobili su rasno-etničku dimenziju, obeleženi, jedan kao Musliman, drugi kao Slovenac, a i ja sam bio pozvan da se upitam o autentičnosti i čistoti svog srpstva, jer je turcizam u prefiksnu mog prezimenu, ono "čolo", ukazivao na mogućno tursko poreklo.

Kad se u našoj sredini pojave "vekovni neprijatelji", čovek sa osećanjem moralne odgovornosti smatra svojom obavezom da se solidariše sa etiketiranim, sa obeleženima, da kaže, na primer, "ja sam nemački Jevrejin". To solidarisanje znači odbacivanje etničkog i rasnog kriterijuma. Međutim, ponekad takav čovek – provociran rasističkim sloganima, nesrećan što se i njegov grad počeo diskretno etnički da čisti, ljut što su neofašisti počeli da proganjaju Hrvate iz nekih vojvodanskih sela, da iz voza kidnapuju Muslimane, a zatim da čiste Krajinu od Srba – upada u zamku etno-rasističke logike i ističe da on u porodici i među najboljim prijateljima ima te toliko omražene Hrvate, Muslimane, Srbe itd., a o raznim kombinacijama mešanja i ukrištanja da i ne govorim, ali da su oni isti kao i mi, ako ne i bolji od nas. Time on, i ne znajući, prihvata opasnu, kao stenica ljudskom krvlj u natopljenu ideju da je osnova svih razlika, sukoba, interesa, misli, seksa, prijateljstva među ljudima u njihovoj etničko-rasnoj "prirodi" ili "biću". Njegova interpretacija razlikuje se samo u tome što on svedoči da su ti tako radikalno etnički različiti ljudi sa svim O.K., čak toliko da mu mogu biti rođaci i prijatelji.

Ipak, rasne, etničke, verske, kulturne razlike postoje. One se, kako se to kaže, moraju uvažavati, ali ne i precenjivati. Njihovo precenjivanje je potrebno samo politici zasnovanoj na nacionalnom egoizmu. Druge vrste razlike su mnogo važnije i njih je teško preceniti. To su razlike među pojedincima, bogatstvo individualnosti. U tom bogatstvu, na tom terenu se javljaju prijateljsta, ljubavi, mržnje. Susreti i rastanci... Malo šta od toga može da se svede na etničku dimenziju.

Odgovor na anketu Denisa Bičanića i Nenada Vitorovića, studenata na Institutum Studiorum Humanitatis iz Ljubljane, oktobar 1996.

Mediji u Srbiji stvorili su "narod" — prave demokratije stvaraju građane

Osnovne karakteristike medija u Jugoslaviji ovih nekoliko godina bile su selekcija i prekrajanje informacija, laži, isključivanje drugog mišljenja, agresivni komentari u kojima je cvetao govor mržnje. Ratnohuškačka medijska mašinerija bitno je doprinela stepenu brutalnosti u ratu koji je zaprepastio svet. Ubijanje jeste najstrašnija posledica mržnje, ali nije i jedina. Namnožile su se i ojačale predrasude koje će još decenijama vladati našim mentalnim sklopom. Mogu li se promene u stavu o drugim nacijama i rasama nazvati isto toliko opasnim?

Jedan od najvažnijih argumenata propagande rata na Balkanu jeste navodno naučno potvrđeno postojanje nepomirljivih razlika između nacionalnih mentaliteta ili nacionalnih karaktera balkanskih naroda. U tu svrhu podgrevane su i još se na ringlama raznih kuhinja mržnje podgrevaju teorije o takozvanim etnopsihološkim, bioetičkim, duhovnim ili geopolitičkim odlikama naroda, da bi se tobože naučno dokazala neminovnost sukoba među Srba, Hrvata, Muslimana i drugih Balkanaca. Većina tih teorija doživela je u Evropi punu elaboraciju i primenu u vreme uspona rasizma i nacizma. Posle Drugog svetskog rata te ideje preselile su se, zajedno sa ekstremnom desnicom i njenom filozofijom, u političko podzemlje.

Danas, u zemljama koje doživljavaju krizu poznatu pod imenom tranzicije, ideje o rasnom i kulturnom determinizmu, o borbi za životni prostor, o vitalnim brđanima i seljanima i degenerisanim stanovnicima dolina i gradova, o Truloj Evropi i bogougodnom Slovenstvu itd. ponovo osvajaju prostor u javnosti. Danas u Srbiji ima desetak časopisa, nekoliko izdavača i školskih ustanova koje gostoljubivo otvaraju vrata desnom ekstremizmu. Zbog toga je, kad se razmišlja o govoru mržnje, važno da se obrati pažnja i na neke naizgled čisto deskriptivne i naučno utemeljene pojmove, kao što su "geni", "nacionalni mentalitet", "identitet", "duhovna srodnost", "koreni", "arhetipovi". Za sve njih

DE PROFUNDIS

važi ono što je Đerd Konrad rekao za identitet. To su mamci na ulazu u javnu kuću gde će vas opelješiti.

Manipulacija istorijom, oživljavanje mitova, glorifikacija sopstvene nacije do te mere da je i poraz pobeda, ksenofobija praćena gađnjem prema drugim narodima: sve to grmelo je sa TV ekrana i "uhvatilo" se duboko u misli i osećanja ovog naroda. Zašto je zlo tako lako i brzo prodrlo u nas?

Recepција ratne propagande ostaje nedovoljno istražen problem. Zaista, koliko ljudi se u potpunosti njoj predaje, u toj meri da njenе poruke prodiru, kako vi kažete, "duboko u misli i osećanja"? Koliko ljudi veruje tim porukama, koliko se njima oduševljava, koliko se sa njima poistovećuje? U nekim situacijama koje smi imali proteklih godina činilo se da su, kako se tada govorilo, "svi potrudeli". Ostao je u sećanju slogan sa mitinga nazvanih "događanje naroda": "Slobodane, samo reci, letećemo kao meci!"

Da li je, prema Vašem mišljenju, ovde reč o istinskim uverenjima, ili o nekim drugim psihološkim i sociološkim uslovima?

Pesimistička razmišljanja o lakom predavanju zlu imaju u naše vreme čime da se hrane. Ipak, u tim crnim mislima donekle utešno deluje rezonovanje koje u povodljivosti ljudi za propagatorima rata i mržnje razlikuje uverenje od pristajanja. Naime, osnovano je pretpostaviti da većina ljudi prihvata propagandu ne iz uverenja nego na osnovu uviđanja da tu propagandu šire najveći autoriteti, instance vlasti, pa da za takozvani goli opstanak nema druge nego da se komande vlasti bez roptanja i mnogo razmišljanja prosto izvršavaju. To su ljudi koji mogu uvažavati i čak sasvim prihvatići kao svoje uverenje ono što govore mediji ili pojedinci kritički raspoloženi prema režimu, ali to nije dovoljan uslov da se oni u dатој situaciji politički izjasne protiv režima. Rekao bih da su konformizam, obazrivost i kukavičluk psihološka osnova srpske politike, uključujući tu i onu koja je Srbiju odvela u rat, bedu i sramotu.

Mir je iznuđen, a vlastodržac ima novi zadatak – opstanak vlasti. Modeliraju se nove floskule, koje poput onih starih, ratnih, postaju stereotipi. "Srbija je nezaobilazni faktor mira", "prekodrinski Srbi imaju prvi put državu", "borba protiv kriminala". Može li se očekivati bitna promena u stepenu prihvatanja sadržaja novih poruka?

Brz i bez velikih propagandnih priprema izведен zaokret režima prema politici i retorici mira govori o tome da režim ne mora da strahuje od otpora takvim radikalnim zaokretima. Milošević je pokazao da stabilnost režima ne mora da zavisi od ideoške konzistentnosti i političke doslednosti. Kao što se pojedini pisci uspešno ogledaju u raznim žanrovima književnosti, tako se Milošević uspešno ogleda u raznim politikama i ideologijama. Da je njegova prethodna, ratna nacionalna politika bila stvar čvrstih uverenja, on bi sada morao da ima svoj Goli otok. Ovako, on će, uz nekoliko izuzetaka, mirovati u društvu i uz pomoć istih ljudi s kojima je ratovao, i u lirskim tonovima osuđivaće rat i ratne zločinе uz podršku iste one mase koja je 1989. godine njegovim rato-bornim parolama klicala na Gazimestanu.

Svetska sociološka elita respektuje tezu da se stabilnost i kvalitet jednog sistema mere stepenom slobode medija. Budući da u Srbiji moć vlasti raste proporcionalno broju ukinutih medija, može li se reći da je ovaj režim nestabilan i nekvalitetan – ovo drugo je mnogo očiglednije?

Sigurno je da je raspolaganje medijima ili pristup državnim medijima jedan od najvažnijih uslova koje treba obezbediti da bi u nekoj državi postojala ozbiljna i u principu ravnopravna politička konkurenca. Kad taj uslov ne postoji, onda je to zaista znak da vladanje državom nije zasnovano na političkoj utakmici. Kratko rečeno, ta država nije demokratska, a njeni građani nisu građani u političkom smislu reči, nego su "narod", što je demagoški eufemizam za politički neartikulisani masu kojom upravlja bogomdana elita sa svemoćnim gospodarom ha čelu. Nedemokratički režimi mogu biti stabilni, a demokratički nestabilni. Mnogo-brojni noviji primjeri to pokazuju. Ali slobodan građanin, najvažnija tekovina demokratske političke tradicije, živi samo tamo gde je poredak zasnovan na političkom pluralizmu i slobodnom i poželjnom učešću u političkom životu predstavnika svih političkih opcija i interesa.

Intervju: Isidora Sekulić, *Pravo na sliku i reč*, 18. oktobra 1996.

Zemlja i mrtvi

Ogled o političkoj tanatologiji

Politička religija ili totalitarna religijska politika stvorila je jedan tip regresivne zajednice zasnovane na prošlosti: krv, rasa, tradicija, mrtvi (...). Ona ne pita: u šta veruješ, čemu se nadas, već pita: ko su tvoji mrtvi?

Deni de Ružmon, *Udeo Đavola*

Svi politički sistemi oslanjaju se na neki način na kult mrtvih.

Luj Vensan Toma, *Leš*

Slike etničkog prostora koje nudi javni govor u bivšoj Špinaciji, a posebno u Šljiviji, pune su figura smrti. Pokušaću na ovom mestu da opišem i protumačim neke od najčešćih među njima.

Smrt u dolini

U političkoj pripoveti ponuđenoj narodu Šljivije etnički prostor predstavljen je kao zemlja "naših očeva", "naših starih", "naših predaka". Oni su naši preci na dva komplementarna načina. Najpre, zato što smo mi od njih nasledili genetsku baštunu, koja omogućava kontinuitet života našeg naroda, očuvanje našeg etničkog identiteta. Da bi identitet bio spasen i da bi se obezbeđio opstanak etnosa, potrebno je da krv ili geni koji prenose identitetsku poruku ostanu čisti. Njihovo zagađenje i kontaminacija heterogenim elementima otvara vrata asimilaciji u druge etničke zajednice, nestanku, smrti etnosa.

Postoji direktni odnos između vitalne čistoće (homogenosti) genetskog materijala jednog naroda i razmeštaja njegove populacije unutar etničkog prostora. U mito-političkom govoru u Šljiviji taj odnos obično je prikazan u obliku tri prostorne opozicije: selo/grad, planina/dolina i periferija/centar. Genetsku čistoću, a ti-

me i etnički opstanak, ima više izgleda da osigura i odbrani narod koji živi na selu, u planinskim predelima i u blizini granica nego ljudi nastanjeni u višeetničkim gradskim sredinama, u dolinama kroz koje prolaze međunarodni putevi, a daleko od pograničnih oblasti, to jest daleko od linija prve odbrane nacionalne teritorije.

Za svoj opstanak, identitet i etničku vitalnost Šljivici treba da zahvale planinama. Kroz doline i preko ravnica stiže etnička smrt i ona naročito ugrožava opstanak etnosa u gradovima. Tuda prolaze i tu se ponekad zadržavaju stranci, što gradove pretvara u mesta susreta i razmena fatalnih za etnički identitet. Polazeći od te ideje, jedan šljivijski publicista, blizak ruskoj i italijanskoj ekstremnoj desnici, nedavno je predložio program razvoja "šljivijske geopolitike".

Osnovna teorijska postavka te nacionalne i rodoljubive nauke jeste razlikovanje dva prostora: planinskog "sveta prepreka" i ravničarskog "sveta prolaza". U vremenima kad neki suviše jak osvajač uđe u zemlju, najbolji deo šljivijskog naroda sklanja se u svet prepreka, dok ostali, komocije radi, prihvataju saradnju sa okupatorom i ostaju u svetu prolaza. Zatim stupa na snagu zakon prirodne selekcije. "Na jednoj strani", piše autor ovog projekta, "svet prepreka je teškim uslovima života vršio vekovnu biološku selekciju vrste, odbacujući genetski materijal koji je nesposoban ili preslab za surovu životnu borbu. Tu se kalio i kali provoklasni ljudski element. Na drugoj strani, oni koji su ostali u svetu prolaza, trpeli su vekovnu negativnu selekciju vrste i genetske kontaminacije, posredstvom okupatorskog običaja masovnih silovanja."

Plodonosna smrt

U isto vreme, ponudena je i slika na kojoj mi Šljivici vidimo naše junačke pretke kako se posvećuju jednoj drugoj vrsti etničke reprodukcije, koja se sastoji u oplodavanju rodne zemlje. To je magijsko ili, tačnije, žrtveno oplodavanje putem krvi prolivenе za etnički prostor, krvi kojom je "svaka stopa naše zemlje natopljena".

U prvom slučaju reprodukcije etnosa, kad se ona pripisuje čudesnom radu gena, smenjivanje naraštaja odvija se u linearном vremenu i bez posrednika, ide neposredno od roditelja prema deci. Može se čak reći da ta slika pretpostavlja progresivno kretanje vremena, usmereno prema jednom "eshatološkom cilju", prema ostvarenju

DE PROFUNDIS

jednog projekta ili kako se često kaže, "jednog vekovnog sna", a to je postizanje potpune etničke homogenosti na jednoj teritoriji.

Nasuprot tome, u slučaju žrtvene reprodukcije etnosa vreme sledi kružnu putanju i ta reprodukcija uvodi instancu posrednika – zemlju. Život naroda se odvija u dva dela, kao smenjivanje dve temporalnosti, vremena smrti i vremena uskršnja. Šljivijski propagatori rata u Ljiljaniji često i rado pozajmjuju od religije sliku uskršnja i pretvorili su je u propagandni slogan: "Nema Vaskrsenja bez smrti!"

Pada u oči još jedna zanimljiva razlika između žrtvene i genetske reprodukcije etnosa. Ova druga usmerena je na to da najbolji, najotporniji članovi zajednice prežive, a da najgori, najslabiji izumru. Nasuprot tome, reprodukcija putem žrtvovanja traži da se upravo najbolji predaju smrti.

Zemlja oplodena krvljу predaka palih za otadžbinu ima ulogu velikog narodnog Uterusa, dok se uloga bioloških majki svodi na to da budu releji prenosa i širenja plodova koje u stvari rada Majka Zemlja. Na žrtveni karakter ove reprodukcije etnosa posredstvom zemlje na najjasniji način upućuje činjenica da su žrtve, čija krv oplodjuje etničku teritoriju, po pravilu predstavljene kao deca. One se, u skladu sa evropskom tradicijom započetom sa Francuskom revolucijom, doslovce zovu "decom", ili "sinovima" Otadžbine. Kao deca, žrtve se odlikuju svojstvom koje od njih zahteva scenario žrtvenog rituala, to jest čistotom, nevinošću, neokaljanošću. I ovde je, kao i u slučaju linearne genetske reprodukcije etnosa, potrebno da krv bude čista, ali je sada reč o ritualnoj seksualnoj čistoći.

Ova slika je dvosmislena jer navodi na pomisao da Zemlju Majku oplodjuju njena deca. Ta dvosmislenost je na šljivijskom jeziku utoliko veća što taj jezik (kao i ruski, na primer) za francuske reči *la terre* i *le pays* ima samo jednu reč – *zemlja*. Pored toga, slika Majke Zemlje koju oplodjuje krv njene žrtvovane dece ne uvažava biološku logiku, prema kojoj reprodukcija znači smenjivanje stare generacije mlađom. Ovde su naši preci naša deca.

Mrtvi – korenovi

Za teritoriju na kojoj živi etnos je vezan preko svojih mrtvih. Oni mu služe kao temelji neophodni za izgradnju etničke kuće. U to-

me se lako prepoznae odjek verovanja i mitova o ugradivanju ljudskih žrtava u temelje ili zidine kula i gradova da bi se time umilostivila natprirodna bića koja inače sprečavaju gradnju. Međutim, u našim političkim mitovima o životu i opstanku etnosa, ovaj je je najčešće predstavljen kao telo, kao organizam sposoban da raste i da se širi, ali fiksiran korenjem za tle, kao biljka. A korenovi etnosa su njegovi mrtvi. Oni omogućuju da etnos stabilno i postojano stoji na svom, da se oseća kao sastavni deo tog tla, da vlast i suverenitet etnosa na određenoj teritoriji budu više nego legitimni; u neku ruku, prirodni.

U izvesnim slučajevima, koren su važniji i imaju veću vrednost od spoljašnjeg, nadzemnog dela etničkog korpusa. Pali ratnici i druge žrtve rata, svi oni koji su – prema uobičajenoj metafori – položili svoje nevine živote na oltar Otadžbine, predstavljaju najbolji deo etno-nacionalne zajednice, njeni su "najveće blago". To kaže i jedan savremeni šljivijski pesnik:

"Svedoci smo kako se u naše dane sazvežđu srpskih zadužbina na zemlji pridružuju one koje su još uvek u zemlji. Te nove crkve i zadužbine su jame. Jame su novi srpski hramovi. One zemlju ozaruju i osvetljavaju iznutra. U njima je zakopano najveće blago koje imamo." Šljivijci u Šahoviji su "žrtveno jagnje na oltaru naše otadžbine, ostatak zaklanog naroda".

Dakle, mogućno je govoriti o jednom morbidnom rasinalizmu koji nadahnjuje politiku u ime mrtvih. Izabrao sam da taj rasinalizam smestim u jednu imaginarnu zemlju, mada se nisam mnogo trudio da sakrijem njen identitet, da bih sprečio da se, na osnovu mog prikaza, izvede prenagljen zaključak da je reč o nekoj endemskoj šljivijskoj bolesti.

Republika, 16. maj 1997.

Prebezi iz epa u građansku satiru

U svojim tekstovima govorite o političkoj simbolici, o političkoj imaginaciji. Koliko je važan taj aspekt politike?

Politika je puna slika i priča, ali i plesa. Policijski imaju neku vrstu umetničke ili svešteničke žice. I njihov je posao dobrim delom vladanje onim slikama, simbolima, pričama i ritualima koji simbolično povezuju ljude u politički kolektiv. Danas je najvažniji nacionalni kolektiv. Nacije su – kako to danas kažu mnogi koji ih proučavaju – imaginarnе zajednice. Treba reći, da ne bi bilo nesporazuma, da imaginarnu prirodu nacije nisu otkrili filozofi idealisti ili ubedeni antinacionalisti ili paradoksima skloni cini, nego istoričari i sociolozi – na primer, Benedikt Anderson, Erik Hobsbaum, Ernst Gelner, Etjen Balibar – koji su istraživali sasvim realno funkcionisanje kolektivnih predstava u istoriji i politici. Ali, lik nacije nije odjednom i jednom zauvek dat, pa ga samo treba otkriti i prepoznati. Taj lik se neprekidno konstruiše, modelira, dograđuje. Obnova Srbije, o kojoj danas govorimo i u kojoj učestvujemo, jeste obnova njenog simboličnog lika, pri čemu je manje reč o povratku na slike iz slavnog starog albuma legendi i mitova a više o projektovanju novog, mладог portreta Srbije, ono što se ponekad zove "Drugom Srbijom".

Da li je građanski, urbani duh na demonstracijama preovladao i potisnuo mitski kolektivizam?

Nema kolektiva bez mitova i rituala. To važi i za kolektiv prožet ovim što sada zovemo "urbanim duhom". To znači da samo postojanje kolektivnih mitova i rituala ne predstavlja problem ili, ako je to problem, onda je to nerešiv problem. Pravo pitanje glasi: o kojim mitovima i ritualima je reč, jer postoje vrlo različiti. I postoji mogućnost izbora. Postoje mitovi i rituali etničkog nacionalizma i mitovi i rituali urbanog, tolerantnog građanskog društva. Rasista ili građanin, treba izabrati.

Da li taj pokret ostaje specifično beogradski i gradski bez mogućnosti širenja na palanke, na selo?

Distinkcija urbano – ruralno može da bude korisno sredstvo za razumevanje političkih prilika. Ali se ona mora uzimati sa zrnom soli, to jest sa velikom rezervom. Jer ona se često pomije kao neumitni zakon kojim se političko mišljenje i ponašanje vezuju za geografiju i ekonomiju. Nasuprot tome, treba znati da takozvani ruralni pogled na svet postoji pre svega kao model koji je konstruisala građanska elita. Jednu od najgorih varijanti tog "ruralnog" – u kojoj se Srbija poistovećuje sa zdravim, ratobornim, folklornim, oko predačke uspomene i ognjišta okupljenim selom – napravljena je u vrlo urbanim kuhinjama srpskog nacionalizma. S druge strane, imao sam prilike da u srpskim palankama upoznam ljude čiji urbani i moderni i, ako hoćete, kosmopolitiski duh, ne ostavlja nikakve sumnje.

Kad je reč o distinkciji ruralno – urbano, može se, takođe, zapaziti da su tu u pitanju vrste političkog govora, žanrovi političke literature. Uz "ruralno" ide patetična junačka epika, folklorizam, narodna poslovica, tematika grobova, mačeva, Kosova, predaka, žive prošlosti, prošle sadašnjosti, brkova, čelika, srme, opaska i tome slično. "Urbano", kako bar danas stvari stoje, više je stvar satiričnih žanrova, aforizma, karikature, vica, parodije, gega. Ima specijalizovanih majstora za jednu ili drugu grupu žanrova, ali ima i majstora nad majstорима koji su u stanju da podjednako uspešno rade i u "ruralnom" i u "urbanom" stilu. Primena je pojava političkih prebega, onih što su juče pomagali Miloševiću, Karadžiću i njima sličnim u ostvarenju "misije" da se ognjem i mačem poveže i očisti srpski *Lebens Raum*, a danas postali ponosni učesnici građanskog i studentskog protesta. Među njima su i prebezi iz junačkog epa u građansku satiru. Tako se neki od glavnih proizvođača i distributera epskog kulta smrti, mržnje i raspamećivanja, sada pojavljuju kao urbani satiričari, koji slave veselu pobuđenu mladost, građansku skepsu i "urbani duh".

Koja je razlika između parola sa mitinga i kontramitinga?

Nameće se poređenje između parola sa mitinga u vremena "dogadanja naroda" i ovih današnjih demonstracija. Razlika je frapantna. U prvom slučaju, dominirale su parole i sloganji inspirisani tradicionalnim folklornim temama i formama. Mnogi sloganji su bili u desetercu, imitirali su folklor, bili su, kako se to stručno kaže, folklorizam. Među likovima na transparentima bilo je najviše Miloševićevih slika, a on se tu nalazio u društvu Njegoša i Vu-

DE PROFUNDIS

ka Karadžića. Sve je bilo usmereno na to da se dozove, otelovi i ritualno prikaže srpski narod. Danas nema ni Miloševića, ni Njegoša. Onog na Platou pred Filozofskim fakultetom studenti jedva primećuju. To ne znači da nema folklorja. Samo on više nije folklorizam. U njemu nema želje da sebe predstavi kao nešto narodno, tradicionalno, srpsko, da sebe na taj način legitimiše. Slogani i transparenti nalaze nadahnuće u savremenom životu i jeziku, u žargonu i masovnoj kulturi, u roku i filmu, u Internetu. I u tom smislu su i narodni i srpski. Hoće li na tome ostati? Voleo bih. Jer verujem u laičku i republikansku Srbiju. To je moj mit i – sad govorim kao "šetač" i građanin koji u pola osam "prolupa" – moj ritual.

Intervju: Danilo Rakić, *Demokratija*, 15. januar 1997.

U ime kulture

Politička pozivanja na kulturu

U naslovu ovog skupa rasizmu i ksenofobiji nije suprotstavljena kultura nego interkulturalnost. Nema sumnje da je razlog za to što je danas pojam kulture, posebno u zemljama nastalim na tlu bivše Jugoslavije, kompromitovan kao jedna od glavnih referenci agresivnog etničkog nacionalizma. Taj nacionalizam voli da govori i radi u ime kulture. Kultura mu služi za opravdavanje, legitimisanje ili prikrivanje politike nacionalnog egoizma, nacionalne dominacije i isključivosti. Tako se dogodilo da je u ime kulture, s pozivanjem na kulturu, tokom poslednjih deset godina u bivšoj Jugoslaviji učinjeno mnogo više zla nego dobrih i pohvalnih stvari. Kao da su oni koji su se zaklinjali u kulturu da bi opravdali mržnju i rat bili daleko efikasniji od onih drugih, koji su pokušavali da se pozivanjem na kulturu i njene vrednosti izbore za demokratiju, toleranciju i mir. Nažalost, takva uloga kulturnih referenci u politici ne ograničava se samo na naše vreme i na naš prostor. U prospektu koji je Evropska fondacija "Mocart" pripremila za jedan skup održan juna 1996. u Sarajevu piše: "Danas kultura služi kao pretekst za isključivost i netoleranciju. U mnogim zemljama, uključujući i Evropu, ljudi svaki dan ubijaju zbog njihove kulturne različitosti." I za zločine nacista može se reći da su često činjeni s pozivanjem na kulturu. "Kultura nas je vodila u plinske komore", govorili su cionisti poslije rata. U svakom slučaju, ona ih u tome nije sprječavala.¹

Pravo na razliku

Nema sumnje da se ideolozi ratobornog etničkog nacionalizma oslanjaju na jedan etnocentričan obrazac kulture, u kome su kul-

¹ Pascal Bruckner, *Sjeta demokratije*, prev. Dragan Kebeljić, Zid, Sarajevo, 1997, str. 123.

DE PROFUNDIS

turne specifičnosti i razlike preko svake mere uvećane. Nacionalistički govor poziva se na kulturu kao na privilegovano mesto posebnosti i jedinstvenosti, kao na prvi izraz neponovljivog nacionalnog duha, bića ili mentaliteta. Taj govor je pun identitet-ske i relativističke retorike, u kojoj se famozno pravo na razliku suprotstavlja dominaciji evropocentrične kulture ili takozvanog zapadnog mondijalističkog imperializma. Govor o kulturi tu postaje govor o izolovanoj, homogenoj, samozadovoljnoj i od drugih ugroženoj nacionalnoj zajednici. To je govor o suštinskoj, dubokoj i nepomirljivoj razlici među narodima, koja se, pre svega, da videti i odrediti na kulturnom planu.

Ali, problem takvog govora o kulturi i na njega naslonjene politike nije samo u tome što su tu razlike među kulturama pregnalašene i dovedene do nepomirljivog antagonizma. Problem je još više u tome što se tu sa govora o razlikama po vrsti – pri čemu se za svaku vrstu kulture traži pravo na život među drugim vrstama – brzo prelazi na govor o razlikama po kvalitetu, po vrednostima, na odnos između dobre (razvijene, autentične) i loše (primitivne, zaostale) kulture. Tako se standardna kritika nacionalista uperena protiv onoga što se tu naziva mondijalizmom i kosmopolitizmom novog svetskog poretku samo prividno zalaže za raznolikost i originalnost nacionalnih kultura. Njen pravi cilj je afirmacija jednog manje relativističkog, diferencijalističkog i demokratskog prava, a to je pravo na superiornost, na prvenstvo, na ekskluzivnost sopstvene nacionalne kulture.

Razlika između "nas" i "njih", između naše kulture i neke druge kulture tu se posmatra kao razlika između jedine prave i autentične kulture i raznih oblika lažne, veštačke kulture ili raznih nižih stupnjeva kulture. U toj situaciji zadatak "naše" kulture nije samo da sačuva i odbrani svoj identitet među drugim kulturama, nego mnogo više od toga: da uzme na sebe i ostvari mesijansku ulogu, da prosvetli, edukuje i od propasti spase ostale. Na primer, u Srbiji danas postoji mit o staroj srpskoj kulturi kao jedinoj autentičnoj, "vizantijskoj", pravoslavnoj kulturi, koja spasava i boga i čoveka od opasnosti kojima su oni tobobože izloženi na drugim stranama, u drugim kulturama. Kao odgovor na to, u Hrvatskoj i Sloveniji obnovljen je mit o ukorenjenosti autentične evropske kulture na tlu tih bivših jugoslovenskih republika, kao kulture katoličkog Zapada, koja vekovima odoleva nastrljivom varvarstvu južnih suseda.

Izabrani narod kulture

Kada se analizira govor o kulturnim razlikama i pravima naroda da žive u skladu sa tim razlikama, može se zapaziti da se tu po pravilu javlja izuzetno agresivna ideja o narodu koji je pozvan da u svetu preuzeme mesijansku ulogu jedinog naroda koji zna šta su pravi čovek, istinski bog i autentična kultura. Zahtevi za priznavanjem kulturnog identiteta, za očuvanjem nacionalnog "bića" ili nacionalne "duhovnosti", u krajnjoj liniji se svode na pretenziju na povlašćeni status izabranog naroda. Jer kulturni identitet, određen kao biće naroda otelovljeno u kulturi jedne etničke zajednice, izgleda da nije dat svima. To je ekskluzivni dar božji, kvalitet rezervisan samo za nas. Drugi ili uopšte nemaju kulturni identitet ili je on u lošem, zapuštenom stanju. Amerikanci, na primer, nemaju identitet jer oni čine veštačku zajednicu, bez prave tradicije, bez kolektivnog pamćenja, bez duše. Zapadnim Evropljanima, ogrežlim u materializam, humanizam i kosmopolitizam, preostala je neka vrsta bolesnog, omlitavelog, zapuštenog identiteta. Najzad, Muslimani i Hrvati predstavljaju za srpske nacionaliste primer naroda koji su svoj pravi (to jest, srpski i pravoslavni) identitet izneverili i prihvatili islam, odnosno katoličku veru.

Rat u ime kulture

Izabrani narod, kao neka vrsta kolektivnog kulturnog junaka evropske, ako ne i svetske civilizacije, ima zadatak da brani svoju dragocenu ekskluzivnost, ali i obavezu da se u svetu bori, pa makar i ognjem i mačem, za pobedu autentičnih kulturnih vrednosti. Evo dva primera iz proteklog rata u bivšoj Jugoslaviji koji pokazuju kako ta obaveza može da bude shvaćena i ispunjena.

Pre dve godine, neposredno posle operacije "Oluja", u kojoj je hrvatska vojska proterala iz Krajine većinu srpskog stanovništva, list *Arena* objavio je (11. avgusta 1995) specijalni broj posvećen tom dogadaju. U više tu objavljenih priloga rat između Hrvata i Srba predstavljen je kao sukob između kulture i varvarstva. Tako se u jednom tekstu opisuje ulazak hrvatske vojske u Petrinju, u grad za koji se kaže da je za vreme dok je bio pod srpskom kontrolom "bio pretvoren u svinjac". Nekulturni i lenji Srbi

DE PROFUNDIS

potpuno su zapustili Petrinju, tako da je i sat na glavnom trgu bio u kvaru. "Jadni bili", piše novinar *Arene*, "nisu obraćali pažnju na sat".

Inspiraciju za ovakav portret svojih nekulturnih neprijatelja novinari *Arene* mogli su da nađu u člancima koje je list bosanskih Srba *Javnost* – u broju objavljenom 22. jula 1995, dakle, dvadesetak dana pre slavodobitnog specijalnog izdanja *Arene* – posvetio pobedničkom ulasku Mlađiceve vojske u Srebrenicu. U jednom od tih članaka takođe oslobodenje Srebrenice slavi se kao čišćenje "jedne mrlje na karti". Reč je o mrlji zaostalosti, primitivizma i nekulture muslimanskog stanovništva Srebrenice i o vraćanju tog grada u civilizaciju posle ulaska Mlađicevih vojnika. Zahvaljujući njima "Srebrenica se slobodno provetrava", objašnjava novinar, "ali je vazduh još uvek težak i neprijatan, natopljen mirisom ustajalosti. To su iza sebe ostavili ljudi koji ne vole široke i otvorene prozore i ulice".

U oba ova primera pozivanje na kulturnu superiornost pobednika služi tome da se zločinačko ubijanje i proterivanje civilnog stanovništva predstavi kao nasilan, ali prikladan i efikasan metod podizanja nivoa civilizacijskih standarda na teritoriji koju su pre toga zaposedali ljudi na nižem stupnju kulture od pobednika. U istoriji krstaških ratova u ime kulture taj metod je poznat pod imenom "konačno rešenje".

Preziranje naroda u ime kulture

Međutim, žrtve ratobornih nacionalističkih kulturtregera nisu samo drugi, drugi narodi, druge kulture, druge vere. Njihova bogomdana misija širenja jedine autentične kulture i jedine prave vere ostvaruje se takođe, ako ne i najviše, na štetu sopstvenog naroda. Pokret za nacionalnu kulturu često znači proganjanje nedovoljno nacionalno svesnih ili nacionalno disciplinovanih sunarodnika, posebno onih koji su prihvatili standarde heterogene i otvorene urbane kulture. Još veći gnev nacionalističkih kulturtregera izazivaju široke mase stanovništva koje ne pokazuju zadovoljavajući stepen privrženosti toboljnjim nacionalnim tradicijama i vrednostima, nego se, nedostojne pripadnosti izabranom narodu, povode za stranim uticajima, za zapadnim modama. Ili, što je još gore, prihvataju kao svoju narodnu kulturu s orijentalnim crtama.

Govori proroka nacionalne kulture puni su lamentacija u stilu *O tempora, o mores*. Kako kaže jedan od njih, Srbi su "mnogo površan", "moralno labav", "neprosvećen, nedovoljno vaspitan" narod, narod "sklon zaboravu", koji "živi u plićacima" i "voli vulgarnu muziku sa neukusno odevanim pevaljkama". Tako kritički i s toliko potcenjivanja o Srbima ne govore ni njihovi najluči neprijatelji u inostranstvu. Nije zato ničeg čudnog u tome što se ratoborni rodoljupci najlakše odlučuju da u ratu žrtvaju svoj narod. Njihova nemilosrdna ljubav prema narodu slična je ljubavi svih učitelja prema dacima o kojoj govore ovi Blejkovi stihovi (u prevodu Slobodana Đorđevića):

*Znaće deca u buduće dane,
Ove gorke čitajući strane,
Da je bila u doba što minu,
Slatka ljubav jednaka zločinu.*

U ime politike

Ovaj kratki prikaz nekih slučajeva u kojima se ratoborna nacionalistička politika poziva na kulturu – polazeći tobože od uvažavanja kulturnih identiteta i razlika, da bi u stvari legitimisala svoje hegemonističke težnje – vodi nas pitanju modela odnosa između kulture i politike koji odgovara ciljevima demokratskog i tolerantnog društva. Prema nekim mišljenjima, politika demokratskog i civilnog društva, politika mira i tolerancije mogla bi da nađe oslonac u jednom obrascu kulture u kome se kulturne raznolikosti posmatraju kao ravnopravni i, pre svega, vitalno međusobno povezani oblici ispoljavanja univerzalnih, opštelijudskih vrednosti.

Ali, hoće li politika zaista biti dobra zato što će se zasnivati na nekom "dobrom" modelu kulture? Da li je uopšte potrebno i poželjno da se demokratska politika temelji na kulturi i da se na nju poziva? Povoda da se o tome razmišlja s najvećom skepsom ima više nego dovoljno. Na primer, u retorici današnjeg režima u Srbiji poslednjih godina javlja se jedan novi tip kulturnih referenci. Posle završetka rata u Bosni, ovaj režim sve češće svoju kulturnu legitimaciju – koja se u prethodnom periodu svodila na pozivanje na nacionalne svetinje i tradicije i na oživljavanje

DE PROFUNDIS

nacionalističkih mitova – traži u deklarativnom vezivanju za modele humanističke i čak antinacionalističke kulture. Tako su se u retorici režimskih glasila pojavili, uporedo sa i dalje za nju važnim govorom mržnje, i neki moralistički i pacifistički tonovi.

Umesto traženja prave kulture za pravu politiku, možda treba poći od stava da vrednosti kulture, kao ni istine religije, ne predstavljaju čvrst temelj demokratski shvaćene politike. Umesto politike sa jemstvom u kulturi, u ime kulture (kao i umesto one u ime boga), potrebna je kultura politike, potrebna je kultura bavljenja javnim poslovima u polisu, navikavanje građana na preuzimanje odgovornosti za političke poslove. Potrebno je da se razbije stereotip o politici, rasprostranjen posebno među intelektualcima, prema kome je politika nastavak kulture drugim sredstvima, polje časti i slave rezervisano samo za odabранe sinove naroda, istovremeno narodne pesnike, narodne iscelitelje i narodne vođe.

Politika, međutim, ima svoj autonomni *raison d'être*. Neke stvari treba uraditi upravo u ime politike.

Izlaganje na Međunarodnom naučnom skupu "Interkulturnost versus rasizam i ksenofobija", održanom od 17. do 19. maja 1997. u Beogradu.

Obična ljudska mera

Mirjana Miočinović, istaknuta istoričarka i teoretičarka pozorišta, jedna je od ličnosti našeg kulturnog života koje su u toku protekle decenije s najviše hrabrosti, odlučnosti i upornosti ustajale protiv nacionalističke politike izolacije, mržnje i rata. Kad se oktobra 1991. rasplamsao rat u Hrvatskoj, ona je dala ostavku na mesto profesora na Fakultetu dramskih umetnosti u Beogradu, u znak protesta protiv rata, ali i protiv Fakulteta koji nije našao načina da se ratu suprotstavi. Od tog trenutka, ona nije prestajala da na sebe preuzima rizik da javno i na najdirektiniji način, bez ograda i bez eufemizama, žigoše tvorce i realizatore te politike u Srbiji. Pri tom je posebno naglašavala moralnu odgovornost za katastrofalne posledice rata nekih od najpoznatijih imena naše književnosti i kulture.

Knjiga *Nemoć očiglednog* govori o tom angažmanu Mirjane Miočinović. Ona sadrži izbor njenih najvažnijih tekstova, zapisa i intervjua, koji su, između 1991. i 1997. godine, objavljeni u *Borbi*, *Pacifiku*, *Vremenu*, *Stavi*, *Feral Tribuneu*, na Radiju Slobodna Evropa, njenih izlaganja na sesijama Beogradskog kruga i na drugim tribinama. Skupljeni na jednom mestu i podeljeni u četiri poglavlja, oni čine celovitu knjigu, ne samo zahvaljujući tematskoj povezanosti nego i zbog jedinstvenog, prepoznatljivog autorkinog "glasa". U stvari, tek sabrani u knjizi, ovi tekstovi otkrivaju svu doslednost, moralnu i intelektualnu koherentnost angažmana Mirjane Miočinović. Knjiga, takođe, dozvoljava da se izdvoje neki od glavnih motiva, glavnih ideja u osnovi tog angažmana.

U središtu ove knjige je pitanje mogućnosti, smisla i vrednosti ličnog angažmana u stvarima/koje se tiču javnosti i društva, u trenutku kad tom javnošću i tim društвom gospodare ekstreme ideje i ekstremni ljudi. *Nemoć očiglednog* govori o tome, svedoči o tome kako jedan čovek, kako jedna žena, odgovara na izazove ovog vremena; o tome na koji način, s kojim mislima, s kojim sumnjama, u ime kojih vrednosti, jedan profesor Univerziteta u Beogradu odlučuje da se suprotstavi plimi agresivnog nacionalizma koja u jednom trenutku sve plavi.

DE PROFUNDIS

Ja bih u ovoj prilici izdvojio dva-tri momenta u iskustvu angažmana, u iskustvu otpora Mirjane Miočinović, onako kako ga ona opisuje i objašnjava u svojoj knjizi. Prvi momenat je saznanje da ima trenutaka i situacija kad čovek prosto mora nešto da učini, kad mora da se pobuni. I da je pobuna tada više stvar moralnog refleksa nego proračunate odluke. Za ostavku na mesto profesora na Fakultetu dramskih umetnosti koju je dala u znak protesta protiv rata i protiv nespremnosti kolega sa fakulteta da dignu glas protiv rata, Mirjana kaže: "Kako ja nisam nikakva Jovanka Orleanka, kako ne samo da nema nikakvog smislа za 'misije', već se i klonim svakog u kome slutim tu ambiciju, ja sam to učinila iz očajanja i sasvim refleksno, onako kako bi čovek mogao da skoči u vodu da nekoga spase i onda tek shvati da ne zna da pliva."

U vezi s tim je i saznanje da ima trenutaka i situacija kad svaki čovek mora da razmišљa i govori o najkrupnijim pitanjima, o ratu i miru, o zločinu i kazni, o rasizmu i toleranciji, kad se govor o tim stvarima ne može prepustiti nadležnim ili kompetentnim. Moralni otpor i politički angažman nisu nešto što zahteva izuzetno obaveštene, osetljive i mudre osobe, nego je za njih sasvim dovoljna i "normalna ljudska pamet". Sumrak u kome poslednjih godina živimo može se, po mišljenju autora *Nemoći očiglednog*, opisati kao odvraćanje ljudi od toga da se oslanjaju na svoju "normalnu pamet" i da u ime te pameti ustanu protiv demagoga i huškača na rat i mržnju. Za oporavak, kaže Mirjana Miočinović, nisu potrebni ili, u svakom slučaju, nisu dovoljni veliki duhovi i velike reči. Naprotiv, za to je neophodna afirmacija obične pameti i afirmacija slobode i dužnosti svih ljudi (gradaša) da tu pamet upotrebljavaju u javnim poslovima. Tada će se stvoriti uslovi da ono što je očigledno ponovo stekne moc. Njena knjiga je, kaže autorka, "neka vrsta svedočanstva o skućenim mogućnostima, ali ipak mogućnostima, koje stoje svakom na raspolaganju da iznese svoj stav". Pri tom, nije reč samo o iskustvu koje o mogućnostima i dometima angažmana ima sam pisac knjige, nego se tu podrobno navode i opisuju primeri angažmana drugih ljudi (F. David, M. Stanislavlević, P. Čudić, M. Vešović, Lj. Đurdić, T. Kulenović).

Za intelektualca to znači da skrupule profesionalne kompetencije ne mogu da opravdaju uzdržavanje od izražavanja mišljenja o stvarima za koje navodno nismo stručni.

Ova dva momenta, spontanost moralnog otpora i pozvanost, kompetentnost svih građana da o krupnim stvarima iskažu svoje mišljenje, stiču se u trećem momentu angažmana o kome ovde govori Mirjana Miočinović. A to je vera u humanističku podlogu i demokratski smisao tog angažmana. Naime, otpor nacionalizmu i ratu, s obzirom na to da se javlja takoreći spontano i da ne zahteva neku posebnu kompetenciju, trebalo bi, kako u prvom trenutku misli autorka ove knjige, da je stvar običnih, normalnih ljudi. On bi morao biti nešto rasprostranjeno, onoliko koliko su rasprostranjeni obični i normalni ljudi. Njena ostavka na mesto profesora, kaže Mirjana Miočinović, "pripada fundusu elementarnih moralnih postupaka".

Ali ona se, čim je sama učinila nešto što je smatrala normalnim i običnim, suočila sa činjenicom da je njen postupak uglavnom dočekan kao ekstravagantno, bizarno, čak i skandalozno preterivanje. Nasuprot tome, i u isto vreme, kao normalno i svima prihvatljivo postalo je govorenje i ponašanje najekstremnijih, profašističkih demagogova. Tako je Mirjana Miočinović, najpre uverena da je samo obična i normalna građanka, posle izvesnog vremena morala da kaže i ovo: "Ličim sebi na one medicinske slučajeve koji ulaze u leksikone: bizarni su, retki i potpuno irrelevantni sa stanovišta lečenja primarne bolesti."

Kao da su normalno i nenormalno, banalno i ekstravagantno međusobno zamenili mesta. U toj tački se razmišljanje piscice *Nemoć očiglednog* dodiruje sa idejom o "banalnosti zla" koju je Hanna Arent izrekla komentarišući suđenje Ajhmanu u Jerusalimu: "Problem sa Ajhmanom", kaže tu Arent, "u tome je što ima mnogo njemu sličnih, a koji nisu ni nastrani ljudi ni sadisti, ljudi koji su bili, a i sad su, užasno normalni". Banalnost zla je druga strana "ekskluzivnosti dobra", što je morala da iskusi Mirjana Miočinović i još neki od nas koji se bune tražeći da budemo dobri i normalni, kao sav ostali svet.

U toj situaciji autorka ove knjige razmišlja na dva načina. Jedan bi se mogao nazvati optimističkim. Normalni moralni refleksi su potisnuti i postali su retki zbog toga što su režim i njegovi pomagači nametnuli naopak sistem vrednosti. Ali taj režim neće večno trajati i ima nade da će jednog dana normalna normalnost, ako tako mogu da kažem, biti opet uspostavljena.

Za tako što, po Mirjani Miočinović, nije neophodna neka načita edukacija, edukacija za demokratiju. "No naš osnovni za-

DE PROFUNDIS

datak", kaže ona, "(oprostite mi zbog ove aktivističke terminologije) bio je, i biće, pokušaj da se u ove naše prostore vrati osećanje za običnu ljudsku meru pameti i morala, za normalno osećanje ljudske odgovornosti, čak i za događaje koji su izvan naše volje i moći".

Ali, na drugim mestima ove knjige optimizam ustupa mesto skepticizmu. Takvo jedno mesto nalazimo pri kraju knjige, u jednom tekstu iz 1996. godine. "Naime, kada su jednog kriminalca zapitali kako stoje stvari u njegovom poslu, on je odgovorio: 'Mala bara puna krokodila'. Ovom se pitoresknom slikom može označiti jednak politička, socijalna i kulturna situacija. Sačuvana je samo neka vrsta animalnog vitalizma i jedino se uz njegovu pomoć može opstati na površini. Naravno, može mi se reći da je to gotovo planetarna pojava, da je to oblik ljudskog ponašanja koji je, na nesreću, najrasprostranjeniji i da je osrednjost ne samo svuda vladajuća no i svuda jednak neprijateljska prema stvarnim vrednostima."

Ovaj skepticizam ne seče sasvim krila optimizmu Mirjane Miočinović. Njen otpor, mada nije postao zarazan, kako se ona nadala, ipak nije bio uzaludan. Doneo joj je, kaže na jednom mestu, više novih prijatelja nego neprijatelja. "I to me", priznaje ona, "ispunjava radošću."

Izlaganje na promociji knjige Mirjane Miočinović *Nemoć očiglednog* u Centru za kulturnu dekontaminaciju; 25. septembar 1997.

Samo da nije književnost

Ovo je jedna neobična, jedna izuzetna knjiga. Još sam pod utiskom prvog čitanja, jučerašnjeg. Nisam baš siguran da umem tačno da ga prenesem. Probaću da ga raščlanim.

Knjiga ima čime da vas dirne, da vas rastuži, jer je to knjiga o ljubavi, o bolesti, o rastancima, o ratu i bedi. Ima ona i čime da vas nasmeje, jer autor se od sopstvene muke, od straha, od panike i besa rado brani humorom. Ima ova knjiga i čime da pobudi radozonalost, jer su njeni junaci mnoge poznate ličnosti iz sveta umetnosti i politike, počev od samog pisaca, koji je i glavni junak knjige. *Devetnaest društvenih igara* imaju i čime da vas pridobiju, da vas pridobiju za shvatanja o, kako se kaže, "ovom našem", "ovom što nam se događa", koja tu zastupa njihov pisac-junak. Najzad, u ovoj knjizi se može naći i jedna vrsta uživanja, onog vrhunskog, ali nekako mirnog i nezainteresovanog uživanja koje nudi prava književnost.

Knjiga, pisac, junaci, književnost... Kad u govoru o ovoj knjizi upotrebljavam tu terminologiju, osećam potrebu da je opravdam. Jer to je knjiga koja je, i po dogadjajima o kojima se tu govorи i po ličnostima koje se tu pod svojim punim imenima pominju i po formi tekstova – a reč je o privatnim pismima – toliko lična, toliko intimna, da govor o njoj rečnikom književne kritike izgleda i neprikladan i neprimeren, netačan, nekako celomudren, skoro glup.

Pisac ove knjige ne kaže da je to književnost. Naprotiv, na više mesta izražava strah da se možda ne izražava suviše literarno, to jest, suviše patetično, retorično, izveštaženo. "Ovo sa kućetom liči na literaturu, na izmišljotinu, pa me nervira. Ali, imam svedoke". Ona više voli da kaže da su to što piše "kilometarska" ili "glupava pisma". Ona joj, kaže, služe da misli na decu: "A kada ne pišem, onda ih smišjam, dok kuvam, dok štam, kad legnem. Tako sam stalno sa vama." To su pisma koja je vraćaju u realnost, a ona, glumica, zna šta znači živeti tud život.

Ne znam kad je odlučila da ova pisma pretvori u knjigu i objavi, ali ni u tom trenutku sigurno nije pomislila: evo, ovo može

DE PROFUNDIS

da bude zanimljivo i vredno književno delo. Pre će biti da je pomislila da njeno iskustvo može biti korisno ljudima, da im može pomoći, da ih može ohrabriti, utešiti. A da bi to bilo, mora biti istinito, iskreno, a nikako literarno. Objavljuvanje ovih pisama je za nju više moralni nego umetnički, književni čin. U uvodnoj beležci ona kaže da je tu reč o nečemu što samo trenutno postoji u obliku knjige. Tu stoji i ovo: "Nije važno što su to delovi mog života. Mogli bi biti i vaših."

Ali da bi se to znalo, morala je Staša Pešić da debove svog života spakuje u knjigu i da ih razdeli. Sada, zaista, oni mogu biti i naši. Dakle, nije se prosto proširio krug onih koji sad imaju priliku da upoznaju Stanislavu Pešić, njene sestre, njenu decu, njenе muževe, njenu bolest, nego se promenio status njenog inicijalno samo privatnog pisanja i postao književnost. Prava književnost, ona koja ne liči na sebe, koja se piše bežanjem od književnosti, protestom protiv nje.

Nešto slično bi se moglo reći i o političkom aspektu ove knjige, o političkom angažmanu koji ona znači. Ono što važi za literaturu važi i za politiku: do nje se stiže bežanjem od nje! Tu su svi najvažniji politički događaji i akteri vremena o kome Stanislava piše, ali oni se pominju uzgred, nerado. Autorka kaže: "Nemam vremena da razgovaram o onome što se ovde zbiva", ili: "Jato ne umem i neću da ti pišem", "Ne znam ništa o zvaničnoj politici", "Ja sam zabranila da se priča o politici". Na jednom mestu zamera sebi što se služi političkim rečnikom.

Ali, uprkos tome, upravo na taj način, njen knjiga je vrlo politična. Jer se tu pokazuje, bez krupnih reči i opštih mesta, kako loša politika, kako zločinačka politika ovog režima i njegovih pomagača uništava, ponižava, posramljuje ljudе, kako se ona loži o glave pojedinaca. Pisac to zna i za njega ne postoji dilema da li u opštem haosu, kad na Sarajevo dnevno pada bezbroj granata neko ima interesa za pojedinca. A njoj je najviše stalo do tog pojedinca. To je ohrabruje da piše o sebi i o drugim pojedinцима. Na primer, o ženi iz Sarajeva koja, posle užasa provedenih u tom gradu, panično beži iz jednog beogradskog stana zato što je on u zgradи bez podruma, bez skloništa. Evo ti malo politike, kaže Stanislava u pismu o toj ženi. Reč je o jednom angažmanu čiju filozofiju izražava i jedna parola ispisana na transparentu koji je nosio jedan učesnik ondašnjih demonstracija: Lično je političko!

Najuzbudljiviju stranu ove knjige čini to što se u njoj pisac-junak istovremeno suočava i nosi sa dva zla: sa poremećenim životom zbog rata i bede i sa poremećenim zdravljem. Bez insistiranja, bez rasprave, ona pušta da se ta dva zla dodiruju, prepiču, da se dopunjaju, da se javljaju čak kao različiti aspekti jednog istog zla. Da li je reč o Pariskoj konvenciji, koja utvrđuje način operisanja određenih vrsta tumora, ili o Ženevskoj konferenciji i miru u Bosni? Svejedno, vaditi!

Pružanje otpora u oba slučaja zahteva savlađivanje straha, razbijanje strahopoštovanja: hrabrost, pobunu, solidarnost, humor. Bolest kao metafora, rat kao metafora?

I ovoga se puta potvrdilo da izuzetne knjige često pišu oni kojima pisanje nije posao. Potvrdilo se, takođe, da izuzetne knjige često nastaju onda kad se čini da čovek ima najmanje vremena i najmanje uslova za pisanje, kad je ophrvan raznim brigama i mukama. To su valjda one knjige koje se zovu nužnim knjigama.

Reč na promociji knjige Stanislave Pešić *Devetnaest društvenih igara* u Centru za kulturnu dekontaminaciju, jesen 1997.

Prhut na Miloševićevom reveru

Prošlogodišnji građanski protest, pa i politiku uopšte, Vi primarno vezujete za simbole. Na šta tačno mislite?

Po mom mišljenju, politika je više borba za simbole nego borba pomoću simbola. To znači da se osnovna aktivnost politike: osvajanje i čuvanje vlasti može posmatrati kao stavljanje pod kontrolu najvažnijih simbola kolektiva kojim se vlada. Na primer, upadljiv je trud današnje vlasti u Srbiji da njeni ljudi u njeno ime upravljaju proslavama datuma nacionalne istorije, da oni otkrivaju spomenike, da se klanjaju precima i junacima. Ta vlast ne zanemaruje ni kult knjige. Ako ste na televiziji gledali prenos otvaranja Sajma knjiga u Beogradu, mogli ste da vidite da je vlast u jakom sastavu stajala iza glavnog govornika, koji je, prema nedavno ustanovljenom običaju, kao i prošle godine, bio takozvani "veliki pisac i veliki prijatelj srpskog naroda".

U knjizi ste izrazili mišljenje da je pobeda opozicije na lokalnim izborima pokazala izuzetnu slabost vlasti. Sada, posle godinu dana, mnogi sumnjuju u ovakvu ocenu.

Utisak o slabljenju Miloševićeve vlasti pre godinu dana išao je zajedno sa utiskom o jačanju demokratske Srbije. To dvoje u Srbiji: Milošević i demokratija i danas stoje u istom odnosu, to jest u odnosu međusobne isključivosti. Mislim da se danas može reći da je prošlogodišnji utisak da je Milošević u opasnosti da izgubi vlast pred naletom demokratije bio pogrešan, ne toliko zbog toga što je Milošević bio potcenjen koliko zbog toga što je sposobnost demokratske opozicije da odbrani i proširi prostor demokratije bila precenjena. Milošević je i danas slab, i danas bi se on zaljuljao, ali nema ko da ga malo jače gurne. I danas bi Milošević morao da razmišlja o drugim stvarima, a ne da se divi kineskim udarnicima na Žutoj reci ili vili gospodina Acovića, da ima ko da ga od tih prijatnih misli otrgne. Šešelj se samo pravi da to radi. U stvari, on Miloševiću samo otresa prhut sa revera.

Zašto opozicija nije uspela?

I ja sam, kao bivši "šetač", razočaran što se Koalicija "Zajedno" tako brzo i tako odvratno raspala. I besan sam što je kapital protesta (i moj lični ulog) tako neodgovorno pročerdan. Ali, ako ne računamo odvratnost, možda je tako moralo da bude. Kad o tome danas razmišljam, pokušavam da opravdanje za neuspeh poduhvata koji je započela Koalicija "Zajedno", potražim u težini tog poduhvata, koja je možda potcenjena. Težak je to poduhvat zbog toga što on znači stvaranje jedne kod nas dosad možda poznate ali ne i prisutne stvari, to jest demokratskog poretku, demokratske politike. To je, ako se ne varam, jer i meni je stvar više poznata teorijski nego empirijski, politika koja se sastoji u podsticanju razlika i sukoba između različitih interesa, partija, lidera itd., ali uz poštovanje jednog broja elementarnih pravila. Kod nas ovog pravog, to jest razlika i sukoba, ima napretek, ali ideja da je u zajedničkom interesu da se poštuju pravila političke borbe prihvata se samo u domenu teorije. U praksi, politički sukob je ovde tuča golim šakama.

Šta nam je ostalo kao rezultat prošlogodišnjih protesta?

Možda je najvažnija tekovina ili, bolje reći, uspomena sa protesta raznolikost njegovih učesnika, raznih grupa, bendova, komšiluka... To je bila ogromna povorka ljudi, ali decentralizovana, tako da se za nju teško može reći da je to bila masa, u onom smislu u kome o masi govore socijalni psiholozi. Na primer, nije tu bilo očinskog lika jednog vođe protesta. I takav vođa tu nije bio ni očekivan. Nažalost, to šefovi stranaka (posebno muški) izgleda nisu shvatili. Hteli su, šutirajući se ispod stola, a zatim otvoreno se šamarajući, da ponude ono što im se činilo kao vapijuća potreba: novog vođu. Taj bi trebalo da bude finiji od postojećeg, jedan kulturan i načitan gospodin, srpski Havel. Problem je u tome što u Srbiji Havela ima mnogo više nego u Češkoj, a demokratski nastrojenih političara malo.

U knjizi ste naglasili urbani karakter Protesta. Nije li možda i to, u jednoj, ipak, primarno ruralnoj zemlji jedan od razloga za neuspeh?

Postoji mišljenje da domete razvoja demokratije u Srbiji ograničava činjenica da je to manje urbana a više ruralna zemlja, i da takozvani ruralni mentalitet ne ide uz demokratiju, nego uz au-

DE PROFUNDIS

toritarnog samodršca. Sigurno da to mišljenje nije sasvim bez osnova. Ali njega treba korigovati u svetlosti činjenice da će taj ruralni mentalitet pre naći kod srpske nacionalne elite, koja stoluje u Beogradu, nego na selu. Ideja da je urbanost Srbima strana i nepodnošljiva, kao uostalom i demokratija, jeste ideja cveta naše književnosti, nauke i politike, koju taj cvet pripisuje seljacima samo zato da bi ona izgledala autentično srpska. Prema prastaroj konvenciji da se od svih Srba najsrpskijim ima smatrati srpski seljak.

Intervu: Zoran Đorđević, *Demokratija*, 20. novembar 1997.

U vlasti političkog mita

Prošlo je pet godina od izlaska Vaše knjige "Bordel ratnika". U međuvremenu je zaustavljen rat i potpisana mir. Šta danas radi srpski ratnik?

Ako me pitate za junake izvesne poezije i proze, pre svega, folklorne, o kojima sam pisao u toj knjizi, oni su danas uglavnom zaboravljeni. Neki od njih, kao, na primer, Kapetan Dragan i Arkan, još se ponegde pominju. Nedavno smo čitali da su se navodno pojavili na Kosovu. Ali to nije bilo najavljeni ili propaćeno obnovom patriotske literature o njima. A oni bez toga ne znače bogzna šta. Nema junaka bez junačke pesme. To ne znači da danas ovde nema junačkih pesama. Dovoljno je pomenuti važnost junačkog stila u onome što, na primer, nude Tanjug i Politika. Junačko pevanje je i dalje moćno sredstvo formiranja javnog mnjenja ili, tačnije, kolektivnih političkih fantazmi. Samo, danas mu ova dva naša dragovoljca nisu prva tema. To pevanje se, ako tako mogu da kažem, profinilo, produhovilo ("duhovno" mu je jedna od najčešćih "stajačih" epiteta), dopušta lirske digresije, pa je zaokupljeno srpskom knjigom, srpskom crkvom, srpskom dušom, koja je naravno meka i ljudski ljudska, za razliku od zapadne, koja je lažna kao što je lažan i zapadnjački "kez belih zuba", kako se izrazio jedan od naših mnogih pesnika-psihijatara.

Sedeti ispred televizora i nestručivo iščekivati nove epizode latinoameričkih sapunica ne spada u herojske oblike življenja. Serije poput Kasandre fantastično su se "primile". Čime objašnjavate njihov uspeh?

Ratno junaštvo ni usred rata nije bilo nešto stvarno popularno. Herojski karakter "našeg naroda" pre svega je stvar političkog mita i nekih sumnjivih teorija o nacionalnom karakteru. Ovdašnji svet, kao i valjda svaki drugi, od svoga baba traži da mu kupi pečenja jarećeg. To zna i ratna propaganda, koja ovdašnje ratovanje u prvoj polovini devedesetih Srbima nije nudila samo kao ponavljanje Obilićevog primera nego i kao sportsko-rekreativnu ak-

DE PROFUNDIS

tivnost sa izgledima na dobar zalogaj i dobru kapljicu, a o duvanu i devojkama da i ne govorimo.

Zašto se danas u Srbiji govor o politici, naciji, crkvi, državi, ratu, granicama, Evropi, demokratiji... svodi na priču? U čemu je prednost priče u odnosu na druge vrste političkog govora?

Priča, a posebno priča u stihovima, ima ulogu glavnog medija religije nacije, to jest onog skupa parareligijskih mitova i rituala koji su stavljeni u službu kulta nacionalnog Mošaha. Zbog toga književnici uživaju veliki ugled, zbog toga se svi koji do sebe drže, a to ovde znači svi koji učestvuju u vlasti, trude da budu prihvaćeni i kao književnici. Otuda imamo toliko popova književnika, psihijatara pesnika, bankara pripovedača, oficira guslara. S druge strane, to objašnjava i zašto se toliko pisaca tako, takoreći neprimetno uključuje u politiku. Miloševićeva najslabija strana je u tome što on, mada je objavio knjige svojih govora, ne važi za nekog pisca. To poklušava da kompenzuje preko svoje književno aktivne žene.

U "Politici simbola" ističete da okosnicu priče čini etnonacionalistički mit. Kakve se potrebe zadovoljavaju mitom? Ko je njegov adresat? Kome se obraća politički operator – pojedincu ili kolektivu?

Proučavaoci politike uglavnom se slažu u tome da je svaka politika bar jednim delom stvar simbola. Ali, nisu saglasni svi sa mišljenjem da politika ne može bez one specifične forme simboličnog koju čine politički mitovi. Najzad, i oni koji smatraju da ni u politici ne možemo bez mita, kažu da onda bar možemo da bimo između raznih mitova. Jer nisu svi mitovi nacionalistički, odnosno etnonacionalistički, niti, pored njih, postoji još samo komunistička mitologija. Moguće je da i demokratija ima svoje mitove. To znači da može da postoji i jedna politika mita, politička strategija u toj oblasti, koja podrazumeva izbor i volju da se u društvu grade izvesne simbolične vrednosti koje u datim okolnostima nude najbolji okvir, najprihvatljiviji smisao društvenog života. Ljudska prava, na primer, nisu samo jedan racionalni pravni koncept nego i jedna humanistička ideja koja se može slijedom i govorom dočaravati, koja se može simbolizovati i otelovljavati. Inače, mit se obraća samom sebi, on je uključen u ritualnu autokomunikaciju. To važi i za političke mitove o naciji.

Koliko u okviru političkog etnomita vredi pojedinačni, individualni ljudski život?

Pojedinac u etnomitu predstavlja samo nevažan, efemern i lako zanemarljiv egzemplar nacije kao vanvremenog i neuništivog bića. Junaci etnomita, mada se javljaju kao individue, imaju lična imena, u stvari su samo sinonimi za etničku zajednicu. To je slučaj sa Milošem Obilićem, kad je on junak etnomita. To je, takođe, razlog što Marko Kraljević u etnomitu ostaje u drugom planu: suviše je individualizovan. A dobro se oseća u raznim balkanskim tradicijama, što je za njegovu etnonacionalističku upotrebu još jedna otežavajuća okolnost.

Ratnik je jedan od junaka ovih priča. Borba za interesе nacije nije samo izraz patriotizma već i dokaz muškosti. Ističete ambivalentnost balkanskog ratnika, njegov dvojni polni identitet?

U *Bordelu ratnika* pokušao sam da istražim "erotiske" argumente ratne propagande, lik virilnog ratnika. Slika rata kao bordela dala je naslov knjige. Ali kasnije sam otkrio da virilnost nije glavna crta ratnika u etnonacionalističkom mitu. Važniji za taj mit je tome suprotan karakter infantilne nevinosti, koji se u tu opisuje kao srce junačko, a duša devojačka. To sam objasnio neophodnošću da oni koji se žrtvuju na oltaru otadžbine budu čisti, nevini, to jest pogodni za obred žrtvovanja, kao i svaka druga žrtva jednog takvog obreda. Priprema za tu ulogu podrazumeva neku vrstu ponevinjavanja, koje se postiže u celibatu vojničkog života. Vojnici ostavljaju kod kuće žene i drage, a u ratu im je puška drugarica. Ako je rat bordel, onda je to bordel u kome je glavni oblik eroza fetišizam oružja.

Grob je jedan od simbola političke mitologije. U čemu je njegov značaj?

Grob je graničnik nacionalne teritorije. Tu etnomit preuzima tradicionalnu strategiju razgraničenja imanja na Balkanu pomoću nadgrobnog spomenika, nadgrobnog kamena, groba, odnosno nekog predmeta koji prestavlja tabu te odvraća komšiju od ideje da svoje imanje proširi preko međe. U etnomitu grob je jedan od simbola ukorenjivanja, jer on sugeriše ideju trajnog boravka zajednice na određenom tlu.

DE PROFUNDIS

Osim morbidne geopolitike – unutar koje grob postaje simbol međe i granice – Vi identifikujete i tempopolitiku, osobenu politiku vremena. Šta nam o njoj možete reći?

Politika vremena usmerena je na to da se zadobije, a ako se ima da se očuva kontrola nad reperima nacionalnog vremena, odnosno da se nacionalna prošlost konstruiše u skladu sa potrebama vladajuće elite. Izuzetno važno pitanje je, na primer, ko će se prvi setiti jubileja Hilandara i ko će tu proslavu i po koju cenu statiti pod svoju kontrolu. Izgleda da je tu Milošević pretekao sve konkurenente. A SPC je zato dobila hilandarsku ambasadu u Beogradu.

Iz redova klupskih navijača i huligana sa stadiona regrutovani su se pripadnici vojnih i paravojnih formacija. Kako je došlo do njihove militarizacije i šta ju je olakšalo? Kako su se iz "haosa neobuzdane slobode navijači našli u kosmosu vojničkog reda"?

Navijači su najpre stavljeni pod kontrolu čoveka čiji je zadatak bio da ih pripremi za eventualni rat. Taj čovek javlja se najpre kao vođa navijača, zatim kao njihov ratni komandant. Sport je ionako blizak predvojničkoj obuci. Novo je ovde da se potencijalni izvor topovskog mesa nade ne među sportistima nego među navijačima. Dok su sportisti i građani koji vežbaju da bi nacija imala sopstvenu armiju nešto što već decenijama ide uz nacionalnu državu, navijači su uglavnom skupina koja pripada kontra-kulturi, koja dovodi u pitanje poredak i društvo. Naš primer pokazuje da se u izvesnim prilikama za rat najspremniji pokazuju oni koji nisu uzor vojničkog reda i discipline, ali imaju u sebi dovoljno za rat upotrebljive agresivnosti.

Intervju: Pavel Domonjić, *Nezavisni*, Novi Sad, 10. februar 1998.

Neprekidni niz smrti i uskrsnuća

Mnogi kao jednu od ključnih tačaka jugoslovenske krize ističu Miloševićev govor na Gazimestanu, u kome je najavljen rat i koji je primer intenzivne političke eksploatacije kosovskog mita. Sada, posle rata u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni, krug kao da se zatvara. Sa rasplamsavanjem sukoba na Kosovu obnovljena je i stara retorika? Tačno je da je glavni simbolički oslonac svoje vlasti i harizme Milošević našao na Kosovu, u kosovskom mitu. On je odabran da se politički "rodi" na mitskom kosovskom stratištu. Organizovan je na Gazimestanu ritual čudesnog obnavljanja života na polju smrti, sebe predstavio kao vođu nove, iz smrti, iz zaborava, iz amnezije probuđene Srbije. Ali, on se oživljenog kosovskog mita i svog kosovskog lika i dalje drži. U tom smislu moglo bi da se kaže da se Milošević, pošto se jednom "rodi" na Kosovu, odatle nije ni pomerao. Samo je proširio njegove granice, umesto Velike Srbije napravio je Veliko Kosovo: zemlju zaokupljenu ratom, porazom, gurnutu u mržnju prema nebrojenim neprijateljima, zemlju čiji je glavni kult slavljenje smrti, zemlju u kojoj su, pored samog Miloševića, predmeti obožavanja još samo popovi i književnici, koji pevaju smrti i prinose joj žrtve. Naravno, ne lične žrtve.

Da li se nešto, ipak, promenilo? Mogu li stare propagandne matriće biti uspešne kao početkom devedesetih?

Očigledno je da Milošević i njegovi savetnici misle da boljih nema. Na takav zaključak ih može navesti i činjenica da ni opozicija ne izlazi sa nekom bitno različitom propagandnom strategijom. I oni na vlasti i oni s izgledima na vlast uglavnom ne dovođe u pitanje osnovu Miloševićeve propagande. A u toj osnovi je etnonacionalistička priča o Srbiji i srpskom narodu. A u središtu te priče je večna, istovremeno prirodna i mistična borba Srba za životni prostor i identitet. Ta večna borba, taj neprekidni niz smrti i uskrsnuća, ima istorijske i geografske uzroke (famozna "kuća nasred druma"), ali i religijski smisao. Jer ta je borba od Boga data Srbima kao narodu odabranom da nevin strada, kao biblijski Jov, da iskupi sva zla ovoga sveta.

DE PROFUNDIS

Ponovo se javno prozivaju "izdajnici" i "plaćenici stranih agenatura", a nezavisni mediji, što se nije dešavalo ni usred rata, gone zbog navodne "podrške albanskim (šiptarskim) teroristima"? To je uvek isti strah od spoljašnjih i unutrašnjih neprijatelja. Ali, u našem govoru o neprijateljima javlja se i jedna mešovita vrsta: spoljašnji-unutrašnji neprijatelji. Jer su neki narodi koji su u propagandi mržnje spoljašnji neprijatelji Srbaca, na primer, Hrvati, Bošnjaci i Albanci, počeli svoju neprijateljsku ulogu kao unutrašnji neprijatelji. Ti su narodi, kaže mit o njihovoj genezi, nastali od Srba, ali od loših, od srpskog škarta, od onih Srba koji su radile prihvatali pokornost i izdaju nego otpor i junačko stradanje. Tako smo ovih dana na stranicama Politike mogli da pročitamo da su Albanci iz Drenice poreklom Srbi. Oni su, kaže priča u Politici, nekad davno podigli manastir Devič kod Srbice, zatim su se islamizovali i "pošiptarčili", i 1941. godine, uz pomoć fašista, manastir srušili.

Uporedo s tim, Albanci na Kosovu su predstavljeni kao patološka pojava ne samo u moralnom, nego i u biološko-etičkom smislu, to jest kao zločudni tumor na srpskom tkivu. Patološku genezu "Arbanasa" proučio je i uvaženi istorik iz Podgorice dr Čedomir Lučić, a o njegovim otkrićima naširoko je ovih dana izvestila Politika i to opet na mestu rezervisanom za informacije i komentare o krizi na Kosovu. Tako su čitaoci tog lista mogli da saznaju da su "Arbanasi" tobže nastali mešanjem raznolikog stanovništva u masivu Prokletija. Za njih se, izgleda, ne može ni reći da su narod. Jer to su bila, otkriva nam uvaženi doktor istorijskih nauka, "tuđa tkiva koja su naizgled pritajeno samo čekala kada će da se razviju u (po srpski etnos) opasne metastaze".

I u ovoj drugoj slici o Albancima, oni su tesno vezani za Srbce, ali ne kao nekadašnji pripadnici srpskog naroda nego kao bolesna izraslina na njegovom tkivu.

Činilo se da je posle Dejtonskog sporazuma i onoga što su državni mediji nazvali "mirotvornom politikom predsednika Miloševića" vreme "govora mržnje" izgao nas. Otkuda sada naglo obnavljanje starih šema?

Taj govor mržnje, odnosno lonac u kome se kuva mržnja, bio je privremeno prebačen na malu ringlu, ali je ostao pod radnom temperaturom.

Gde su korenji ovakve propagande? U srpskom kulturnom nasledju, poluvekovnoj vladavini komunističkih crno-belih "dijalektičkih matrica...?"

Ova propaganda ide uz ovaj režim, a što je još važnije istaći, ide uz model vlasti koji je zajednički i režimu i dobrom delu opozicije. Prema tom modelu, država i vlast su stvar vokacije takozvanih rodoljuba. Država i vlast pokazuju snagu kad rodoljupci imaju priliku da se istaknu, to jest kad ima dovoljno neprijatelja, ratova, stradanja i žrtava. Država ne zavisi od zakona i institucija nego od rodoljubivog poleta i patriotske demagogije. Toga je svestan i okružni javni tužilac u Beogradu g. Tmušić. Kad treba da obrazloži svoju odluku da preduzme "mere" protiv nekih listova koji su se usudili da "šiptarske teroriste" iz policijskih saopštenja nazovu samo Albancima, javni tužilac za svoju odluku ne traži oslonac u zakonu, nego u svom rodoljubivom osećanju. A s obzirom na to da jezik rodoljubivih osećanja nije pravnički nego pesnički, okružni tužilac zna da je i za njega važnije da ume da sroči neku rodoljubivu frazu nego pravno zasnovanu optužnicu. On vidi da se u ovoj zemlji ne vlada u ime zakona nego u ime "poezije", u ime velikih reči. Rodoljubi na vlasti neće da robuju sitnim paragrafima, dosadnim pravnim normama i zakonima. Zato će g. Tmušić zapevati o "našem biću" koje se jedno našlo na udaru slobodne štampe: "Moram", kaže on, "kako i sam ne bih postao deo vrhunskog ludila slobodnih medija prema sopstvenoj državi, koja je, iako izranavljena, zatočena, obespravljena i smanjena, ostala, još uvek, iškonski deo našeg bića, jedino i poslednje utočište miliona svih onih, izniklih iz njenog semena, koji je, rasuti širom sveta, sa strahom i čežnjom, nose u srcu."

Intervu: Zoran Đorđević, *Demokratija*, 14-15. mart 1998.

Ritualna politička komunikacija

Kad se bavimo političkom ritualnom komunikacijom, i to polazeći od aktuelnih i "domaćih" primera te komunikacije, mi u stvari radimo nešto što je karakteristično za savremeno interdisciplinarno proučavanje društva i kulture, gde se susreću i ukrštaju sociolingvistika, etnolingvistika, komunikologija i politička antropologija. Tu se danas javlja naglašeno interesovanje za istraživanje sopstvenog društvenog života, za "naše" političke svetkotine, rituale ili mitove, odnosno za "domaći" politički imaginarijum ili politički simbolički univerzum, što su dva najčešća imena za ovu oblast interesovanja i rada u savremenim društvenim naukama.

Ima i istorijskih studija političkog imaginarijuma, političkog simboličkog univerzuma. Jedna od njih je čuveni rad francuske istoričarke Mone Ozuf o praznicima koje je uvela i pokušala da učvrsti revolucionarna vlast u Francuskoj 1789 – 1799.¹ Još više ima proučavanja savremenih i aktuelnih tema. Na primer, američki antropolozi i sociolozi objavili su tokom poslednje dve decenije više radova o ritualima i ceremonijama u političkom životu savremene Amerike, među njima i analize ceremonija kojima je pratio ustoličenje američkih predsednika. Interesovanje tamošnjih istraživača privukle su i mitske priče o nastanku Amerike i američke nacije. U Francuskoj su poslednjih godina, zahvaljujući razvoju političke antropologije okrenute "domaćem terenu" (Abeles, Ože), učestali radovi o političkim ritualima koje su parktikovali francuski predsednici, od De Gola do Miterana.²

Pored naučnih knjiga i studija, danas se o simboličkim aspektima pojedinih političkih događaja piše i u novinama. Politički komentatori sve više uzimaju u obzir i tu temu, taj ritualni, simbolički aspekt politike. Može se reći da je rodonačelnik te vrste političkog eseja, političkog komentara bio francuski sociolog

1 Mona Ozouf, *La fête révolutionnaire*, 1976.

2 Up. Marc Abélès, *L'anthropologie de l'état*, 1990. i Jelena Đorđević, *Političke svetkotine i rituali*, 1997.

i eseista Rolan Bart.³ Bavljenje takozvanom svakodnevnom politikom, njenim ceremonijama i pričama, postalo je blisko današnjoj nauci, tačnije izvesnim disciplinama i istraživačkim područjima društvenih nauka, a neki naučnici rado prihvataju da svoje mišljenje o tome iznesu pred širu javnost, u vidu naučnog eseja ili komentara. Zato se može reći da ono što je do juče bilo iskraćivanje iz okvira naučno relevantnih tema i naučno legitimnih žanrova govora, danas postalo stvar odomaćene akademске prakse.

Ovde će biti reči o ritualnoj komunikaciji koja se uspostavlja putem javnih poruka podrške, odobravanja i zahvalnosti koje razne grupe, sa pripisanim svojstvom da predstavljaju narod (radnici, borci, penzioneri itd.) preko medija upućuju svome političkom vodi povodom nekog njegovog važnog političkog poteza. Tačna vrsta komunikacije, najviše svojstvena autokratskim režimima, bila je praktikovana u Titovoj Jugoslaviji, ali je često primenjuje i današnja vlast u Srbiji. Poslednji primer predstavljaju poruke podrške koje su "spontano" poslate Miloševiću posle njegovog intervjua *Vašington postu*, u kome je reagovao na neke poteze američke politike i izjave američkog državnog sekretara Vorena Kristofera.

Počemo od pitanja: po čemu se prepoznaće da je u našim primerima, to jest u tekstovima objavljenih telegrama, pisama i drugih poruka podrške Miloševiću, reč o ritualnoj komunikaciji? Pada u oči da su jezička sredstva ovih poruka dosta siromašna, da su svi tekstovi pisani pomoću jednog broja fraza, jednog broja opštih mesta. Navodim neka od njih: "mudra i nepokolebljiva politika", "svetski moćnici" (varijante: "pritisci velikih i moćnih", "svi moćnici", "dostojanstveni i jasni odgovori" (varijanta: "jasno izrečeni stavovi", "jasno i glasno rekao", "puna podrška i zahvalnost", "državnička mudrost" (varijanta: "za njegovo mudro vođenje", "nepokolebljivi borac za mir", "zahvalni smo vam na vašoj rešenosti" "puna podrška stavovima" (varijante: "podržali su sve stavove", "imate našu punu podršku", "bezrezervna podrška stavovima"), "ne damo ni pedalj zemlje" (varijanta: "ne damo pedalj svete srpske zemlje".

Ovakav jezik, redukovani na opšta mesta, svojstven je ritualu. Jer siromašan, pojednostavljen jezik omogućava da se istak-

³ Up. Roland Barthes, *Mythologies*, 1956.

DE PROFUNDIS

ne da je reč o naročitoj vrsti komunikacije, gde se ne govorio o pojedinačnim nego o kolektivnim stvarima, gde nema mesta za individualni stil, pa tako ni za jezičko šarenilo i originalnost. Zatim, redukovani jezik je jezik ponavljanja, sto je takođe važno u ritualu. Zbog toga bi bilo pogrešno misliti da je ovde siromaštvo jezika posledica nesposobnosti da se stvari kažu na življiji, raznolikiji način. Jezik je siromašan zato što takav jezik odgovara ciljevima političke komunikacije kakva je ritualno opštenje građana i vlasti kroz pisma podrške, gde se na konvencije sveden jezik javlja kao znak da je ono što se njime prenosi od naročitog značaja, nešto nesvakodnevno, nešto svečano, i, uporedo s tim, nešto što ima opšte a ne individualno značenje. U tom pogledu jezik političkog rituala ne razlikuje se od jezika kojim se opšti sa bogom, to jest jezik crkvenog rituala, koji je takođe siromašan, pun opštih mesta i ponavljanja.

Ovu analizu jezika poruka podrške Miloševiću možemo da dopunimo i proverimo jednom drugom vrstom analize, komunikacijskom analizom, koja je, pre svega, usmerena na to da se utvrdi ko su učesnici komunikacijskog događaja i kojim kanalima se komunikacija odvija. U našem slučaju, prvi pošiljaoci poruka su stranke, udruženja i kolektivi, koji se najčešće predstavljaju kao govornici u ime srpskog naroda i većine građana Jugoslavije, a prvi primalac tih poruka je Milošević, kome se u nekoliko slučajeva pridružuje Milan Milutinović, u svojstvu predsednika Srbije. Prvi kanal kojim poruke idu čine pisma i telegrami navodno upućeni neposredno na Miloševićevu adresu. Neke od ovih poruka, pre nego što će biti poslate na visoko mesto, čitaju se na protestnim sastancima i skupovima, pa se tu javlja i kanal usmene kontaktne komunikacije, a ulogu primaoca poruka dobijaju oni koji su njihovi potpisnici. Pored toga, sve poruke podrške Miloševiću, prethodno pročitane na ovakvim skupovima ili ne, posredstvom državne novinske agencije Tanjug obznanjuju se javnosti preko medija (najiscrpniјe preko dnevnih listova pod kontrolom režima) koji postaju najvažniji kanal za njihovo prenošenje.

U prvom slučaju, kad "narod" šalje pisma i telegrame, njihov primalac je u drugom licu množine: "Uvereni smo da ćemo na čelu sa vama...", "Zahvali smo Vam na Vašoj rešenosti", "Budite uvereni da ćemo...". Kad se, zahvaljujući intervenciji Tanjuga i medija koji preuzimaju Tanjugove vesti ove poruke predočavaju

javnosti, njihov primalac (Milošević) postaje predmet poruke, a ulogu primaoca dobija javnost, to jest čitaoci tih poruka u novinama. Na primer: "Opštinski odbor SPS Vlasotince daje punu podršku predsedniku Miloševiću, poručujući mu da istraže" itd.

Tako se, uporedo sa prvim parom pošiljalac-primalac, i prvim kanalom za prenos poruka, pismo ili telegram, javlja drugi par: pošiljalac je novinar, onaj koji kaže "poručujući mu" – a primalac je javnost, oni koji u novinama čitaju poruke Miloševiću, iako one nisu eksplisitno njima namenjene. Pored osnovnog kanala za slanje poruka, javlja se i jedan novi, mediji, na primer list *Politika*. Prelaskom na najširi krug primalaca onoga što je u početku bilo namenjeno samo jednom, Miloševiću, ova komunikacija postaje anonimna, i u pogledu pošiljalaca poruka (vesti o njima po pravilu ostaju nepotpisane) i u pogledu njihovih primalaca.

U stvari, pravi primalac poruka, bez obzira na to da li su one neposredno ili posredno formulisane kao poruke Miloševiću i ređe Milutinoviću, jeste javnost, narod Srbije. Milošević se tu javlja samo retorički u ulozi primaoca, isto onako kao što je pokojnik kome se u epitafima i čituljama upućuju poruke ljubavi i žalosti samo ritualni primalac tih poruka, koje su inače namenjene užoj ili široj javnosti. Takođe, pisma i telegrami upućeni su više nama, čitaocima novina, nego Miloševiću. Može se s razlogom sumnjati da ta pisma i telegrami zaista idu na njegovu adresu; verovatno se direktno prosleđuju Tanjugu, a odatle medijima.

Ova analiza nas dovodi do pitanja političke funkcije ovako izvedene komunikacije. Čemu služi pretvaranje političkih poruka namenjenih javnosti u pisma i telegrame adresovane na Miloševića, koja prednost, koje politički blagotvorno dejstvo se očekuje ili pripisuje ovakvom epistolarnom obliku komunikacije naroda sa šefom države? Nema sumnje da oni koji su u Miloševićevom štabu zaduženi za politički marketing smatraju da je slika o masovnom narodnom odobravanju Miloševićeve politike ubedljivija, jača, ako je to slika neposredne komunikacije, direktnog oslovljavanja, izraza odobravanja koji ne idu preko posrednika. Miloševićevi savetnici za marketing polaze od davno zapažene političke probitačnosti što neposrednjeg kontakta političkih šefova sa javnošću, odnosno stvaranja slike da takvi kontakti postoje i da se praktikuju. Stručnjaci za politički marketing znaju da je politički korisno da narod misli da može da se svome vođi neposredno obrati. Nekad je to na ti ("Druže Tito, mi ti se kunemo", "Slo-

DE PROFUNDIS

bodane, samo reci, letećemo kao meci"), a nekad na vi, kao u ovim našim primerima.

Politika je danas dobrim delom politika simbola, uključujući tu i političke odluke o ritualnoj komunikaciji između vlasti i naroda. Takva komunikacija, koja može da ima različite forme (govor na mitingu, rukovanje na ulici, ljubljenje dece, obilazak ranjenih i bolesnih itd.), ima i u političkom životu osnovnu dimenziju rituala, koju su opisali antropolozi Levi Stros i Edmund Lič:⁴ to je autokomunikacija, u njoj su pošiljaoci i primaoci poruka u stvari isti ljudi. To važi i za naš primer, za poruke odobravanja i zahvalnosti tobože upućene Miloševiću. One su zapravo ponuđene kao poruke o narodu koje narod sam sebi šalje. Jasno je da ritualna autokomunikacija i nije prava komunikacija, nego pre nje na zamenu jednom slikom jedinstvene volje i misli, bez protivrečnosti, pa time i bez potrebe za stvarnim opštenjem.

Kako se u ovim porukama podrške i zahvalnosti tumači Miloševićev stav, koji je on zastupao i obrazlagao u intervjuu *Washington postu*? S jedne strane, to se tumači kao rezultat njegove lične hrabrosti, mudrosti, odlučnosti, nepokolebljivosti, dostojaanstva i uopšte njegove državničke mudrosti. Ali, pogrešno bi bilo zaključiti da tu nema ničeg drugog do neke vrste kulta Miloševićeve ličnosti. Štaviše, ove poruke uglavnom daju jednu dosta skromnu sliku o šefovim ličnim sposobnostima, jer se u stvari sve njegove vrednosti i vrline svode na jednu, na njegovu sposobnost da kaže nešto obično, banalno, nešto što svi mi mislimo. Tako se, u jednom telegramu, ističe, da je Milošević "izrazio sve što srpski narod i većina građana Jugoslavije zna, oseća i želi". Na drugom mestu: da su njegovi stavovi "upravo ono što srpski narod misli i oseća". Takođe se kaže da Miloševićev intervju predstavlja "sveopštu volju građana", "izraz narodne volje", da je tu izraženo "opštenarodno raspoloženje" itd. Možda je još poučniji primer ovakvog, ambivalentnog vrednovanja Miloševićevih zasluga telegram u kome se kaže: "Štiteći interes svog naroda i zemlje, mišlu, rečju i delom ste još jednom potvrdili patriotizam, volju i mišljenje svog naroda."

Dakle, glavna sposobnost koja se ovde pripisuje Miloševiću je sposobnost čoveka-medijuma. Ona se obično vezuje za sveštenike i umetnike, jer oni umeju da se stave na raspolaganje za izra-

4 Up. Edmund Lič, *Kultura i komunikacija*, preveo Boris Hlebec, 1984.

žavanje neke inače nemušte sile, kao što je božanstvo, ili neki stvaralački princip, neki duh, na primer "duh naroda", kako su govorili romantičari, ili kulturni identitet, kako se govori danas. Ta sposobnost, nema sumnje, ima i svoju političku upotrebljivost, svoju političku funkciju. Nije zato čudo što se političkim poslovima tako često bave upravo sveštenici i pesnici, naročito u društima u kojima oni čine najuticajniji deo nacionalne elite i gde je politička javnost nerazvijena.

Međutim, u našim primerima imamo na delu komunikaciju na liniji narod – vladar, koja, s jedne strane, ide mimo posredovanja političkih demokratskih institucija, ali, takođe, ne koristi ni pomoć kulturne i crkvene elite. Sam vladar je medijum narodne misli i narodne volje, pa se lako oslobađa posredovanja kako političkih institucija stvorenih radi konsultovanja i iskazivanja narodne volje tako i medijumski obdarenih umetnika i sveštenika. Reč Slobodana Miloševića je direktni izraz bića srpskog naroda. To izražava poruka: "Somborski socijalisti ocenjuju da reči predsednika SRJ nisu samo manifestacija političkog i državničkog uma, nego su i odraz najdubljeg bića našeg naroda, kome su otadžbina, sloboda, pravda, poštovanje svih ljudi najviše vrednosti, a rešenost da sve to beskompromisno brani – vrline koja nikada nije, niti će biti pod sumnjom." Jedan od mogućih razloga što je Milošević poslednjih godina u redovima SPC i srpske kulturne elite manje popularan nego na početku svoje vladavine nalazi se u tome što se on sve manje obraća sveštenicima i umetnicima kao medijumima specijalizovanim za kontakte sa narodom i njegovim "dušom".

Ovaj tekst nastao je na osnovu beležaka za istoimeni predavanje održano na Fakultetu političkih nauka, 25. marta oktobar 1998. Objavljen je u prvom broju časopisa *Eurotranzicija*, Beograd, februar 2001.

Nacionalne svetinje i tolerancija

U poslednje vreme u Srbiji se često govori o nacionalnim svetinjama. Ponekad je to govor o nacionalnim stvarima u kom se se svetinja i druge reči religijskog porekla (hram, oltar, krštenje, svetost) koriste samo retorički, kao figure kojima se ističe nepričuvana važnost neke nacionalne vrednosti, kulturne ili političke tekovine. Tako se može naći na izraze "hram nauke", "sveta sloboda", čiji se smisao ili, bolje reči, čiji se novo značenja ne menja ako se umesto metafora religijskog porekla upotrebe neke druge, ako se umesto "hram nauke" kaže "dom nauke", ako se umesto "sveta sloboda" kaže "zlatna sloboda".

U drugim slučajevima, koji su ovde za nas zanimljiviji, nacionalne svetinje i njima srodnii izrazi, kojima se o nacionalnim stvarima govori religijskim jezikom, nisu samo sredstva političke retorike, koja se bez bitne promene značenja mogu zameniti elementima drugog porekla, nego ti izrazi čuvaju svoj osnovni religijski smisao, zadržavaju specifičnu konfiguraciju i delotvornost religijskog govora. U takvim slučajevima, nacionalne svetinje su u središtu jedne kolektivne simbolične komunikacije u kojoj i govornici i njihove reči i stvari o kojima se govori dobijaju onaj istovremeno tajanstveni i samozumljivi smisao svojstven svetim stvarima vere. Između učesnika te komunikacije i, takođe, između njih i nacionalnog, uspostavlja se jedna naročita relacija koja, mada se javlja u formama nezavisnim od religije u užem smislu, odgovara antropološkim i teološkim opisima fenomena sakralnog ili numinognog. Dakle, u nekim slučajevima se čini da bi nacionalne svetinje mogле biti svetinje u punom smislu te reči iako se javljaju *extra ecclesiam*.

Jedna od danas u Srbiji često evociranih nacionalnih svetinja je srpski jezik. On je predmet pravog kulta. Pripisuje mu se uloga temelja nacije, čuvara nacionalnog identiteta, zahvaljujući tome što on navodno odoleva zubu vremena i istorijskim promenama. Nazvan je srpskom nacionalnom crkvom. Širi se uvere-

nje da je u jeziku biće jednog naroda onako kako je dato od Bo-
ga, te da je u srpskom jeziku biće srpskog naroda. Istovremeno
se oni koji su pohrili da alfu i omegu svoga kolektivnog posto-
janja nađu u jeziku upozoravaju da jezik teško i nerado otkriva
tajnu kolektivnog bića, da je otkriva samo delimično, preko pes-
nika, koji su, kako se ponekad kaže, "sveštenici jezika". Nacio-
nalnoj poeziji, kao nekoj religiji koja čita i vernicima tumači
božje znake i poruke, određen je zadatak da osluškuje i preno-
si sveta i tajanstvena poslanja nacionalnog jezika naciji. U novi-
nskoj najavi jedne TV emisije o poeziji stoji: "Pesnički metro-
nom oduvek je najpreciznije otkucavao duhovni ritam jednog
etnosa i, istovremeno, imao moć da aktivira gen nataloženih
vekovnih poruka, sabere ih u jednu tačku i tako daruje sopstvenom
narodu kao putokaz u teškim vremenima."¹

Ali ma koliko dobar putokaz bilo, reči poezije samo nagoveštavaju tajanstveno biće skriveno u jeziku. Ne zato što pesnik ne kazuje sve što zna i oseća, nego zato što ni on ne zna do kraja šta preko njega jezik govori. To važi i za velikog Njegoša, koji je, po sudu jednog njegovog poštovaoca, "rekao više nego što je znao i dodirnuo tajne na koje nam nedvosmisleni odgovori nisu potrebni".²

Dakle, nisu nam potrebni odgovori. Naprotiv, potrebno je da tajna ostane skrivena, eventualno samo dodirnuta. Tu se viđi koliko je kult nacionalnog jezika kult u pravom smislu. Nacija, kao i religija, ima svoju tajnu supstancu, ali je ne kazuje do kraja. Štaviše, ona traži da ta supstancia ostane nedostupna, da ostane obeležena zabranom koja, kako su primetili antropolozi i teolozi, prati odnos prema svetim stvarima. Govoreći o nemačkoj naciji kao o tajni, o Nemačkoj kao mističnoj zajednici, koju je Erns Jinger nazvao "tajnom Nemačkom", to jest o predstavama o naciji nastaloj u Nemačkoj posle poraza u Prvom svetskom ratu, Ulrich Bilefeld piše: "Pokušaj da se otkrije šta se iza toga krije stavila se u neku ruku pod pretnju kazne. Može se otkriti samo šta se ne može otkriti... Supstancialno nacionalni topos može se prikazati samo kao tajna."³

¹ Politika, 3. jun 1998, najava emisije "Ličnosti i svetovi" posvećene Milovanu Vitezoviću na TV Novi Sad.

² Matija Bećković, Služba, str. 139.

³ Ulrich Bilefeld, Stranci, prijatelji ili neprijatelji, prevela Drinka Gojković, Beograd, 1998, str. 297.

DE PROFUNDIS

Jezik, folklor, gusle, ali, takođe, i spomenici i grobnice nacionalnih junaka, i drugi nacionalni simboli, mitovi i relikvije sekularnog porekla, postaju svetinje putem svojevrsne nacionalne sakralizacije. U suprotnom smeru teče pretvaranje verskih svetinja – u Srbiji su to pretežno pravoslavne svetinje – u svezte stvari nacije. Pri tom se njihova sakralna priroda ne gubi, ali se transponuje na drugi plan, pa se može govoriti o parareligijskim, odnosno nacionalno-političkim svetinjama. To važi i za svece, svete relikvije, svete knjige, obrede i hramove, kad se o njima govoriti kao o nacionalnim svetinjama, jer se tada ne misli na teološki shvaćena sakramenta.

Na primer, Hilandar kao srpska nacionalna svetinja dobija značenje, ili polje važenja i uvažavanja, šire od onoga koje ima za pravoslavne vernike, tako da se u nacionalni kult tog manastira mogu uključiti svi Srbi. Kao kulturnom mestu srpske nacije poklonio mu se pre devet godina tadašnji predsednik Srbije, a njegov poklon nije uključivao znak krsta. Hilandaru kao nacionalnoj svetini zvanična Srbija i danas poklanja pažnju, nastojeci da nad njegovom političko-simboličkom vrednošću sačuva kontrolu. O tome svedoči i činjenica da je proslavu osam vekova Hilandara uzeo pod svoje državni odbor sa današnjim predsednikom Srbije na čelu.

Uopšte, o srpskim pravoslavnim manastirima kao svetinjama danas se više govoriti u nacionalno-političkom nego u strogo religijskom smislu. Oni nisu toliko hrišćansko pravoslavne koliko nacionalno srpske svetinje. Jedan savremeni pravoslavni teolog zatožio se nedavno za to da se srpski pravoslavni manastiri ne posmatraju kao spomenici kulture, to jest kao mrtvi ostaci prošlosti, nego kao "žive duhovne svetinje", ali ne u usko religijskom, nego u širem nacionalnom smislu, jer su oni "medaši srpskog duhovnog prostora". Njegov tekst se završava u stilu koji više odgovara ratobornom nacionalizmu nego teološkom spisu: "Da li smo uopšte shvatili istorijsku ulogu i značenje srpskih manastira? Da li smo se po odnosu prema našim manastirima poistovetili sa svojim zločiniteljima? Da li smo identifikovali sve neprijatelje našeg duhovnog i istorijskog nasledja? Da li nam se ovo događa zato što svoje zločince, zbog njihovog zlodela, nismo osudili i kaznili? Da li znamo da su naši manastiri medaši srpskog duhovnog prostora i da su oni srpski

ske svetinje i molitvena staništa, kulturna središta i narodna zborišta?”⁴

Slično njemu, o manastiru Hilandaru i svom hodočašću tom manastiru piše i jedan mirjanin, profesor univerziteta. I za njega Hilandar nije susret sa prošlošću nego sa večnošću. “To ni izdaleka nije grobnica”, kaže on, “već vreme koje traje i u kome – hteli to ili ne – moramo pronaći i sebe”. I za njega okvir tog imperativnog pronalaženja ne podudara se sa crkvom i verom, nego on obuhvata nacionalnu svest, koja je za njega šira i važnija od religije. “U manastirskoj tišini svaki hodočasnik osluškuje vekove i sve događaje koji su se zbili pri formiranju nacionalne svesti (...). Nisu to uska religijska osećanja koliko duboka svest i duhovnost što je mnogo šira jer obuhvata duše svih onih koji žive ili koji će nas naslediti (...). Hilandar je večan, besmrтан, etika i misao o nacionalnom i ličnom postojanju.”⁵

Isto se može reći za pominjanje Kosova kao srpske nacionalne svetinje, najčešće kao srpskog Jerusalima. I tu se misli na neku vrstu transcendentalne simboličke vrednosti koju Kosovo ima za srpsku naciju, kao njena “kolevka”, kao njen “koren”, a koja se ne svodi na sakralnost u užem religijskom smislu. Tamošnji srpski pravoslavni manastiri sveti su za naciju isto onako kao što su to i nacionalizovani korpus narodnih pesama o Kosovskom boju i kosovskim junacima, isto kao i nacionalni mit o osveti Kosova ili kult Vidovdana.

Ono što važi za svetu nacionalnu tajnu jezika, važi i za srpske manastire, svece, njihove moći i za Kosovo, to jest da je njihov duboki smisao nedostupan – ne da mu se priči – i to na dva načina, iz dva razloga. Prvo, zato što su svetinje, pa tako i sakramenta nacije, nešto nedokučivo za čovekov um, ali i zato što je pristup njima zabranjen, odnosno strogo kontrolisan.

Politička moć zasnovana na monopolu nad nacionalnim svetinjama, koje za račun vlasti čuvaju i u stanju borbene gotovosti održavaju nacionalni mandarini, nacionalni duhovnici, predstavlja, kao i religijska moć, upravljanje u ime svetinja, u ime sakramenata nacije. Politika se tu zasniva na održavanju sistema zabrana i prestupa, konsakracija i ekskomunikacija, borbe

DE PROFUNDIS

protiv nacionalnih jeretika i domaćih i stranih inovernika. Ta politika ne zna za toleranciju: za toleranciju – kao princip demokratskog modela politike zasnovane na raspravi i kompromisu – nema mesta u naciji svetinji. Nacionalni mandarini, čuvari pečata svete nacije, mogli bi za toleranciju da kažu ono što je o njoj rekao Klodel: “La tolérance, il y a des maisons pour cela”, dakle, “Tolerancija, tome je mesto u javnim kućama”.

Izlaganje na međunarodnom skupu “Interkulturnost i tolerancija”, Beograd, 22-24. maja 1998. Objavljeno u istoimenom zborniku (urednik Božidar Jakšić), Beograd, 1999.

4 S. Mileusnić, “Manastiri kao medaši srpskog duhovnog prostora”, *Geopolitička stvarnost Srba*, Beograd, 1997, 474/476.

5 P. Volk, “Hodočasnici i turisti”, Pol. 23. maj 1998.

Drugovi po narodu

Šta je vlast nad simbolima i da li se simboli obavezno u svim vremenima inkorporiraju u politiku?

Vladanje simbolima kolektiva izuzetno je važan aspekt politike i to, zaista, u svim vremenima. Danas, kad su političke zajednice nacije, biti na vlasti dobrim delom znači imati pod svojom kontrolom glavne simbole nacije. To znači da vlast odlučuje u kojoj meri, u kom trenutku, s kojim naglaskom, pojedine "nacionalne svetinje" treba evocirati i egzibirati. To je ono što sam nazvao politikom simbola. Na primer, naglašeno proslavljanje osam vekova Hilandara nije samo stvar odluke o tome koju je donela SPC nego i Miloševićeve procene da je za njegov režim korisno da jubilej Hilandara uzme pod svoje. O ceni tog monopolija dogovorio se sa Crkvom, kao glavnim vlasnikom hilendarske simbolike: u tu cenu, prema informacijama iznetim u medijima, uračunato je otvaranje predstavništva Hilandara u Beogradu.

Politika simbola odnosi se i na procenu političke upotrebljivosti pojedinih spomenika kulture, istorijskih i književnih jubileja. Tiče se ta politika i suzbijanja, "zaboravljanja" ili marginalizovanja onog dela rezervoara nacionalnih simbola koji režimu na vlasti iz nekog razloga ne odgovara. To je slučaj sa crvenom zvezdom, koja opstajava u imenu fudbalskog kluba, kao grafit na nekom zidu. To je slučaj sa partizanskim jubilejima i spomenicima. To je slučaj sa Titovim grobom. Sad njegovi učenici prolaze pored njega kao pored turskog groblja. Ali on je još tu, jer njegova vrednost može jednom da poraste, pa je zbog toga odloženo ustupanje te retikvije Hrvatskoj.

Kako su se u nas poslednjih pedeset godina upotrebljavali simboli odnosno mitovi i kultovi u politici?

Za komunističku politiku simbola važilo je ono što je važilo i za druge aspekte te politike. To jest, ni tu nije bilo slobode, nije bilo šarenila. Komunistička politika je, pre svega zato što je bila zasnovana na radikalnom diskontinuitetu sa glavnim tokom prethodne političke istorije Jugoslavije, zahtevala da se uspostavi ta-

DE PROFUNDIS

bula rasa i da se konstruiše potpuno nova zgrada ideała, to jest simbola. Istorija je, s jedne strane, izbrisana, a, s druge strane, ona je udarila sasvim novim, bar za Jugoslaviju novim pravcem. A to je značilo i izgradnju novog sistema nacionalno-političke simbolike, novog imaginarijuma komunističke Jugoslavije, sa njenim narodnim herojima, slavnim bitkama, a pre svega novim velikim vođom. Prethodna simbolika samo je delimično oživljena, tek toliko da se u temelj komunističkog Panteona ugradi i poneka cigla narodne tradicije, da se Tito učini novim izdankom dobrog starog Obilića, ali, takođe, i Zrinskog i Gupca.

Političke promene nastale pre desetak godina značile su i novu rekonstrukciju simboličkog lika nacije i njene vlasti. Ali ovo ga puta diskontinuitet nije tako radikalni, pa se Miloševićev režim i dalje delimično oslanja na svoju komunističku legitimaciju. Njegova stranka, pretvorena u glavnu snagu srpskog nacionalno-populičkog pokreta, koji okuplja, što bi rekli Nemci iz tridesetih godina, "drugove po narodu", ponekad se predstavlja i kao stranka komunističkih "drugova".

Šta mislite, zašto je poslednjih deset godina politička simbolika u našoj zemlji obilježena prije svega etnomitom, i šta je to etnomit? Etnomit je karakterističan za nacionalizam u istočnoj Evropi. A taj nacionalizam je, pre svega, etnički, za razliku od nacionalizma u Zapadnoj Evropi, koji je pretežno građanski. Etnički nacionalizam se ne interesuje za gradane kao ljudе koji se pokoravaju istim zakonima i institucijama, što je svojstveno građanskom nacionalizmu, nego nudi sliku nacije kao proširene porodice – kao zajednicu krvi i mrtvih, odnosno zajednicu kulture i duha. Nacija je u tom slučaju nužno monoetnička, ona je zajednica jednog naroda. Njena izgradnja podrazumeva etničku homogenizaciju stanovništva, uz sve ono što uz to ide. A, videli smo, idu ratni zločini, pljačka i izbeglištvo. Ali, ide, takođe i čišćenje i "pljačkanje" istorije i kulture da bi se od naplačkanog i ukradenog iskovao lažni novac mitske priče o naciji, o njenom identitetu, o njenom božanskom poreklu i neuhvatljivoj starosti, o njenim junacima i apostolima, njenim slavnim i tragičnim bitkama, njenoj smrti i uskrsnuću. Tu priču ispričaće "sveštenici jezika", "oficiri duha", "sveti ratnici", to jest rodoljubivi pisici, a po narodu će je proširiti isto tako rodoljubivi novinari, popovi i učitelji.

Da li je pojava nacionalizma odgovor na poremećaj koji je izazvao dug period komunističke vladavine?

Nacionalizam, to je prihvatljivo objašnjenje, dolazi u bivšim komunističkim zemljama kao reakcija. Ali ako bismo rekli da je on reakcija na poremećaj, morali bismo reći i to da nacionalizam dolazi da otkloni taj poremećaj. Tu, ponovo, moramo praviti razliku kad govorimo o nacionalizmu, između građanskog i etničkog nacionalizma, a, takođe, moramo uzeti u obzir konkretnu situaciju u svakoj od bivših komunističkih zemalja. Kod nas poremećaj nije otklonjen. On je samo postao veći i dramatičniji. Kao retko kad. U nekim bivšim komunističkim zemljama izgleda da se stvari menjaju nabolje, da se te zemlje kreću putem demokratije, putem uspostavljanja pravne države i civilnog društva, da tu tranzicija ima pozitivan smisao. Kod nas nema političke volje da se ide tim putem. I dalje se nacionalna elita u Srbiji najviše trudi da narodu ogadi demokratiju.

Da li se i na koji način u zapadnim demokratskim sistemima koriste simboli i mitovi u političke svrhe? Da li su oni spojivi sa demokratijom?

I demokratija ima svoje simbole. Demokratske nacije ne zaboravljaju da proslave važne datume svoje istorije. I u njima se na ritualan i ceremonijalan način inaugurišu predsednici. Ima čitav niz naučnih studija posvećenih istraživanju te demokratske simbolike. Pregled tih studija nudi prošle godine objavljena knjiga Jelene Đorđević *Politički rituali i svetkovine*.

Jedan od važnih zaključaka antropoloških i istorijskih istraživanja političke simbolike glasi da je prisustvo simbola u politici univerzalno, ali da se njihova uloga i odnos prema njima umnogome razlikuju. U svakom slučaju, politička istorija puna je primera koji pokazuju da nije svejedno da li se nacija ritualno slavi kao mistično jedinstvo zemlje i mrtvih, krvi i tla, jezika i etnosa, ili kao republika, kao prostor građanskih sloboda i ljudskih prava, kao ritualno i ceremonijalno potvrđivanje demokratskih zakona i institucija.

Da li narod na ovim prostorima može da prihvati politički sistem koji neće biti utemeljen na nekom izraženom mitu?

To se ne postavlja kao problem samo za narode, kako vi kažete, na ovim prostorima, nego za sve narode. Jer odnos prema poli-

tičkom imaginarijumu, a posebno prema političkim mitovima, ne javlja se na različite načine zbog toga što se narodi po nekoj svojoj specifičnoj prirodi međusobno razlikuju. Tu pseudonaučne teorije o nacionalnim karakterima i mentalitetima i o sukobu civilizacija mnogo ne pomažu, iako ih danas mnogi nude kao glavni izvor znanja o stvarima političke simbolike i uopšte kao temelj za objašnjenje istorije. Prosto je zadivljujuće kako su srpska i hrvatska nacionalna elita pohitale da Samjuela Hantingtona, autora teze o sukobu civilizacija, učine svojim junakom.

Razlike u odnosu prema demokratskim standardima pre su objašnjive kao razlike među konceptima i modelima politike, koji su od jedne zemlje do druge raspoređeni bez ikakvog uhvatljivog etnopsihološkog ključa, ako taj ključ uopšte može ma u čemu da bude od koristi. Ključ je na drugoj strani, u političkoj istoriji, koja objašnjava zašto je u jednom delu Evrope junak priče o naciji građanin, a u drugom – narod, onaj nemački “drug po narodu”.

Koliko se u poslednje dvije godine osjeća potrošenost nacionalnih mitova u politici kod nas i da li bi danas narod mogla da animira jedna “Lazareva kletva”?

Tvorci nacionalnih mitova ne pokazuju znake umora. Naprotiv, njihova proizvodnja beleži, što bi se reklo, brz i dinamičan rast. To je jedna od retkih grana proizvodnje koja napreduje. Umnožile su se TV stanice, periodične publikacije, knjige i tribine koje služe reprodukovaniju i vulgarizovanju srpskog političkog mita. Takoreći svakodnevno dobijate porciju tog mita. To je, samo naizgled, paradoksalni odgovor na propast političkih i vojnih poduhvata nadahnutih srpskim etnomitom. Odgovor koji ima i svoje javno izneto obrazloženje. Nekoliko uvaženih akademika, književnika i drugih nacionalnih veličina objasnilo je da je očuvanje i učvršćivanje “duhovnog jedinstva” srpskog naroda, to jest, srpskog etnomita, najvažniji nacionalni zadatak u očekivanju nove prilike da se ponovo prioritet da političarima i vojnicima.

Da li je u ovoj zemlji moguće pomirenje plemenskog i građanskog društva ili pak jedno od njih mora da bude dominantno?

Plemenstvo – uključujući tu i plemenstvo pod znacima navoda, koje označava etnički shvaćenu naciju, naciju kao pleme – i građansko društvo međusobno se isključuju, ali samo u logič-

kom modelu opozicije građanska – etnička nacija. Međutim, istočki posmatrano, građanski koncept i etnički koncept ili "plemenski" bore se za prevlast, i kad jedan dominira drugi nije savšim odsutan. Zato se uvek nameće potreba izbora. Građanin ili rasista, treba izabrat! To je slogan kojim su se Francuzima obratili moji prijatelji iz francuskog udruženja Inicijativa građana za Evropu pozivajući svoje sugrađane da stanu na put Lepenovom Nacionalnom frontu, političkoj partiji utemeljenoj na etničkom nacionalizmu i rasizmu. To je slogan koji bi i ovde bio i te kako upotrebljiv. Jer to je i naš izbor.

Kako se dogodilo da početkom devedesetih veliki deo srpske inteligencije prihvati zov nacionalnog? Da li je to u njima proradio arhetip da je balkanski barbarogenije superiorniji od dekadentnog Zapadnjaka?

Ne samo što se srpska inteligencija, i to tradicionalno, u velikoj većini povodi za tim zovom nacionalnog, nego ona je ta skupina majstora pevača koja zov nacionalnog, ako mogu tako da kažem, uglazbljuje i vokalno izvodi. Jer nacionalno ne dolazi *ex nihilo*, a naročito ono nije spontani izraz glasa naroda. Nacionalna inteligencija, kao važan deo nacionalne elite, i nema drugog važnijeg posla od pevanja i klijanja naciji. U tome je njena funkcija, to je posao koji joj daju vojnici i političari, za to, za tu pesmu, za taj zov je plaćena. U tome je temelj njenih privilegija i njene samozadovoljnosti, njenog kilavog erosa. Naši pesnici i drugi veliki nacionalni intelektualci u stvari su pevači na dvorovima Miloševića, Šešelja, Arkana, Tomića, onog što radi s naftom, i onog drugog što se, preko sina, bavi makedonskim čelikom. Njihov posao je da slave rodoljubivu vlast ovih srpskih velmoža. Dobar primer najtešnje veze srpske poezije i srpskog režima predstavljalala je ceremonija ispaljivanja počasnih topovskih plotuna na Kalemeđanu, po naredbi predsednika Jugoslavije, a u čast Dana pobjede nad fašizmom. Ta ceremonija je imala i pesnički deo. Jedan major pročitao je, pored topova, poemu Matije Bećkovića. A onda je, na opšte veselje, grunulo!

Da li se aktuelni sukob u Crnoj Gori može posmatrati kroz odnos su-protstavljenih strana prema etnomitu?

Ako je politika koju Đukanović i njegove pristalice nazivaju "reformskom", reformska u tom smislu što ona zaista namerava da

DE PROFUNDIS

afirmiše građanski koncept nacije i, u skladu s tim, vrednosti civilnog društva, onda se logično može očekivati da će njegova politika simbola pokušati da što više oslabi uticaj etnomita. Ako to bude ono čime će Đukanović uspeti da održi prednost nad Bultatovićem, to će biti vrlo dobar rezultat i veliki argument u prilog onima koji misle da demokratija može uspeti i tamo gde bi neki hteli da je predstave kao neželjenog ili bar preuranjenog gosta. Ali, ja se bojam da se Đukanovićeva reforma ne svede na bežanje od srpskog etnomita u crnogorski etnomit.

Intervju: Ranko Vujović, *Monitor*, 26. jun 1998.

Kosovski mit i dalje?

Ima li smisla danas trošiti vreme na razgovor o srpskom političkom mitu o Kosovu? Nije li razgovor o tome samo skretanje pažnje sa dramatične realnosti Kosova? To pitanje se može postaviti i na drugi način: da li današnji dogadaji na Kosovu označavaju ili bar nagoveštavaju kraj kosovskog mita?

Kraj tog mita mogao bi da se javi kao privremeno povlačenje mitološke svesti pod težinom realnosti. Takvo slabljenje mita o Kosovu zapaža sociolog Vladimir Milić. On razlikuje tri nivoa kosovske krize: "Prvi i najvažniji je nivo realnog društvenog i državnog problema, drugi je nivo mitologije, a treći – nivo propagande. Mitologija, koja je, kada je u pitanju Kosovo, uvek bila izuzetno jaka, sada kaska za stvarnim problemom. Realni problem je nadvizio mitološku svest. Vi ne možete više nikome da pričate o korenima, kada se dole vodi rat i kada su nečija deca u tom ratu." (*Naša borba*, 18-19. jul 1998).

Međutim, ne bi se reklo da je priča o korenima prestala. Na-protiv, ona je poslednjih meseci oživljena, toliko da nema dana da ne dobijemo po jedan nastavak te priče. Vladimir Milić za svoj sud o posustajanju mita osnovu nalazi u pobuni roditelja vojnika koji su poslati na Kosovo. Ali da li ta pobuna znači da su bar oni koji treba da plate cenu srpske politike na Kosovu otreznili i da se njihova nespremnost da žrtvuju svoju decu za srpsko Kosovo proteže i na neprijemčivost za mitsku priču o tom Kosovu? Mislim da to nije slučaj i da se, nažalost, od lošeg pojedinačnog iskustva do dobrog mišljenja o opštim stvarima ne stiže tako jednostavno.

Gospodar Trepče

U potrazi za stvarnim ulogom sukoba na Kosovu, s one strane priča o srpskim svetinjama, srednjovekovnim manastirima i grobovima, britanski novinar Robert Fisk otkrio je da je pravo srce Kosova u stvari rudnik "Trepča", sa njegovim prebogatim rudnim

DE PROFUNDIS

nalazištima. "Zbogom sada manastirima i crkvama, srpskim pravoslavnim grobovima i mozaicima i freskama i vizantijskim hramovima. Zbogom duhovnoj snazi Kosova. Jer ovde, duboko u rudnicima 'Trepče', leži fizička vrednost ove opasne pokrajine Slobodana Miloševića, najbogatijeg poseda na Balkanu, rezora Srbije, čija je vrednost u dokazanim i procenjenim rezervama olova, cinka, kadmijuma, srebra i zlata, puna tri biliona funti. Čak ako bi se Kosovo polje – livade prošarane makom na kojima su Turci porazili srednjovekovnu Srbiju – prepustilo Albancima, koji čine 90 procenata stanovništva Kosova, koji Srbin bi se ikada odrekao rudnika 'Trepča'" (Robert Fisk, *Independent*, preneto u: *Naša Borba*, 22. jul 1998).

U prilog svom mišljenju, Fisk navodi reči direktora "Trepče" Novaka Bjelića: "A kada sam sugerisao da stvarna želja Srbije da zadrži Kosovo za budućnost u stvari ima više veze sa 'Trepčom' nego sa pravoslavnim manastirima, njegova snažna ruka hvata moju ruku. 'Apsolutno', uzvikuje. 'Nikada ne možemo prepustiti Trepču. Srbi bi dali svoje živote za 'Trepču' – i daće ih, ako je potrebno. To je naša sudbina. Mi nećemo napustiti naše domove. Ja ću ovde ostati bez obzira na to što se dogodi – stoga poredim 'Trepču' sa svojim domom. Ako je potrebno, spremam sam da za nju umrem.'"

Ovde se vidi da vrednost "Trepče" ima bar jednu stvar zajedničku sa vrednošću mitskog Kosova: za nju Srbi hoće da umru. Dakle, priča o "Trepči" svodi se ne varijantu mita o Kosovskom zavetu. U toj varijanti priča o Kosovu je priča o zakopanom blagu, njegovoj basnoslovnoj vrednosti, njegovom čuvaru, koji ima teromorfne crte. Direktor Bijedić je "čvrst kao stena koja leži pola milje ispod njegove kancelarije, sa nebeski plavim očima koje netremice posmatraju sagovornika i sa medvedim stiskom ruke". On je "gospodar 'Trepče'" koji "širi svoje snažne ruke da pokaže dokle doseže njegova kraljevina".

Kosovski sveci isceljuju albanske žene

U nekim slučajevima dolazi do jedne vrste odstupanja od osnovnog toka mitske priče o Kosovu, onog koji je poslednjih godina učvršćen u srpskom novinarstvu i književnosti, gde se neguje oživljena slika uvek istog srpskog stradanja i vaskrsenja. Elitni, re-

prezentativni, akademski stil kosovske priče kao nacionalnog i državnog mita ustupa ponekad mesto trivijalnom, paraliterarnom stilu, svojstvenom listovima specijalizovanim za popularno pisanje o onostranom i tajanstvenom.

U *Politici* od 24. jula, objavljeno je nekoliko članaka o manastiru Svetih врача u Zočiću kod Orahovca, u koji su nekoliko dana pre toga ušli albanski pobunjenici i iz njega isterali kaludere. Ako je verovati novinama, oni su taj manastir osvojili da bi došli u posed čudotvornih moštiju svetih Kozme i Damjana. "Čudo-dejstva ovih svetih kostiju", kaže se u jednom članku, "beleže monasi u svoje knjige, a nevoljnici i oboleli smeštaju se na ležaj pod kivotom gde kada se usni, navodno, dolazi do izlečenja. Dešava se da se iz ove omalene crkve, tvrde monasi, čuje andeosko pojanja kada u njoj nema nikoga. Do izlečenja ovde su dolazili i Albanci. Nemo šiptarsko dete ovde je progovorilo, a Albanka koja nije mogla na noge prohodala je. Nevoljnici raznih vera ovde traže spas". Drugi članak, na istoj strani, objašnjava jednu fotografiju: "Nedavno je Milan Janković, fotoreporter našeg lista, snimio obolelu Albanku iz okoline Đakovice kako spava ispod moštiju svetog Kozme. Nakon trodnevne molitve i molebdana koji su čitali iguman otac Jovan i monaštvo manastira, obolela Albanka koja do tada nije mogla da hoda otišla je pešice i bez roditeljske pomoći do parkiranih kola ispred manastira."

Dakle, moglo bi se reći da ovde kosovski mit u visokom, elitnom stilu ugrožavaju njegove trivijalne i folklorne varijante, da je ovo primer povratka ne predstave o moći i vlasti koje prethode naciji i nacionalnom imaginarijumu, odnosno podeli na nas i njih u nacionalnom ključu. Sudeći prema logici ove priče o čudesnom ozdravljenju u jednom manastiru, sveti Kozma i Damjan nacionalno su ravnodušni ili neutralni. Sadašnji srpski rodoljupci mogli bi da ih optuže za nacionalnu dezorientaciju pa čak i za izdaju: pomažu neprijatelju!¹

1 P.S. (25. novembar 1999): Uoči intervencije NATO-a u Jugoslaviji tokom proleća 1999 godine, ratni lob veran Miloševiću lansirao je ideju da će na Kosovu, čak i u slučaju povlačenja srpskih jedinica, rat biti nastavljen, ali drugim sredstvima. Tamo će ostati srpski grobovi i druge svetinje, koje se za srpske neprijatelje pretvaraju u u neku vrstu magijskih mina, koje ubijaju prokletstvom. "Biće im kasno da shvate što nam je toliko sveto na Kosovu, te svetinje će ih prokleti ako nas tamo ne bude bilo", stoji u jednom telegramu podrške koji su u vreme konferencije u Rambujeu poslale

DE PROFUNDIS

U nekim slučajevima ideja o kraju kosovskog mita svodi se na potrebu da se dovedu u pitanje njegove popularne, propagandne, neautentične varijante, ali ne i tobože izvorni mit. Tako, istoričar M. St. Protić u govoru u "svetoj srpskoj zemlji" pravi razliku između "istinskog osećaja" i "slogana". "Manipulisanje svetim vrednostima", kaže on, "metod je koji nije nepoznat različitim sistemima vlasti. Na tim segmentima ljudi su, obično, vrlo meki i lako ubedljivi. Možemo li mi da razdvojimo istinski osećaj za Kosovo kao 'svetu srpsku zemlju' od onoga što nam se servira pod tim sloganom, a što se često ne poklapa."

Alternativa?

Kosovski mit je još živ, ali nema nikakve sumnje da je u opštem i u posebnom srpskom interesu da se on dokrajči. Na primer, uviđanjem raskoraka između njega i istorijskih fakata. To mišljenje zastupa Noel Malcolm, u knjizi *Kosovo – kratka istorija (Kosovo – A Short History)*, Macmillan, London, 1998). On istorijskim argumentima pobija izvesne proizvoljne, ako ne i mitske predstave o Kosovu. Na primer, kaže da do pre sto godine nije bilo etničkih sukoba Srba i Albanaca: "Slovenska i albanska plemena onde su imala dugu tradiciju saradnje i mešanih brakova, a u nekim slučajevima i predanja o zajedničkim precima". Uostalom, ni etničke podele između Srba i Albanaca, tvrdi Malcolm, nikada nisu bile sasvim jasne. Što se tiče tvrdnje da je Kosovo srpski Jerusalim, to je, kaže on, "oduvек bilo preterivanje". Ni u jednom obliku hršćanstva, uključujući tu i pravoslavlje, "sveto mesto" ni na koji

njegove pristalice sa jednog skupa u Valjevu (*Politika*, 12. mart 1999). Ni posle povlačenja srpske vojske i policije sa Kosova, juna 1999, Miloševićeva propaganda nije odustala od priče da u "duhovnom" smislu ta teritorija nije izgubljena i da su preostala efikasna sredstva da se rat dobije. Najviše se računaо на sredstva kojima raspolaže srpska kultura. Njima naoružani, Srbи će započeti novu ofanzivu. Tadašnji ministar kulture Željko Simić sebe je video u ulozi novog kosovskog junaka, koji će naoružan knjigom, pesmom, slikom i drugim proizvodima srpske kulture, nastaviti delo koje su drugi započeli mačem. "Borbe koje poslenici kulture na Kosovu i Metohiji vode brojnim manifestacijama", rekao je Simić novinarima (*Politika*, 14. novembar 1999), "svedoči da je boj koji se vodi za tu južnu pokrajinu tek počeo, kao i da tek predstoji ofanziva kulturnih događaja koja će međunarodnoj javnosti i na taj način dokazati da je Kosmet ostao u sastavu Srbije."

način ne igra teološku ulogu ekvivalentnu ulozi Jerusalema u teologiji judaizma".

Zatim u *Kratkoj istoriji Kosova* slede drugi argumentni, koji su prvenstveno usmereni na to da ospore uverenje o kontinuitetu prisustva srpske pravoslavne crkve i srpske države na Kosovu. Sedište SPC nije utemeljeno na Kosovu, podseća Malkolm, a ni Patrijaršija kao ustanova nema kontinuiranu istoriju, jer je obnovljena tek 1920, a pre toga 154 godine nije postojala; koren srednjovekovnog srpskog carstva nisu na Kosovu nego u Raškoj oblasti, odnosno u Rasu... a "većina srpskih manastira i crkava iz ranoga srednjeg vijeka sagrađena je izvan samoga Kosova".

Malkolm upoređuje srpske i albanske "povjesno-demografske mitove": "Neki suvremeni albanski autori tvrde – vrlo neuvjerljivo – da je na Kosovu uvek postojala albanska većina, čak i u srednjovekovnom srpskom kraljevstvu; mnogi Srbi vjeruju – podjednako pogrešno – da na Kosovu uopće nije bilo Albanaca prije kraja 17. stoljeća." Obe strane u sukobu su "razvile fragmentirane poglede na povijest Kosova, no ograničenost srpskoga shvaćanja ozbiljnija je zapreka jednostavno zato što je upravo Srbija, barem trenutno, ta koja ima mogućnost bilo učiniti, bilo spriječiti promjenu." "...Kada obični Srbi nauče racionalnije i čovječnije razmišljati o Kosovu, a kritičnije o nekim svojim nacionalnim mitovima, sav narod Kosova i Srbije imat će koristi – a sami Srbi sigurno ne najmanje."

Noel Malkolm misli da mitove treba analizirati, pre svega zato što su oni prepreka racionalnije shvaćenoj politici i racionalnije uređenim odnosima među ljudima i državama. Međutim, kritiku političkih mitova ovaj autor ne smatra problematičnom, jer se ona svodi na političko obrazovanje građana koje će kod njih razviti racionalan i human odnos prema životu i svetu, uključujući tu i odnos prema drugim narodima.

Nasuprot tome, moje je mišljenje da se kritika političkih mitova, pa i ovih o Kosovu, ne može zadovoljiti tom opštom preporukom o potrebi veće racionalnosti i moralnosti i uverenjem da se takva preporuka može bez problema prihvati i primeniti. Razlog što taj problem nije tako jednostavan viđi se već i u činjenici da se politička mitologija javlja upravo kao deo sasvim racionalnih političkih programa, koji polazi od uviđanja da se vlast teško može stići i zadržati bez oslanjanja na sugestivne simbole i priče, i da je carstvo vlasti u najvećoj meri carstvo simbola.

DE PROFUNDIS

Ideja da treba već jednom završiti sa mitovima, legendama, sa bajkama o prošlosti, sa minulom slavom, i sama je stara; stara je koliko i ti mitovi i te legende i te priče o staroj slavi. "Slavi i oklopnicima nek umukne poj", pevao je Crnjanski posle I svetskog rata. A Jovan Skerlić je još pre devedeset godina pisao ("Reč na Bosansko-hercegovačkom večeru", *Dnevni list*, 26.II 1908): "Jedan narod... ne živi od uspomena mrtve prošlosti, od plesnjivih fraza o slavnim pretcima, od daleke i mutne veličine i sjaja srednjevekovskih vladara i vlastele. Sve je to lepo i krasno, za pesmarice i čitanke, što je Nemanja raskovao zlato na silne crkve i manastire, i što je Dušan Silni bio car Srba, Arbanasa i Bugara i pošao da osvoji Carigrad – ali mi danas imamo nemacke kolonije u našoj zemlji, i naš ogoleli i ogladneli seljak napušta svoje zagašeno ognjište i za lebom beži u beli svet. Mi poštujemo i 'kosti pradjeđovske' i 'gusle favorove', ali jedan narod danas ne živi od reči i od pesama. Dosta je bilo zapevanja za propalom slavom i veličinom, dosta je bilo "razapinjanja živih na krst isto-rije". Jedan narod ne zida na grobovima svoje budućnosti, no trezveno računa sa sadašnjosti."

Međutim, kritikujući političke mitove XIX i početka XX veka u Srbiji, Skerlić je istovremeno dao prilog izgradnji jedne nove, moderne političke ideologije i simbolike, konstrukciji novog društvenog idealja, nove ideje o srpskom društvu, kulturi i državi, koja bi Srbiju približila Evropi, odnosno vrednostima i idejama koje su davale ton političkom i društvenom životu Europe njegovog vremena. I danas, kad govorimo o političkom mitu o Kosovu, oživljenom u Srbiji devedesetih i upregnutom u propagandu rata i mržnje, izgledi da se on makar marginalizuje, ako ne i sasvim napusti, ne zavise samo od napretka racionalnosti i moralnosti u našem društvu, koji će se postići edukacijom, nego možda još više od stvaranja novih, alternativnih modela simboličkog univerzuma, novih idealja, novih političkih verovanja, novih političkih figura. I danas, kao i u Skerlićevo vreme, nadahnuće za takvu rekonstrukciju našeg društva i njegove simboličke osnove može se naći u zemljama razvijene demokratije, ali i u našoj političkoj baštini, na primer, u onom njenom delu koji sam Jovan Skerlić najbolje predstavlja.

Izlaganje na skupu "Anatomija kosovske krize", Žabljak, 27. jul 1998.

Kosovo – zlatna grana srpske politike

U nemijskom svetilištu rastlo je izvesno drvo čije se grane nisu smele lomiti. Samo je odbegлом robu dozvoljeno da, ako može, odlomi jednu granu. Uspeh u tom pokušaju davao mu je pravo da izide na dvoboj sa sveštenikom; ako bi ga ubio, vladao bi umesto njega i postao kralj šume.

Dž. Dž. Frejzer, *Zlatna grana*, I, str. 7

Često se kaže da je Kosovo za Srbe svetinja, da je Kosovo za njih ono što je za Jevreje Jerusalim. To je tačno, bar kad je reč o srpskim vladarima i režimima i oko njih okupljenim takozvanim "nacionalnim radnicima". Već dva veka srpska politička elita upotrebljava raznoliku istorijsku, književnu i folklornu građu o srednjovekovnoj srpskoj državi na Kosovu za izgradnju nacionalnih svetinja, to jest političkih mitova i kultova. Istorija tih mitova i kultova sastavni je deo kulturne i političke istorije Srbije, ali deo koji je ostao uglavnom neproučen, nenapisan. To je možda jedan od razloga što i u današnjoj Srbiji nacionalne svetinje, nacionalni simboli, rituali, kultovi i mitovi a, među njima, posebno oni u vezi sa Kosovom, predstavljaju jednu od najvažnijih poluga vlasti, što se sama vlast uglavnom svodi na veština upravljanja svetim štvarima nacije.

I danas u govoru srpske vlasti, uključujući tu i govor glavnih pretendenata, Kosovo je pre svega nešto nedodirljivo, mistično, neprikosnoveno, sveta zemљa srednjovekovne srpske moći i slave i poprište kobne i za Srbe nezaboravne bitke 28. juna 1389, u kojoj je, kako kaže mit, zbog izdaje i nesloge, propalo srpsko carstvo i počelo robovanje pod Turcima. Kako se 1989. godine izrazio pesnik Matija Bećković, jedan od danas najviđenijih sveštenika srpske religije nacije, Kosovo je "najskupljia srpska reč". "Bez krvi se nije mogla kupiti", napisao je tada Bećković, misleći na krv srpskih ratnika prolivenu na Kosovu, i dodao reči koje su u to vreme, posle dolaska Slobodana Miloševića na vlast, imale aktu-

DE PROFUNDIS

elni politički smisao, isti koji imaju i danas: "bez krvi se ne može ni prodati."¹

Milošević nije propustio da svoju vlast, mada je do nje došao kao pobednik u obračunu među srpskim komunistima, od samog početka stavi pod okrilje kosovske svetinje. Učinio je Bećkovića – kao i sve druge obdarene pripovedače kosovskog mita i čuvare najskupljih srpskih reči – svojim Siranom, a sam je, u zavodničkoj pozici, stao pod balkon Srbije željne novog vode. Drugim rečima, šeststotu godišnjicu bitke na Kosovu, i samo mesto na kome je bitka vođena – Gazimestan, gde danas стоји spomenik srpskim junacima, izabrao je Milošević da se juna 1989. godine spektakularno pojavi pred Srbima kao njihov novi spasilac, ujedinitelj i osvetnik. Podsetio je na "srpsku zlu kob", neslogu i izdaju: "Nas je na Kosovu pre 600 godina zadesila nesloga... nesloga i izdaja na Kosovu praktiče dalje srpski narod kroz čitavu njegovu istoriju". A zatim obećao, ponavljajući reči svog šaptača Sirana, novo jedinstvo i nove bitke: "Šest vekova kasnije opet smo u bitkama i pred bitkama. One nisu oružane, mada i takve još nisu isključene."²

Kosovo, sveti mit nacije, i danas je neka vrsta zlatne grane srpske politike. Ko ga se dokopa, makar samo na rečima, ko postane sveštenik hrama kosovske svetinje, njegova je vlast. Najvažniji deo srpske opozicije strategiju obaranja Miloševićevog režima zasniva na osporavanju njegove uloge čuvara srpskih nacionalnih svetinja – i, pre svih, Kosova – i preuzimanju kontrole nad tim svetinjama. Na primer, ujedinjena demokratska opozicija Srbije (DEMOS) pokušala je 1992. da izvede preotimanje zlatne grane kosovskog mita od Miloševića tako što je jedan veliki miting u Beogradu organizovala 28. juna, na dan Kosovske bitke i nazvala ga Vidovdanskim saborom (zato što od kraja XIX veka Srpska pravoslavna crkva dan bitke na Kosovu slavi pod imenom Vidovdana).

¹ *Kosovo – najskupljia srpska reč*, u: Matija Bećković, Služba, Beograd, 1990, str. 47. U napomeni uz ovo izdanje stoji: "Kosovo – najskupljia srpska reč je predavanje držano u Australiji, Evropi i našoj zemlji tokom 1989. godine prilikom proslave šeststogodišnjice Kosovske bitke."

² Politika, 29. jun 1989. Nema sumnje da je poslednja rečenica ovog Miloševićevog govoru nastala preradom jednog mesta iz navedenog Bećkovićevog predavanja, gde on kaže: "I danas, posle šest stotina godina Vidovdana, za sudbinu srpskog naroda ništa nije presudnije od bitke koja traje na Kosovu i za Kosovo."

Kao srpska nacionalna svetinja, Kosovo, kako je objasnio pravoslavni teolog Božidar Mijač, "nije samo fizičko obitavalište nego i metafizička tvorevina". Iz toga sledi da Srbi, bez obzira na to koliko ih je tamo nekad bilo i koliko ih je danas, imaju na tu teritoriju neku vrstu moralnog autorskog prava, odnosno da će, kako je tu ideju formulisao Bećković, "ono biti srpsko i kad tamo ne ostane nijedan Srbin". Bili tamo Srbi ili ne, Srbija se ne može zamisliti bez svoje mitske kolevke, bez svoje najsvetije pokrajine. Na osnivačkoj skupštini Demokratske stranke, 1990. godine, pesnik Gojko Đogo govorio je o kosovskoj svetinji i nužnosti da joj Srbi i dalje prinose žrtve u krvi: "Od Kosova do danas Srbi nisu imali veće svetinje od Kosova. Oni su se toj svetinji zaveštali i, evo, šest vekova prinose joj najskuplje žrtve, žrtve u krvi. Ne znam dokle ćemo i kako ćemo, ali znam da moram... Jer srpska država bez Kosova bila bi isto što i Srbin sa rupom u nedrima."³

Takvu mogućnost mit o Kosovu ne dozvoljava, odnosno opasnost od takvog kognitivnog razvoja dogadaja u mitu se otklanja tako što se pojmu Kosova i kosovske svetinje daje polje važenja preko realnih geografskih i istorijskih granica. Sva mesta gde su Srbi stradali, gde su ginuli za svoja ognjišta i svoju veru, "od Kosova do Jadovna" – kako je prostor srpskih stradanja, obeležen grobovima i jamama, označio episkop Atanasije Jevtić – mogu poneti ime Kosova. Matija Bećković se začudio što se to već nije dogodilo: "Kosovo je odavno stiglo do Jadovna i pravo je čudo da ime Kosova nije dobila sva srpska zemlja."⁴ To ime, takođe, zasluguje i srpska istorija u celini, jer je za Kosovo srpski narod, kako se izrazio etnolog Mile Nedeljković, "ključ koji omogućava da se shvati poruka njegove istorije".⁵

U stvari, kosovska svetinja, koja se u srpskoj religiji nacije javlja i kao svetinja tla, i kao kult mrtvih i kao misterija smrti i uskršnja nacije, pre svega označava sakralnost same vlasti. Kosovo je reč kojom se vlast samooznačava i legitimiše kao privilegija i obaveza čuvara nacionalne svetinje. Takvoj vlasti ide u prilog da se zaboravi poreklo te svetinje, te svete reči, njeno isto-

DE PROFUNDIS

rijsko, geografsko ili lingvističko poreklo. Ona je "neiskrena" kad se predstavlja kao zaštitnik kulturne i istorijske baštine. Zato je mogućno da će srpska vlast – sve dok bude organizovana kao mistični, tajnom nacionalne žrtve i uskršnja zakleti savez milostivog vladara i rodoljubive elite – koristiti Kosovo kao svoje sveto ime, utoliko lakše ukoliko geografsko-istorijsko značenje tog imena bude zaboravljen.

Izjave srpskih političara da je Kosovo unutrašnja stvar Srbije i da problem Kosova ne sme da se internacionalizuje ne odnose se samo na politički suverenitet i pitanje administracije na toj teritoriji nego one imaju i nacionalno-religijski smisao. Njima se ustaje protiv toga da se govor o Kosovu profaniše učešćem inovernika. Kao svetinja srpske nacije, sveto ime vlasti, ono mora da ostane unutrašnja stvar Srba, tabu, tajna za neupućene. To znači da je tu nepoželjno i neprihvatljivo mešanje ne samo stranih zemalja nego i kosovskih Albanaca i drugog nesrpskog stanovništva Kosova.

Ali, iz učešća u govoru o Kosovu kao internom pitanju srpske nacionalne vere i svetom imenu suverene vlasti isključeni su i oni Srbi koji se, uz sve uvažavanje baštine kulturne i političke istorije Srbije vezane za Kosovo, ipak ne odnose prema njemu kao prema svetinji. Za njih tu nema mesta. Kad takvi, dakle srpski politički ateisti, u koje treba ubrojiti i autora ovih redova, ipak nešto progovore o Kosovu, ili o nekoj drugoj nacionalnoj svetinji, na svoj laički način, onda postaje veliki izgledi da će to "sveštenici nacije" dočekati kao opasno svetogrđe.

Danas, 14. septembar 1998.

³ Demokratija, 9. mart 1990. Nav. prema: D. Stojanović, "Traumatični krug srpske opozicije", u: N. Popov (ur.), *Srpska strana rata*, Beograd, 1996, str. 512.

⁴ Književne novine, 1-15. jun 1989.

⁵ Navedeno prema: Olga Žirojević, "Kosovo u kolektivnom pamćenju", u: N. Popov (ur.), *Srpska strana rata*, Beograd, 1996, str. 229.

Kud plovi ovaj brod?

Subota 12. decembar 1998.

Sinoć kod Borke, tj. u Centru za kulturnu dekontaminaciju, čiji je direktor Borka Pavičević, promovišemo knjigu Rastka Močnika *Alterkacije*. Govore: Milorad Belančić, Nenad Daković, Škeljen Malići i Obrad Savić. Za divno čudo, svi govore kratko. U razgovor se uključuju i Gajo Sekulić, Dragan Olujić i Džuli Mostov. Džuli pita da li smo primetili da među najavljenim govornicima nema nijedne žene. Zaista, kad se malo bolje pogleda Džuli je u pravu. Izgleda da se retko na jednom mestu susreću sve poželjne heterogenosti. Ovde je bar nacionalne raznolikosti bilo dovoljno i za najzahtevnije pluraliste. U prilog pluralizmu svedoči i Rastkova knjiga, i to ne samo zbog autorovih pluralističkih teza, nego i zahvaljujući načinu na koji je nastala. Osnovu čine magnetofonski zapisi Rastkovićevih govorova na slovenačkom, objavljeni u časopisima. A kad je autor dobio srpski prevod tih tekstova, koji je uradila Marija Mitrović, on se dao na doterivanje i dopisivanje i to na srpskom. Na taj način je dobijena konačna verzija rukopisa, koja, može se slobodno reći, ima dvojni jezički identitet, pretežno slovenački i manjim delom srpski. Ona je pretežno prevod, a manjim delom original. To je samo jedna od neobičnih strana knjige *Alterkacije*, koja ne nosi slučajno podnaslov "Alternativni govorovi i ekstravagantni članci". Večera posle promocije bila je nacionalno homogena, tj. srpska sarma, proja, orasnice. Pokazalo se da u našem stanu može da se istovremeno nađe oko trideset gostiju, a srećom i to da u loncu od sedam kila može da bude dovoljno sarmi za toliki broj gladnih filozofa i ostalih vrsta mislilaca.

Nedelja 13. decembar 1998.

Danas je u Medija centru počeo skup "Javnost i lična odgovornost", koji organizuje mreža za kulturu u Evropi *Transeuropennes*, čiji je direktor Žislen Glason Dešom. Već pet godina ova mreža ostvaruje program saradnje sa zemljama jugoistočne Evro-

DE PROFUNDIS

pe. Po tome se razlikuje od mnogih drugih koje se za nas interesuju uglavnom po principu – jednom i nikad više. Ceneći to, ja zajedno sa Žaranom Papić i Snježanom Milivojević prihvatom da radim ono od čega inače bežim, a što se otmeno zove naučna koordinacija. U stvari se svodi na beskonačnu i žučnu raspravu o manje više nebitnim stvarima kao što su formulacije tema u vidu pitanja ili u vidu teza, broj uvodničara, koliko vremena za diskusiju i tome slično. Održavanje skupa bilo je sve do juče pod znakom pitanja jer se do poslednjeg trenutka nije znalo da li će strani učesnici skupa dobiti jugoslovenske vize. Naša, a uostalom i hrvatska viza ista je kao i ljubav, u principu je dobiješ, ali ne kad ti treba. Zato je prvog dana primetan višak emocija. Halid mi priča o dočeku Nove 1971. godine u "Majesticu". Kaze da je tad došao iz Prištine u Beograd samo zato što je želeo da se tu proveđe za Novu godinu. Rada se seća dana kada je bila dak *Prve beogradске*, a zatim ide sve redom i to do duboko u noć.

Ponedeljak 14. decembar 1998.

Učesnici skupa "Javnost i lična odgovornost" sinoć su videli film Željimira Žilnika "Kud plovi ovaj brod" i to u društvu s autorom. Učeni Balkanci u sali, profesori, novinari i studenti gledali su neškolovane Balkance u Žilnikovom filmu, uglavnom probisvete, sirotinju, mafijaše i prostitutke. Da li su ih posmatrali kao uzor, kao primer uspešne balkanske saradnje, jer Žilnikovi junaci se kreću nesmetano preko balkanskih granica, državnih, verskih ili jezičkih. Putuju poslom ili avanture radi, od Sežane do Sombora od Budimpešte do Skadarskog jezera i pri tome se sporazumevaju na "istarском", ruskom, nemačkom, "bačkom", engleskom, albanskom, mađarskom, ali ni oni, kao ni diskutanti o temi "Javnost i lična odgovornost" ne znaju kud plovi ovaj brod.

Utorak, 15. decembar 1998.

Zbogom javnosti, zbogom odgovornosti! Skup je završen, učesnici su se razišli. Sa Francuzima smo se pozdravili na aerodromu. Pre toga smo pokušali u aerodromskim buticima da kupimo neki prikidan, jeftin poklon, takozvani suvenir. Opančići, drvene viljuške, grb Beograda, nalepnice SRJ i Bog čuva Srbe, gusle male i velike, preslice, novčanici, privesci, buteljke rakije sa drvenim krstom unutra, bogata ponuda kaseta i CD-a sa narodnim pesmama. Odoše gosti bez poklona ali, treba li reći, puna srca.

Sreda 16. decembar 1998.

Tri-četiri dana posvećivao sam nedovoljno pažnje novinama, pre svega mom omiljenom listu *Politici*, kako mu od milja tepam. Navikao sam da se svakodnevno opremljen olovkom spuštam u taj rudnik srpske soli i pameti. Malo je trebalo pa da propustim Miloševićev intervju u *Vašington postu* i za moj metod kopanja po srpskoj soli i pameti mnogo interesantnije stranice ispunjene porukama koje stranke, udruženja i kolektivi šalju Miloševiću da mu izraze svoju podršku, odobravanje i zahvalnost. Ove poruke Vodi primer su ritualne političke komunikacije čiji je glavni cilj da se ostavi utisak da Voda ima demokratski legitimitet. Iako se taj legitimitet ne dobija na za demokratiju jedino prihvatljiv način, tj. putem izbora i putem poštovanja demokratskih zakona i institucija. Ritual podrške Vodi nudi se kao skraćen i jeftiniji put dobijanja narodne saglasnosti. Narod mu poručuje da se divi njegovoj državničkoj mudrosti, hrabrosti i odlučnosti, ali istovremeno i to da tu mudrost, hrabrost i odlučnost prepoznaće kao svoje kvalitete koje predsednik samo olačava i zastupa. Tako se u jednoj poruci kaže da je predsednik Milošević izrazio sve što srpski narod i većina građana Jugoslavije zna, oseća i želi. A u drugoj, da njegove reči nisu samo manifestacija političkog i državničkog uma, nego su odraz najdubljeg bića našeg naroda. Šta može biti jače od ove sprege Vode i naroda? Ustav, izbori, zakoni, sve to spada u repertoar one formalne zapadnjačke demokratije koju su svi mali i veliki autokrati ovog stoljeća umeli da omalovaže i ismeju.

Četvrtak 17. decembar 1998.

Danas čujem da će zapošleni u mom Etnografskom institutu dobiti pola plate. To za mene znaci 1.400 dinara ili oko 180 DM. Za većinu drugih još manje. Sa dugim stažom i svim mogućim novčanim titulama, ja spadam među najbolje plaćene. Prasići, guske, a bogme i patke mogu za Novu godinu i Božić mirno da spavaju. Bar im etnolozi ne mogu ništa!

Petak 18. decembar 1998.

Bagdad pod američkim bombama, snimljen infracrvenom kamerom CNN-a. Više lici na vatromet. Na ulicama još ima automobila. Čini mi se da vidim kako se jedan zaustavlja pred pešačkim prelazom. Zatim Vašington: Klinton objašnjava da to nema veze

DE PROFUNDIS

sa onim na šta mi mislimo. General Šeldon okićen većim brojem ordena nego što je ikad viđeno na Brežnjevićevim grudima kaže – ciljevi su pogodeni! Opet Bagdad, Sadamov štab. Svi u tzv. pobedničkom raspoloženju. Kako su srečni ratnici na televiziji.

Radio Slobodna Evropa, 18. decembar 1998.

Čekajući domaću Zlobnicu

Poslednjih meseci gledaoci televizije u Srbiji najradije gledaju južnoameričke serije. Među njima je najviše serija meksičkog porekla. Dve od njih, "Esmeralda" i "Usurpadora" (ova druga u srpskom prevodu zove se "Zlobnica"), nalaze se na programu privatne TV stanice TV Pink, a jednu, pod naslovom "Marisol", prikazuje III kanal državne televizije (RTS). Veliku popularnost uživa i venecuelanska serija "U tudio koži" ("Cambio de piel"), koju emituje TV Studio B, stanica bliska Srpskom pokretu obnove, političkoj partiji koja je danas koalicioni partner vladajućeg SPS-a.

Sve ove serije emituju se svakodnevno, svaki nastavak po dva puta, prvi put u večernjem i drugi put, reprizno, u prepodnevnom terminu. To znači da danas televizija u Srbiji svakog dana nudi oko osam sati južnoameričkih serija. Procenjuje se (u Politici od 2. februara 1999) da ovu vrstu programa prati "trideset posto populacije".

Tako velika popularnost "Esmeralde", "Marisol" i drugih meksičkih i venecuelanskih serija privlači pažnju javnosti u Srbiji. Televizijski kritičari i novinski komentatori, oslanjajući se na mišljenje psihologa, sociologa i drugih stručnjaka, pokušavaju da otkriju šta je to u ovoj vrsti programa što toliko privlači ovdašnju publiku. Svi se oni slažu u jednom: južnoameričke serije su proizvodi niskog zanatskog nivoa, daleko zaostaju za slavnim američkim sapunskim operama, kao što su "Dinastija" i "Dallas", ali one plene i osvajaju upravo zato što su u kreiranju pojednostavljenih i ulepšanih stika života otišle dalje od američkih uzora. Zaista, u južnoameričkim serijama ima mnogo više emocija, i to lepih i plemenitih. One su pune ohrabrujućih primera uspešne borbe protiv siromaštva i bolesti, priča o snažnim i čistim osećanjima koja nadjačavaju mržnju i zavist, likova lepih, poštenih, časnih i vernih muškaraca i žena, koji pobeduju nasilje i nepravdu itd.

Popularnost serija sumnjivog kvaliteta, ali punih lepih osećanja i dirljivih dijaloga, ne podstiče tumače tog "fenomena" da kritički govore o njihovoj publici, da, na primer, u tome vide znak

DE PROFUNDIS

da se danas građani Srbije zadovoljavaju mnogo nekvalitetnijim proizvodima masovne kulture nego juče. Umesto kritike, gledaoći južnoameričkih serija u javnosti nailazi na puno razumevanje. To je zapazila TV kritičar *Politike* Branka Otašević: "Cenjeni TV publikum može sada da odahne i po tom pitanju. Ne mora više da se stidi što prati Marisol, Esmeraldu i Zlobnicu... Nekoliko autoritativnih profesora univerziteta izjavilo je da je to O.K." (*Politika*, 2. februar 1999).

Slabost prema ovim serijama opršta se gledaocima s obrazloženjem da su oni danas okruženi i pritisnuti tolikim i tako teškim problemima da je prirodno što će s olakšanjem dočekati priliku da se pozabave fiktivnim svetom u kome tih problema nema i, ako ih ima, onda se na lep i pravičan način rešavaju. Na njih se s razumevanjem gleda kao na ljude u bekstvu, kao na neku vrstu mentalnih izbeglica, a "Esmeralda", "Marisol" ili "Zlobnica" imaju ulogu mentalnih izbegličkih prihvatnih centara, koji nevoljnicima nude malo odmora i zaborava. Ovo mišljenje, koje za ljubitelje južnoameričkih TV sapunica nalazi olakšavajuću okolnost u tome što im je grubih i tužnih stvari preko glave, logično vodi pitanju otkuda u Srbiji toliko rugobe i tuge. Ako već nećemo da zameramo "običnim" ljudima što se od zločina, lopova, siromaštva, nasilja i primitivizma odmaraju u društvu osećajnih meksičkih lepotica, onda bismo morali da pomenemo one koji su za život pun zločina i ostalog užasa odgovorni i koji od svega lepog, čestitog i utešnog Srbiji mogu da ponude samo osam sati izleta u južnoameričke sapunice. A to bi morali biti isti oni zbog čije takozvane mudre i rodoljubive politike hiljade ljudi odavde beže i u pravom smislu reči. Mislim na one srećnike ili nesrećnike (kako se uzme) koji nisu mogli da se zadovolje samo mentalnim izbeglištvom.

Međutim, tumači "fenomena" južnoameričkih serija, bar oni koji se javljaju na televiziji i u drugim režimskim medijima, ostaju uglavnom uzdržani i kad ih logika tolerancije prema publici ovih serija dovede u iskušenje da kritički progovore o današnjoj Srbiji i njenoj vlasti. Tom iskušenju odolevaju služeći se jednom vrstom retoričke transpozicije. Da, reći će vam oni, naši ljudi gledaju najjeftinije južnoameričke TV sapunice jer im je dosta muka i nevolja, ali za to nije kriva vlast, nego producenti i urednici drugih TV programa, u kojima dominiraju teme nasilja, kriminala i seksa. Srbija ne beži Esmeraldi, Marisol, pa i samoj Zlob-

nici u naručje zato što joj se život smučio, nego zato što je zgasđena onim što obično gleda na televiziji. Kad je zlo tako locirano, onda razumevanje za slabost našeg sveta prema ovim serijama ne mora da bude praćeno kritičkim opaskama o društvu i političkim prilikama, nego može da se zadovolji kritikom televizijskih programa i autora, to jest onih koji valjda na kritiku nisu tako opasno osetljivi kao politički šefovi.

Publika se okreće nagrađenom ljubavlju i kažnjениm porokom ispunjenim južnoameričkim sapunicama zato što je zasićena "američkom B produkcijom, koja vrvi od seksa i nasilja". Takav sud je izrečen na televizijskoj stanici TV BK, čiji je vlasnik ministar u srpskoj vladi Bogoljub Karić (u emisiji "Pazl" od 1. februara 1999), i naveden u članku Branke Otašević "Beg u bajke" (u Politici od 2. februara 1999). Na beg u tom pravcu gledaoce televizije još više tera navodna opsednutost autora domaćih TV serija bedom i sirotinjom. Ljudi su "siti blatnjavih sokaka, neurednih žena u pocepanim čarapama i muškaraca koji čak i sa ekrana zaudaraju na znoj... čežnja da najzad uživaju u trijumfu pravde nad zločom i bezobrazlukom, napeto ih drži ispred malih ekrana svake večeri", piše Gordana Popović u Politici od 28. januara 1999. Pored toga, beda kojom domaće serije muče svoje gledaoce nepodnošljiva je i zato što se ona javlja i kao kulturna zaostalost, što se tu psuje, i to s provincijskim naglaskom, i lumpyje na najnižem muzičkom nivou, uz trubu. Domaći autori, objašnjava G. Popović, ne umeju da prave serije nalik na američke sapunice, pa ostaju verni "naglasku s južne pruge, trubačima i psovskama".

Drugim rečima, naši tumači "fenomena" popularnosti južnoameričkih TV serija u Srbiji uglavnom mudro ostaju u okviru analize žanra, izbegavajući tako opasnost da ih neko optuži da su, kako se često kaže, tu temu "politizovali". Ako u njihovim komentarima ima nezadovoljstva postojećim stanjem i predloga kako da se to stanje menja, onda je tu isključivo reč o stanju serijskih program i nekim idejama o mogućnim njihovim poboljšanjima. Mada se nigde ne govori o tome kakva bi morala da bude jedna domaća TV serija da bi uspešno konkurisala latinoameričkim sapunicama, a istovremeno bila kvalitetnija od njih, nema sumnje da se tako nešto očekuje i da bi bilo na nadležnom mestu toplu pozdravljenu.

Uspešna srpska TV sapunica, to jest dobro napravljena žvaka o nekim imaginarnim današnjim finim, bogatim i osećajnim Srbi-

DE PROFUNDIS

ma, koji ne psuju, ne govore iskvarenim južnjačkim narečjem, a od truba cene samo vojničku, mada ni u nju više ne duvaju, sigurno bi predstavljala veliku pobedu naše televizije u takozvanom medijskom ratu za istinu o Srbiji. Ta победа, kao i druge победе naše televizije, ogledala bi se u uspešnom lansiranju još jedne laži. Naime, pokazalo bi se da nije tačno da Srbijani mogu da uživaju u domaćoj bajci o novoj srpskoj gospodi, da kad žele da se odmore gledajući peripetije fiktivnih sentimentalnih boga-taša, onda to ne mogu biti priče sa ovog prostora i sa domaćim junacima, nego su to isključivo strane serije o dalekim krajevima i njihovim egzotičnim junacima. Uspeh srpske TV sapunice sa junacima iz savremenog života značio bi da je mogućno da se danas izgradi imaginarna, ulepšana slika srpske elite koju će najšira televizijska publika prihvati kao model za identifikaciju. Kad bi se video da današnja u pljačku i nasilje utonula srpska društvena elita može da posluži kao okvir za simpatičnu i dirljivu bajku moglo bi se reći da je ona najzad dobila simbolično utemeljenje i priznanje. To ona očekuje od naše televizija (odnosno razne TV stanice u Srbiji, koje su danas sve pod kontrolom vlasti i njenih koalicionih partnera) i naša televizija to zna. Zato ne treba sumnjati da ona daje sve od sebe da nas što pre obraduje nekom domaćom "Zlobnicom". To što u tome još nije uspela samo pokazuje koliko je zadatak važan i težak. U Srbiji ljudi respektuju novu dobrostojeću elitu i pribjavaju se nje, ali se ne bi reklo da bi mogli da taj svet prihvate kao ambijent neke slatke priče o ljubavi i pravdi.

AIM, 12. februar 1999.

Identitet ili imidž?

Kako izgleda nacionalni identitet u političkom govoru danas u Srbiji? Ja bih nekoliko reči o tome, na osnovu primera uzetih iz novina. Nema sumnje da se nacionalni identitet često pominje, pa je utoliko zanimljivije videti koja značenja i koje funkcije on tu dobija.

Prvo pada u oči da se nacionalni identitet javlja uporedno sa izrazima duhovni, kulturni ili etnički identitet, koji se uglavnom koriste kao sinonimi. Posmatra se kao unapred dat specifični način postojanja jednog kolektiva. Dakle, preovlađuje supstancialističko ili primordijalističko shvatanje identiteta. On je isto što i duh ili biće nacionalne zajednice. On je njen pokretački princip, u tom smislu što se život nacionalne zajednice i njenih članova sastoji u negovanju, kultivisanju i odbrani sopstvenog identiteta. Ceo nacionalni život usmeren je sloganom: Budimo ono što smo!

S obzirom na tako važnu ulogu nacionalnog identiteta, nije čudno što se razni nosioci vlasti pozivaju na nacionalni identitet i predstavljaju kao njegovi čuvari i zaštitnici. Tako je, na primer, Milošević nedavno ustao u zaštitu očuvanja specifičnosti nacije, odnosno predstavio se kao borac za njihovo očuvanje. U izjavi koju je dao jednom indijskom novinaru (objavljenoj u Politici od 21. jula 1999) najzanimljivija su mesta na kojima on uobičajeni topos identitetske retorike o važnosti očuvanja specifičnosti različitih nacija varira s jednom značajnom inovacijom, uključujući u te specifičnosti i one političke. Preti opasnost, kaže on, da se "nasilno ukidaju specifičnosti naroda i država". Time je ugrozen čitav svet, a njega, prema Miloševićevom tumačenju, čine "narodi i ljudi, čije etničke, verske, kulturne pa i političke razlike predstavljaju njegovo bogatstvo i lepotu, a ne razloge za tenzije, sukobe i ratove". "Pa i političke razlike" su tu da bi se istaklo da specifičnost Miloševićeve politike i srpske države pod njegovom vlašću imaju iste izvore i istu vrednost kao i druge specifičnosti srpskog naroda. Nesporazum sveta sa Miloševićem je u neshvatanju specifičnog bogatstva i lepote kojima je Milošević obogatio svetsku političku baštinu.

DE PROFUNDIS

Nacionalni identitet je vrednost koju ugrožavaju unutrašnji razdori i raskolini. Tu se sa govora u prilog razlikama i specifičnostima prelazi na govor o potrebi potiskivanja razlika zarad slike, jedinstva, okupljanja, sabornosti. Govoreći na Saboru Dijaspore 99, ministar spoljnih poslova Jugoslavije Živadin Jovanović je rekao da su u minulim mesecima "prevaziđene sve političke, ideološke i svekolike druge razlike u našem nacionalnom biću"..."To jedinstvo će ostati kao najsvetiji primer istorije našeg naroda i ove zemlje, gde smo na odbrani naših svetih tekovina i pravednih interesa i ciljeva iskazali da mislimo i delamo isto" (Politika, 5. avgust 1999). Nacionalno jedinstvo je ovde neka vrsta natpolitičke, a u svakom slučaju nadstranačke slike. To je nepolitički patriotism, koji se zamišlja kao neka biološka ili mistična solidarnost roda, koju politika i stranke mogu samo da pokvare. To je i mišljenje predsednika SANU Dejana Medakovića, koji je na ovom saboru podneo uvodno slovo o temi "Organizovanost i aktivnost na očuvanju nacionalnog, kulturnog i duhovnog identiteta". "Svako odlaganje naše slike", rekao je tu Medaković, "ne one političke, već one koja izvire iz sagledavanja čak i samog opstanka našeg naroda, ne sme se odlagati u beskrajnim i mahom neplodnim raspravama... I danas nam duhovno jedinstvo može i mora zameniti ono političko, čije ostvarenje, očigledno, mora da čeka i neka druga, povoljnija vremena". U stvari, izgleda da bi Medaković najradije da ta vremena nikad ne dođu. Jer politika je, kaže on, Srbima samo donosila zlo. "Uvek iznova iskršavaju naše stare političke raspre i podele, a one, u to ne treba sumnjati, rastaju živo tkivo našeg naroda". Politika nije način da se nacionalni identitet izgradi nego, naprotiv, ona sprečava njegovo ispoljavanje, ona je razlog što dolazi do nacionalnog "neprepoznavanja i otuđenja".

I Srpska pravoslavna crkva hoće da bude utočište tog nepolitičkog okupljanja nacije oko same sebe, nacije nošene bogomdanom težnjom ka zajedništvu. Na Saboru dijaspore govorio je i vladika Irinej Bulović. On je osudio posthrričanske vladare sveta, kojih vladaju "bez ikakve religijske suštine", a time je osudio i svaku sekularnu politiku, politiku bez Boga, da bi ponudio odbacivanje te politike i njenu zamenu Crkvom. "Zbog toga", rekao je Bulović, "prožimanje i saradnja dijaspore i stanovništva, pod materinskim okriljem crkve, bez ikakvih političkih, stranačkih ili državnih uticaja, jesu onaj prostor na kojem se najlakše, najbrže

može osetiti taj osećaj zajedništva. Crkva je taj blagodetni okvir i toplo materinsko okrilje jedinstva, trajno utočište, oblik i način trajnog susreta sa rodnom grudom i korenima iz kojih smo potekli" (*Politika*, 5. avgust 1999).

Težnja da *budemamo* predstavlja se ponekad kao jedinstvena, ekskluzivna, samo nama znana, samo nama data potreba. Otuda danas problem komunikacije Srba sa međunarodnom zajednicom. "Kako ovo duhovno značenje Kosova za Srbe predočiti javnom mnjenju", upitala se prošle godine jedna novinarka, "kada analognog primera u svetskoj baštini nema?" (Jelena Arsenović, *Politika*, 6. maj 1998). Kako da narod koji drži do svojih posebnosti, do svojih specifičnih vrednosti, uspostavi kontakt sa drugim narodima, koji, navodno, do svojih posebnosti ne drže ili ih nemaju, jer nemaju korene, nemaju istoriju, nemaju tradiciju. Pa čak i ako se prihvati da ima i drugih naroda koji drže do sebe, do svog identiteta, ostaje problem međusobnog razumevanja suštinski različitih mentaliteta, kultura i vera. Pa i različitih politika, dodaо bi Milošević.

To nas dovodi do takozvanog medijskog rata, u kome pobeđuje onaj ko uspeva da o sebi stvori najpovoljniju sliku, to jest imidž. Sudeći po načinu na koji je medijski rat kod nas predstavljen, reklo bi se da se on svodi na veština lažnog predstavljanja, na prodavanje roga za sveću. U njemu se stvar naše nacije, našeg bića, našeg identiteta može braniti jedno odustajenjem od njenog neposrednog i direktnog zastupanja. Bogatstvo i lepota koje navodno predstavljaju naše specifične nacionalne vrednosti mogu se plasirati svetu samo prorušene u za svet prihvativ oblik. To je mišljenje izvesnog Marka Gašića, Britanca srpskog porekla, koji živi u Londonu. On je postao naš heroj u medijskom ratu koji je vođen na televizijskim ekranima tokom bombardovanja Jugoslavije, jer je, kako se tvrdi, s velikim uspehom zastupao i branio srpsku stvar, odnosno Miloševićevu politiku, kao gost raznih angloameričkih televizija, govoreći, ponašajući se i držeći se onako kako to čine školovani Britanci. Mi bismo rekli, pravio se Englez. "Zaista, kaže pisac jednog članka o njemu (*Politika*, 8. avgust 1999), Gašić nimalo ne odgovara predstavi o jednom Srbinu koju imaju Britanci, čak i mi o sebi samima. Kao da je izvučen sa neke sednice Britanskog kraljevskog geografskog društva".

Sam Gašić je ispričao kako je mukotrpno i uporno usavršavao veština da se transformiše u Britanca. "Pre rata na Kosovu",

DE PROFUNDIS

objašnjava on, "čak sam analizirao fonetiku pojedinih formulačija i njihovu melodičnost. Sve one kombinacije reči koje prijaju uhu, prebacio sam iz muzičkog u politički kontekst. Jedno vreme sam pohađao i časove klasičnog pevanja na kojima se vežbaju tehnikе dišanja, opuštanja mišića lica i uspostavljanja apsolutne harmonije tela i duha, čime sam stvorio arsenal tehnika za prezentaciju jednog Srbina kao humanog i superiornog savorvnika koji treba da se odupre predrasudama o satanizaciji njegovog naroda". Najviše se Gašić ponosi priznanjem koje mu je odala neka Engleskinja. "Kako iritiraš nas Engleze – miniraš nas iznutra. Jer svojim engleskim koji je kao i naš, smatramo te delom naše unutrašnje kulture, britanske liberalne debate o budućnosti sveta. Hej, pa on nije neki stranac, neki divlji Srbin". Ohrađen ovim svojim uspesima, Gašić sada predlaže srpskim vlastima se sasvim odreknu klasičnog rata i sve snage prebace na teren medijskog. "Šta će nam tenkovi, oni su skupi. Sada treba voditi borbu sa mozgovima Zapada". On bi se, kaže, rado latio zadatka da pripremi Srbe za tu borbu, to jest da bude "kreator novog srpskog imidza".

Glavna strategija te borbe bila bi, nema sumnje, upad u dubinu neprijateljskog medijskog prostora i "miniranje" centara njegove medijske moći, to jest glavnih zapadnih TV stanica. Da bi se to izvelo, neprijatelja treba zavarati, prorušiti se u pripadnika njegove kulture, govoriti njegovim jezikom, ponašati se i u svemu izgledati kao on, a kad naš medijski junak, zahvaljujući tom lukavstvu, prodre u njegov šator, on će odjednom otkriti svoj pravi identitet, užviknuti svoje ime, koje će onda odjeknuti kao ekplozija koja u paramparčad raznosi celu konstrukciju zapadne medijske slike o Srbima kao lošim momcima.

Ma koliko ova priča o podvizima jednog heroja medijskog rata izgledala daleko od priča o ratnim podvizima njegovih mitskih predaka, kosovskih junaka, u nekim tačkama ona se ipak nadovezuje na njih. I u priči o Gašićevom ratu protiv mozgova Zapada, mogu se naći neki na nov način obrađeni motivi kojih ima i u pesmama o Kosovskom boju, kao što su: nadmudrivanje neprijatelja, lukavo korišćenje njegovog jezika i njegovih običaja, prorušavanje u neprijateljskog vojnika radi uhođenja ili upada u njegov štab i ubistva njegovog vođe. Banović Strahinja mogao je da prodre u tursku vojsku pristiglu na Kosovo i da ubije svog "dušmanina" zahvaljujući znanju turskog i drugih jezika neprijatelj-

ske vojske. I on se, kao danas Gašić, hvali tim svojim sposobnostima:

*Ja s Turcima mogu progovorit,
mogu turski, i mogu manovski,
i arapski jezik razumijem,
i nakrat sitno arautski.*

I sam Miloš Obilić, glavni junak Kosovskog boja, zna prednosti ratovanja pomoći znanja i mudrosti, odnosno ratovanja protiv mozgova Istoka, kako bi rekao Gašić. Opremljen takvim znanjima pojavljuje se Miloš u "Lazarici", narodnoj epopeji u 24 pesme, koju je "iz narodnih pesama i njihovih odlomaka sastavio" i 1903. godine u Beogradu objavio Sreten Stojković. On tu savetuje Ivana Kosančića kako da uspešno obavi zadatku uhodenja turske vojske:

*Lepo ga je Miloš svetovao:
Kada, Ivo, u ordiju dodeš,
Pitaće te: ko si i otkud si?
Ti se kaži carevi delija
Iz junačke zemlje arbanaške;
Ti si bio usred Arbanije,
Te poznaješ njine običaje,
Znaćeš, brate, što ti činit valja,
Idi mudro, ne pogini ludo.*

Shvatanje političkog marketinga i stvaranja imidža jedne države, koje svojim primerom olicaava srpski medijski junak Marko Gašić, temelji se na odvajaju stvari od slike, pri čemu bi stvar bila stvarni srpski nacionalni identitet, kao nešto nepromenljivo. Mi, međutim, danas znamo da je i identitet stvar izbora, političke volje, konstrukcije i strategije. On nije skup fatalnih ograničenja, nego je pre jedan širok pojas mogućnosti koje stoje na raspolažanju zemljama, njihovim narodima i njihovim vodama. Dakle, odnos između identiteta i imidža ne mora da bude odnos između stvari i slike, istine i privida. Jer nikakav, makar i najveštiji marketing neće pomoći da se ulepša i učini prihvatičivom politika zasnovana na nacionalnoj mržnji, isključivosti i samoživosti, koja svoj narod predstavlja kao na krst razapetog mučenika radi spa-

DE PROFUNDIS

sa čovečanstva. U stvari, ni vešti Gašić nije uspeo da stvoriti takav imidž o Srbima. On je Britance zbulio samo u prvi mah, dok nisu shvatili da je on u stvari Britanac, poreklom Srbin. Srbe, ipak, mora da brani neko drugi. A taj će morati umesto imidža Srba u inostranstvu, ili bar pre tog imidža, da menja mnoge druge stvari, a među njima i način na koji su sami Srbi pozvani da misle o sebi, na primer, kao novim Jevrejima, kao narodu posebne istočnjske ili božanske misije, kao najstarijem ili najvitalnijem narodu. A promene tog načina, to jest identitetske strategije, samo su deo opšte ukupnih političkih promena koje bi građane ove zemlje vratile među ljude.

Izlaganje na tribini o nacionalnom identitetu na Otvorenom univerzitetu u Subotici, 12 avgusta 1999.

Svinja na oltaru tradicije

Ово време је време обнове традиција. Обнављају их власти, од горе до доде, од државе до општине. Политичарима добро дође, а обично их много не кошта, да се представе као поштоваoci народних обичаја и празника, па тако и као људи дубоко одани народу. Свуда се primećuje уžurbana потрага за неким датумом, обичајем или занатом, за неком игром или неким именом које би valjalo отргнути од зaborава, које би требало оживети. Prema tome шта нека власт бира као оног што valja као народну традицију оживети, може се доста pouzdano zaključiti о karakterу те власти, може се видети како njeni predstavnici shvataju istoriju i kulturu svog народа, шта у njoj vide као posebno vredno.

Na primer, прошлог лета је власт на Корчли, коју drži HDZ, организовала "сићење vola", то јест ritualno odsecanje volovske glave добро naoštrenim mačem. Dato je objašnjenje да se time oživljava i obnavља jedan стари обичај народа tog ostrva. Kakva власт таква i идеја о традицији. Ustajući protiv tog "kravog spektakla", etnolog Dunja Rihtman-Auguštin objasnila је, u listu Zarez, da "običaji nisu никад невини од политike: они су uvijek izraz određenog vremena koje je социјално, културно i политички obilježeno".

Isto tako, o tome шта radikalna власт у Земуну misli о народу i njegovoj kulturi može se судити i na osnovu тога што је та власт међу raznolikim istorijskim i kulturnim традицијама jedног od најстаријих градова у нашој земљи, као ону традицију коју данас treba оживети, izabrala обичај svinjokolja, koji se u Sremu zove "zabijačka". I ovu, radikalnu власт razmišljanje о kulturi i традицији navelo је на то да se seti ritualnog klanja. Gardoš, jedno od најлепших mesta u Zemunu, s velikim brojem istorijskih i kulturnih spomenika, prostor između Zemunskog groblja, kule Sibinjanin Janka i Letnje pozornice, bio je почетком decembra prošle godine место "tradicionalnog" nadmetanja mesara iz Zemuna i okoline – "proverenih majstora u baratanju oštrim noževima", kako ih je nazvao izveštac Politike – u brzom klanju i pripremanju specijaliteta od svinjskog mesa.

DE PROFUNDIS

Potpredsednik Skupštine opštine ocenio је организovanje svinjokolja na Gardošu као uspešan obračun sa pedesetogodišnjim komunističким mrakom. "Mi враћамо на ovaj начин", izjavio је он за новине, "традицију која је била угушена целих pedeset godina". Novinar radikalnih *Zemunskih novina* u организovanju te "manifestacije folklornog karaktera" vidi gest pravih srpskih rodoljuba, koji se odupiru tuđinskim modama i stranim običajima i okreću se izvornom srpskom kultu svinje i njenom ritualnom žrtvovanju. Zabijačka je, izgleda, само jedna od manifestacija tog kulta. "I tako smo", raduje se novinar *Zemunskih*, "pored slanini-jade, kulenijade, pasutlijade, kobasicijade, dobili i zabijačku. Dok su drugi склони да se забављају uz pomodarske izbore za mis, лице i osmeћe godine, Zemunci su više за своје традиционалне srpsке обичаје. Tek да се ne zaboravi ko smo i odakle smo".

Etnolozi misle да је vuk главна totemska животinja stare srpske religije. Radikalna власт у Земуну trudi се да то mišljene opovrgne, pozivajući земунске Srbe да u dubinama svog kolektivnog pamćenja nađu i обнове obožavanje svinje. Zahvaljujući овој вlasti, svinja је dobila čast да буде simbolična жртва на оltaru rodoljubivog kulta srpskog "onoga што smo". Obožavanje понекад значи klanje i jedenje božanstva. Kad је предмет tog obožavanja svinja, ова religijska praksa i ne izgleda od nas tako далеко. Radikali су se potvrdili да нас на то подсеће. Ako njihova вlast potraje, kult svinje за који се они залаžu, може да računa на lepu будућност. Može се, u tom slučaju, очekivati da će se склонost ka tom kultu usadživati Zemuncima i осталим грађанима Srbije od malih nogu. Neće me iznenaditi ako po земунским школама, u okviru kulturno-umetničkog rada, почињу да нићу секције "malih zabijački" ili "malih svinjokoljača", a ni то ако се једног dana, s blagoslovom sve моћнијих radikalaca, lekcije о тој славној srpskoj традицији nađu u nastavnom programu за основну школу u Srbiji.

Za Zemun. Hronika kulturnog života, br. 11-12, 1999.

Nadvikivanje s istorijom

Mit o naciji i odgovornost

U razmišljanju o opasnostima koje sobom nosi uspon nacionalizma u današnjoj Evropi, a posebno o opasnim zastranjivanjima novih, postkomunističkih nacionalizama na njenom jugoistoku, među kojima je srpski nacionalizam privukao možda najveću pažnju, često se kao važan izvor tih opasnih zastranjivanja pominju nacionalistički kultovi i mitovi. Kritička analiza savremenog nacionalizma dobrim delom je kritika njegovog imaginarijuma, njegovih kultova i mitova. Tu se često ističe da je fascinacija mitovima o sopstvenoj naciji, koju podstiču i održavaju autokrasti i ratoborni režimi, razlog što mnogi ljudi u zemljama sa takvim režimima ne prepoznaju svoje stvarne interese i mogućnosti da ih ostvare. Mitovi ih, kaže se, drže u nekoj vrsti nacionalističke hipnoze, van sveta realnosti i bez moralnih putokaza.

Na to je još 1976. godine upozorio srpski književni istoričar Miodrag Popović, govoreći o političkom kosovskom mitu, koji on zove "vidovdanskim mitom" i reč mit stavљa pod znake navoda, da bi istakao činjenicu da je to veštački, drugostepeni mit, nastao kao politička obrada izvorne folklorne, istorijske i mitološke gradi o boju Srba i Turaka na Kosovu polju 1389. godine. U mrežama tog mita, piše Popović, "savremena misao, duh čovekov, može doživeti novo Kosovo: intelektualni i etički poraz".¹ O tom porazu, koji danas u Srbiji, ali i na drugim mestima, dobija razmere prave katastrofe, svedoči i skandalozan način na koji se u nacionalističkoj mitologiji priča o pitanjima morala, među njima i o odgovornosti. Ovde ću te priče ukratko da predstavim, služeći se pretežno srpskim primerima.

U mitu je nacija opisana kao telo koje pokreće, uobličava i označava jedinstveni, samo njemu svojstveni duh, koji se danas obično naziva nacionalnim identitetom. Ali, skladan odnos nacionalnog tela i njegovog identiteta manje je stvarno a više ideal-

DE PROFUNDIS

no stanje nacije, koje se mit trudi da dočara. On govori o tom zamisljenom, takoreći rajsom skladu tela i duha nacije kao o nacionalnom "zlatnom dobu". To doba harmonije jeste za nas odsutno, ali nije prošlo. Ono ne pripada istorijskom vremenu, nego vremenu druge vrste, onom "sakralnom" vremenu, o kome je govorio Elijade opisujući specifičnu temporalnost mita. Harmonični, srečni život nacije nije nepovratno za nama. Istorija ga nije gurnula u prošlost, nego ga je potisnula na margine ili sasvim van polja istorijskog, svesnog života nacije.

Zato mit o naciji i može da pokuša da uspostavi vezu sa izgubljenim ili, tačnije, zaturenim nacionalnim identitetom, da nam, nadvikujući se sa istorijom, ponudi susret sa nama samima, koji nam istorija onemogućava. Nije to povratak onome što smo bili, nego onome što uistinu jesmo, našem pravom i prirodnom biću. Taj povratak autentičnom, to jest nacionalnom identitetu može da se ostvari kao ponavljanje nekog mitskog događaja kojim je nacija utemeljena, kakav je za Srbe Kosovska bitka. I današnji događaji na Kosovu često se koriste kao prilika za oživljavanje mita. "Kosovski boj kao da nije završen", rekao je prošle godine tadašnji gradonačelnik Prištine Dušan Simić. "Zlo koje preti kosovsko-metohijskoj zemlji i koje odnosi živote, ruši kuće, raseljava, samo je promenilo aktere i vidove ispoljavanja... Oni koji su svoje živote dali na Kosovu i za Kosovo, novi su vidovdanski stradalnici... Oni su se pridružili svetim kosovskim ratnicima... Ne smemo dozvoliti da se otako iz nas iščupa naša istorija, naša svest i savest, naš duh i ono što je osnova našeg bića. Jer kako bismo se onda u svetu prepoznavali i po čemu?"²

To je okvir u kome se u mitu o naciji javlja tema odgovornosti. Vrhunsko dobro je u tome da čovek bude ono što je kao priпадnik jedne nacije, ali to dobro traži da bude prepoznato, prihvaćeno i odbranljeno. Kategorički imperativ nacionalne etike glasi: Budimo ono što smo! To ne ide uvek samo od sebe, ne da se običnom čoveku. Nacija kao vrhunsko dobro traži junake da se za nju bore. To su oni o čijim podvizima nacionalni mit pripoveda, a među te podvige računa se i samo pripovedanje tog mita. Ono se smatra junastvom zato što se pripovedač nacionalnih mitova suprotstavlja silama koje odvajaju naciju od njegovih korenina, podsećajući je na to što je i, još više, zato što pripovedač po-

1 Vidovdan i časni krv, drugo izdanje, 1998, str. 170.

2 Politika, 28. jun 1998.

žrtvovano prihvata ulogu medijuma kroz čija se usta iskazuje nešto veliko, što u njih jedva može stati.

Tu je u pitanju *medijumska, proročka odgovornost* kazivača nacionalnog mita. Nju mogu na sebe da uzmu ljudi raznih zanimanja, sveštenici, psihijatri, istoričari, slikari, ali je najčešće uzmaju književnici, pesnici. Oni imaju najviše dara i umeća za tražanje za nacionalnim identitetom na jednom od mesta gde se on najbolje očuvao, u jeziku. *Est natio in nobis* kažu pesnici u službi medijuma nacionalnog identiteta, parafrazirajući *topos antičke poetike* koji govori o božanskom nadahnuću: *Est deus in nobis*.

Pripovedači mita o naciji, takozvani nacionalni radnici, sebi dodeljuju neku vrstu *prosvetiteljske ili apostolske odgovornosti*. Osećajući u sebi plamsaje žive nacionalne vere, oni smatraju svojom dužnošću da je šire po onome što oni zovu "narodom". To je u njihovoj priči nacionalno dezorientisana gomila, laka žrtva tudihih ideja i tuđe kulture, stranih medija i stranih jezika i drugih oblika nacionalnog odrođavanja. Nacionalni radnici smatraju svojom dužnošću da toj zabludeoju rulji pomognu, da je ohrabre, da joj uliju nadu. "Bojim se da je do defetizma došlo", objašnjava jedan od njih, govoreći o stanju srpske nacionalne stvari, "jer nismo naučili ko smo".³ "Srbija je", dodaje drugi, "prepuna apatrida usred patrije, budući da znatan deo Srba i ne pripadaju nacionu, nego su obično, manje ili više, beslovesno stanovništvo, bez jasnih kulturnih i nacionalnih obeležja...".⁴

Moralno pregnuće nacionalnog prosvetiteljstva traži oslonac u izvesnim čovekovim prirodnim predispozicijama. Takva je, na primer, čovekova prirodna solidarnost sa članovima porodice i pretpostavljanje njihovog dobra dobru ljudi van porodice. Nacionalni mit taj porodični egoizam uzdiže na visinu neprikosnovenog zakona prirode i osnove prirodnog morala, a zatim ga proširuje na celu nacionalnu zajednicu. I za nju, prema mitu, važe zakoni krvne i rođačke solidarnosti, tako da se, kako je rekao jedan beogradski književnik, "brat pomaže i ako, možda, nije od najbolje sorte ljudi, taman kao i otac i majka, stričevi, ujaci i ujne itd."⁵ Nešto slično tome priča i Lepen: "Više volim moje kćerke nego moje nećakinje, moje nećakinje više nego moje susede, su-

DE PROFUNDIS

sede više od nepoznatih ljudi, a njih više od neprijatelja". Ova *rođačka odgovornost*, koju veliča mit o naciji, u suprotnosti je sa čuvenim Monteskjeovim primerom humanističkog shvatanja odgovornosti: "Ako bih znao da je nešto korisno za moju porodicu ali ne i za moju domovinu, pokušao bih da to zaboravim; ako bih znao da je nešto korisno za moju domovinu, ali štetno za Evropu, ili da je nešto korisno za Evropu, ali ne i za ljudski rod, odbacio bih to kao zločin". Francuski istoričar Michel Vinok misli da poređenje navedenih Lepenove i Monteskjeove reči dozvoljava da se dobro uoči smisao pobune današnjeg nacional-populizma protiv humanističke tradicije, kojoj on kao moralnu i političku alternativu prepostavlja plemenski egoizam. Vinok u tome vidi regresiju na stadijum "zatvorenog društva".⁶

Za svoju priču o dobru i zlu nacionalni mit traži uporište u čovekovom nagonskom životu, u njegovim genima ili čak u neistraženim mogućnostima ljudskog mozga. U telu svakog pripadnika nacije, kaže mit, krije se njena skrivena šifra. Tajna nacionalnog identiteta nije samo tajna nacionalne religije i nacionalnog jezika, nego i tajna prirode, koju istražuje nacionalno odgovorna nauka. Zato veliki poduhvati junaka, o kojima ovaj mit priča i onih koji ga pričaju, često imaju izgled medicinskih, a posebno psihijatrijskih i parapsiholoških otkrića i terapeutiskih intervencija. Tako se apostolat nacionalnih pregalaca sa terena brige o karakteru nacije u metafizičkom smislu, kao otelovljenju naročite božanske promisli, prenosi na teren brige o nacionalnom karakteru kao problemu mentalnog zdravlja nacije.

Odgovornost čuvara nacionalnog bića koji se regрутuju u redovima naučnika i ljubitelja nauke i prirode postaje *odgovornost za razvoj nacionalne nauke*, a posebno parapsiholoških i paramedicinskih učenja, metoda i tehnika od tobožnjeg nacionalnog značaja. U prvi plan te vrste mitske priče o naciji danas je u Srbiji izbila transcendentalna meditacija (TM) na čije se metode oslanja jedna asocijacija bizarnog imena: Društvo za koherenciju i nepobedivost iz Beograda, koja okuplja ljudе bliske vladajućim krugovima u Srbiji. Prema rečima jednog člana Društva, korišćenje dosad neiskorišćenih mogućnosti ljudskog mozga, zasnovano na metodima TM, otvorice put novom humanizmu. "Put u novi

³ Politika, 26. jun 1998.

⁴ Dragan Nedeljković, Drama civilizacije na Balkanu, Beograd, 1999, str. 29.

⁵ M. Selić u listu Duga od 4. jula 1992.

⁶ Michel Winock, Nationalisme, antisemétisme et fascisme en France, Seuil, 1990, str. 42.

humanizam", kaže on, "kao što se već potvrdilo, ne grade povelje, peticije, protesti, mitinzi, ni organizacije raznih profila, već čovek zdravog razuma, čovek koji je naučio šta je higijena misli celovito angažovanog mozga".⁷

U mitskoj priči o identitetu nacije kao najvećem dobru, odgovornost za njegovo čuvanje i učvršćivanje javlja se i kao *odgovornost prema precima*. Ali s obzirom na to da se u ovoj priči nacija potpuno ostvaruje tek kao zajednica predaka i potomaka, i preci uzimaju na sebe svoj deo odgovornosti. To je *predacka ili mrtvačka odgovornost*. Možda bi u nekom za naciju važnom trenutku, kao što su oni u kojima treba izabrati između rata i mira, sadašnja generacija nacionalnih vođa postupila drugačije nego što je, da tako nije morala da postupi jer su odluku o tome u stvari doneli mrtvi. "Ja mislim da su ovaj rat pokojnici i započeli. Mrtvi su počeli rat", kaže Božidar Vučurević, jedan od vođa Srbija u toku rata u Bosni i Hercegovini.⁸ A na drugom mestu isti dodaje: "Sveti Sava, car Lazar, Njegoš, Karađorđe... i sad su sa nama i opominju ko smo i što smo."⁹ Slično njemu, Dragan Tomicić, Miloševićev blizak saradnik, obrazio je odluku da se ne prihvati mirovni plan za Kosovo predložen u Rambujeu, marta ove godine. "On je poručio", izvestile su novine, "da drugačije ne možemo postupiti i da nam to ne dozvoljava zavet naših starih... i zaključio da je veliki zavet i mit Kosova duboko u svakom od nas, u srpskom nacionalnom biću, i zato će se on braniti po svaku cenu".¹⁰

Tako se problem odgovornosti u ovoj tački mita rešava njenim dvostrukim proširivanjem, sa pojedinca odgovornost prelazi na nacionalni kolektiv, sa živih na mrtve. Imajući u to u vidu, čovek koji postupa u skladu sa nacionalnim dobrom nema razloga da žali što je taj sklad postigao kroteći svoje lične prohteve i želje. Prestaje njegova stalna mukotrpna potraga za granicama između dobra i zla, jer uključen u nacionalno MI on dobija siguran orijentir za izlazak iz svake moralne dileme, ako se uopšte u takvoj dilemi bude našao. Nacionalni kolektiv obezbeđuje mu neku vrstu moralne besprekornosti, nepogrešivosti. S druge strane, za žrtvovanje svog JA pojedinac dobija još jednu nagradu, u vidu oseća-

7 Milija Petrović, *Politika*, 20. novembar 1999.

8 Dragan Mihović, *Rat su započeli mrtvi*, Beograd, 1993, str. 67.

9 Isto, str. 131.

10 *Politika*, 22. mart 1999.

DE PROFUNDIS

nja blaženstva kojim je nagrađen onaj ko nađe svoje prirodno место u svetu, među svojima, što će reći u svojoj naciji. Još je Morris Barres pisao o toj sreći. Upoznao ju je, kad je, posle šokantnog i ponižavajućeg otkrića "da mi nismo gospodari misli koje se u nama radaju", osetio "divno osećanje blaženstva koje nas smiruje", a koje donosi vraćanje "zemlji i mrtvima", odnosno "porodici, rasi, naciji".¹¹

U stvari, nacionalni mit i ne ostavlja individualnom JA mogućnost da se odupre uključivanju u rodno nacionalno MI. Otpor neposlušnog pojedinca ovde se ne tumači kao mogućan izbor odstojanja i slobode, nego kao znak izdaje, upozorenje da je reč o prikrivenom tuđem MI. JA neuklopljeno i neutopljeno do kraja u nacionalno MI, koje neće da se uključi u mreže nacionalnih servera, može da bude samo član pete kolone, kojom danas režimski mediji u Srbiji plaše svoju publiku.

Mit o naciji postavlja i pitanje odgovornosti jednog dela nacije – onog u kome se navodno njen identitet najbolje očuvao – za stanje u ostatku nacije. To je neka vrsta regionalne mesijanske, poslaničke odgovornosti. Dobar primer za to predstavljaju priče o hercegovačkim Hrvatima kao onom delu hrvatske nacije koji će je celu preporoditi i spasti. Kako kaže hrvatski antropolog Ivo Žanić, u priči o Hercegovini kao hrvatskom Pijemontu govori se o tome da tu živi "poseban soj Hrvata u kojem se spasiteljsko poslanje biološki prenosi s naraštaja na naraštaj i mesija, po naravi stvari, može biti samo odande".¹² Istu ulogu u srpskom mitu o naciji dobijaju Crnogorci ili bosanski Srbi, kao bolji deo nacionalne zajednice, koja je kod drugih u zapuštenom stanju.

Međutim, ova mesijanska odgovornost lako prelazi granice nacionalnog kolektiva i nudi se kao briga za stanje drugih nacija i sveta u celini. I mit o naciji može, na svoj način, da prihvati Sartrove reči: "Biti odgovoran znači imati čovečanstvo pred očima." To je mogućno zato što se taj mit ne zadovoljava slikom u sebe zatvorene nacije, koja se bori da bude ono što je, da se oslobodi svega tuđeg, i da se ravna prema samo za nju važećim merilima, ostavljajući druge da budu šta im je draga. U mitu o naciji traži se i nešto više od toga. Naša težnja da spoznamo se-

11 Maurice Barres, *La Terre et les Morts*, 1902.

12 "Slučaj Hercegovina; proizvodnja jedne obmane", *Feral Tribune*, 9. VIII 1999.

be kao naciju predstavljena je tu kao jedinstvena, ekskluzivna, samo nama znana, samo nama data potreba. Tako sam zahtev *Budimo ono što smo* postaje distiktivno obeležje našeg nacionalnog identiteta: *po tome smo ono što smo što hoćemo da smo ono što smo*. Naš nacionalni identitet upravo je u tome što ga hoćemo po svaku cenu.

Drugim narodima to nije svojstveno. Oni tome ne teže, ne dosežu tu najdublju dimenziju postojanja. Na primer, Srbi najveću, svetu vrednost poklanaju glavnom simbolu svog identiteta – Kosovu, ali drugi tu privrženost ne razumeju, jer ne znaju o čemu se tu radi. Otuda danas problem komunikacije Srba sa međunarodnom zajednicom. "Kako ovo duhovno značenje Kosova za Srbe predočiti javnom mnjenju", pita se jedan novinar *Politike*, "kada analognog primera u svetskoj baštini nema?" (*Politika*, 6. maj 1998). Ali mit ima rešenje i za taj problem, jer to za njega nije problem "nacionalnog autizma", kako je povlačenje nacije u sebe nazvala Dunja Rihtman Auguštin (u intervjuu listu *Nacional*, od 11. marta 1998), nego problem gluvog i stepog sveta. Rešenje se sastoji u tome što će naša nacija, u ovom slučaju srpska, uzeti na sebe zadatku da svet uveri da ona, danas neshvaćena i omražena, u stvari nosi tom svetu poruku nade i spaša, da je ona, pod krstom svoje preteške i svete misije, primer ponuđen svetu, koji može, ako ga prihvati, i sam da nađe put spasenja, to jest put nacionalnog samosaznanja.

Odgovornu ulogu izabranog naroda rado za sebe uzimaju i drugi. "Širiti ideju o slobodi kakva je izgrađena kroz hrvatsku povijest", piše jedan hrvatska novinarka, "postaje gotovo hrvatskim pozivom".¹³ Hrvatstvo, kao fizički i moralno zdrav način življenja, može pomoći svetu, ako ga prihvati, da se spase jedne velike bede. To je mišljenje izneo jedan saradnik *Hrvatskog književnog list*: "No kako Zapad i gospodica Demokracija muku muče da nadu lijeka svojemu nemoralu, za što ih Svevišnji ošinu AIDS-om, ja ih obaviješćujem da se više ne muče tražiti taj lijek, jer on postoji već tisućama godina. To je hrvatstvo, tj. hrvatski način življenja!"¹⁴

Svi ovi primjeri potvrđuju da mit o naciji zna za odgovornost ili bar to da rado o njoj priča. Povođenje za tim mitom može da

DE PROFUNDIS

vodi i najtežim moralnim zastranjivanjima, ali ne zato što on ne postavlja nikakvu granicu između dobra i zla. Ima u njemu obzira prema drugim ljudima, ali oni važe na jedan gotovo bezobziran način. Štaviše, danas se možda nigde toliko koliko u ovom mitu ne veličaju vrline uzdržanosti, odricanja, žrtvovanja, koje čine takozvanu "moralnu vertikalnu" nacije, ali one su kao nacionalne vrednosti doobile takvu sadržinu da su sa stanovišta univerzalnih principa čovečnosti i ljudskih prava neprihvatljive. Ne mislim da nas ono što mit o naciji govori o moralu i odgovornosti obavezuje da te principe relativizujemo. Naprotiv, ovaj njegov govor podstiče nas da se tih principa još čvršće držimo. Pri tom imam na umu jednu Renanovu preporuku, iznetu u spisu "Šta je nacija?": "Ne napuštajmo onaj osnovni princip koji nam kazuje da je čovek razumno i moralno biće pre nego stvor zatočen u ovaj ili onaj jezik, pripadnik ove ili one rase, član ove ili one kulture". Ali, ipak, mislim da govor mita o naciji treba čuti i nad njim se zamisliti, a ne samo s gnušanjem ga odbaciti, što on zaslужuje, ali lako podnosi. Više izgleda da mu ozbiljnije naškodimo imamo kad shvatimo šta on priča. Tada ćemo na njegovo *Be yourself* imati dobar i kratak odgovor, koji glasi: *Be good*.

Izlaganje na kolokviju "Balkanski mostovi" održanom u Književnoj radionici u Berlinu 26. i 27. novembra 1999. *Danas*, 6. januar 2000.

13 Maja Freundlich u *Hrvatskom slovu*, siječanj 1997, navedeno prema antologiji B. Dežulovića i P. Lucića *Greatest Shits*, Split, 1998, str. 206.

14 Stanislav Pejković Šodan, *HKL*, rujan 1998.

Iesam vala!

Razmišljajući o tome da li je demokratija od koristi literaturi, u jednom od svojih eseja Đerđ Konrad se pita "Može li strah da ikoga podstakne na bilo šta?" S obzirom na Vaša iskustva sa totalitarnim sistemima i ideologijama; do kakvog ste Vi odgovora došli (jer i u takvim uslovima ljudi su razvijali kvalitete, koje bez ekstremnih situacija možda nikada ne bi razvili)?

Moje iskustvo potvrđuje stara zapažanja da je kreativni čin odgovor na neki izazov. Kako je britanski istoričar Tojnbi rekao, važno je da taj izazov ne bude suviše jak, kao što se događa u totalitarnim sistemima, kad stvaralaštvo obično zamire. U današnjoj Jugoslaviji izazova ima napretek i ima i stvaralačkih odgovora. Ali, za razliku od režimske propagande, koja priča kako je danas naša kultura, a posebno srpska književnost, uprkos sankcijama, ratu i siromaštvu, a u inat Novom svetskom poretku, volšebo procvetala, ja bih rekao da je Novom srpskom poretku uprkos stvorena jedna bogata i kreativna alternativna kulturna scena, koju čine alternativne obrazovne i kulturne institucije (Alternativna akademска obrazovna mreža, Beogradska otvorena škola, Centar za kulturnu dekontaminaciju), alternativna književnost (na primer, Filip David, Ibrahim Hadžić, Predrag Čudić, Miša Stanislavljević, Drinka Gojković), nezavisno novinarstvo (Stojan Cerović, Petar Luković, Teofil Pančić samo su tri predstavnika tog novinarstva čija mi imena sada padaju na pamet), nezavisni muzički, pozorišni i likovni projekti.

Ono sto je vidno u Crnoj Gori i Srbiji kada je kultura u pitanju jeste institucionalizovani paralelizam. Kako komentarišete nove vidove organizovanja pisaca. Da li to treba posmatrati u kontekstu opšte simulacije, kako to neki doživljavaju?

Izraz opšta simulacija valjda znači da danas svuda imamo isključivo lažnu pobunu protiv nacionalizma, rata itd., i da su ti koji se tobože bune gori od onih koji izistinski čute i stvarno ne rade ništa. Bolje autentična hulja i zlotvor, nego lažni pravednik! Sa prvima smo načisto, a drugi su nam sumnjivi, te je zato bolje

DE PROFUNDIS

da stvari ostanu takve kakve su. Ovaj skeptični govor, koji se pojavio kad i prve tačke otpora režimu u Srbiji i prve antiratne akcije krajem 1991. godine, rođen je u laboratorijama režimske propagande. Ovo kažem kao čovek koji je i sam pun rezervi kad su u pitanju razni protagonisti naše opozicione političke scene i istaknuti učesnici alternativnog kulturnog i književnog života. Ali, i na toj sceni i u tom životu ima dovoljno hrabrih, časnih ljudi i žena zbog kojih je nedopustivo reći "opšta simulacija". Odgovor na ovo Vaše pitanje mogao je da bude i kraći. Mogao sam samo da citiram Crnjanskog: "Na Itaki i ja bih da ubijam, al' kad se ne sme bar da zapevam mašto nove pesme".

U jednom Vašem govoru održanom u književnoj radionici u Berlinu, govoreći o mitu o naciji istakli ste proročku odgovornost pripovedača toga mita(nacionalnih radnika), koju, kako kažete, najčešće na sebe preuzimaju književnici i pisci.

Jedno od opštih mesta srpskog mita o naciji jeste priča o odgovornosti književnika, a posebno pesnika, za čuvanje i negovanje onoga što im je po toj priči narod poverio: dragocenu, svetu tajnu nacionalnog bića. Oni svoj dar – koji je medijumski, šamanски, proročki, u svakom slučaju čudesan, natprirodan – imaju da stave u službu nacije, da dozvole duši nacije da kroz njihova zlatna usta progovori. Nacija će zato da im oda priznanje, da ih slavi kao "sveštenike jezika", kako se jedan od apostola srpskog nacionalizma izrazio. A neće ostati ni bez odgovarajućih prinadžnosti. To je stara priča o služenju poezije maču i mantiji. Priča o tome da je poezija najjača sila protiv moći i nasilja takođe je deo tog mita.

Govoreći o Sartru i pomalo zaboravljenom egzistencijalizmu, B. L. Levi je rekao "To je ideja po kojoj je čovjek određen više svojom budućnošću nego prošlošću, uvjerenje da prošlost, korjeni, tlo na kojem smo rođeni mogu biti princip pokornosti i blato u koje se zaglibljujemo". Da li smo u tom traganju za korjenima, izgubljenim identitetom izgubili osjećaj za sadašnjost, da ne govorimo o budućnosti?

Priča o korenima i ognjištima, kao što sad jasno vidimo, bila je poslednjih deset godina uglavnom stvar propagandne pripreme rata za teritorije. Ta priča je s velikim realizmom i pragmatizmom lansirana i širena, ona je jedna u nizu ludih stvari koje su pamet-

ni, ali nemoralni i neodgovorni ljudi smislili. U ratovima u ime korenja i ognjišta mnogi ljudi su bili prinuđeni da se iskorene i napuste ognjišta, ali većina pripovedača te bajka ostala je na svome, to jest uglavnom u Beogradu.

Kako gledate na aktuelizovanje antisemitizma i vidnu antisemitsku izdavačku djelatnost?

Ima antisemitskih knjiga, a još više antisemitskih izjava u javnosti, na televiziji, u novinama. To se moglo očekivati od trenutka kad u Srbiji sve više prostora u političkom i javnom životu dobija ekstremna desnica. Ne treba zaboraviti da je Srbija donedavno bila jedina država u Evropi u kojoj jedna partija ekstremne desnice ima vlast. Sada nam se pridružila Austrija. Neofašista ima u većini drugih zemalja, negde su oni uticajni, kao što je to slučaj sa Lepenovim Narodnim frontom u Francuskoj. Ali nigde ne učeštuju u vlasti na nacionalnom, državnom nivou. Ipak je za mene neočekivano što su na retke glasove osude antisemitizma reakcije negativne, pri čemu se kao pogodeni ne javljaju neofašisti nego konzervativni nacionalisti, koji misle da je njihov patriotski zadatak u tome da brane Srbe od optužbi da među njima ima antisemita i da je uopšte moguće da ih tu bude.

Jeste li pesimista ili optimista pred vremenom koje dolazi?

Jesam, vala! Ključ za razumevanje ovog lapidarnog odgovora na Vaše poslednje pitanje nalazi se u starom vici o Muji. Pitali ga: Mujo, jes ti Srbin ili Hrvat? A Mujo odgovorio: Jesam, vala!

Intervju: Lidija Srećković, Vijesti, Podgorica.

P.S. (april 2001): Nije mi poznato da li je ovaj intervju, dat krajem aprila 2000., objavljen.

Satiričar u ratnom Sarajevu

Hteo bih da pohvalim ovu knjigu Seada Fetahagića, u kojoj se nalazi stotinak tekstova objavljenih u sarajevskom "Oslobodenju" od maja 94. do avgusta 98. godine, ali to je skopčano s jednim problemom. Jer kako da hvalim pisca za koga u belešci na kraju knjige stoji da nije sposoban ni za šta i da je i njegova sposobnost da piše knjige zabluda? Tu se još govori i o besmislenosti njegovog rada i nabrajaju se njegovi najveći neuspesi.

Da li bi moja pohvala bila osporavanje onoga što sam pisac o sebi samokritički kazuje? U stvari ne bi. Jer ovo loše mišljenje o piscu zapravo ne kazuje on sam, nego glavni junak ove knjige, njen pripovedač, ono "ja" koje u ovoj knjizi ima glavnu reč. To pripovedno "ja" govori i u belešci o piscu, kao i u svemu drugom. A to "ja" u ovoj knjizi, kao i u drugim književnim delima u kojima se javlja pripovedač u prvom licu, nije isto što i piševo lično "ja". Kad pripovedač ove knjige kaže: "Mašim se za šlajpek, a ono nema ništa", mogu da pomislim da je to autobiografsko svedočanstvo pisca ove knjige. Ali po nekim drugim izjavama ovog pripovednog "ja" vidi se da njegov identitet nije puki odraz piševo identiteta. Na primer, pripovedač će izgovoriti i neke fraze koje sigurno ne izražavaju Fetahagićovo mišljenje ili bar ne njegov način govora. Na primer: "Nemoj, majke ti, politika mi je navrh glave", ili "Eto kakva vam je kurva Evropa", ili "I ovaj naš rat su oni zakuhali". Ovde se pripovedačevo "ja" više približava identitetu zamišljenog čitaoca ovih tekstova. U navedenim primerima pripovedač čak govori kao onaj čitalac koji lako preuzima retoriku vlasti, koji je naseo toj retorici.

Ali on mnogo češće govori kao neko kritički nastrojen prema toj vlasti i koji neće njen jezik, koji se opire i podsmeva porukama vlasti. Pripovedač je neko radoznao, neko ko voli da sve zna i vidi, da o svemu kaže svoju, da pri tom govori protiv struje, da sve podvrgava sumnji i ne propušta da uoči komičnu stranu stvari, posebno ako se te stvari izdaju za važne i krupne. Evo nekih njegovih karakterističnih misli. O smehu: "Nasmiješ se malo... a odgovorni ti kažu: smiješ se pored toliko šehida, ranjenih i obo-

galjenih." O obrazu: "Uh, što je teško sačuvati obraz." "Joj što je teško reći ne!"

Smetaju mu opšta mesta političke retorike, koja često neobično liče na stereotipe govora ovdašnje vlasti, odnosno vladajuće političke pripovetke. Nervira ga zaklinjanje u tradiciju, pri čemu svaki bosanski narod nalazi da ima svoju, od drugih odvojenu: "Ova sva tri naroda duboko u zemlji imaju svoju tradiciju", primećuje pripovedač. "Pa nikako da izadu iz te zemlje, iz te dubine, da počnu raditi". Za jednoga koji priča o Bosni staroj dve i po hiljade godina kaže da mu je mora biti "drago što mu korijenovi vuku od pećinskog čovjeka". Ljuti se kad nađe na priču o ognjištu i korijenju, kad pročita "naše korijenje je najdublje". Za korenje veli da se može "naribati kao začin". A o ognjištu, kao čovek iz grada, primećuje: "Ja nikada nisam imao ognjište, u mojoj kući se prvo kuhalo na fijaker šporetu, a onda na električnom." Posebno ga izluduje patriotska pesma "Ja sin sam tvoj", "kojom me", kaže, "svako veče tucaju u mozak, učiniće da prestanem biti patriota". Političari putuju da "po svetu šire istinu o Bosni." "Ma idem i ja", kaže Fetahagićev junak, "da tu istinu malo suzim, da samo malo nešto kažem o njima..."

Horizont interesovanja Fetahagićevog junaka ograničava se na grad i ljude u njemu. O njima govoriti, uključujući tu i pridošle strance, njima se obraća. Pominje on zločince koji su Sarajevo zasipali granatama tokom rata, ali oni za njega u stvari nisu zanimljivi. Oni su tu kao neka prirodna nepogoda. Ono što ga zanima jeste ponašanje ljudi dok ta nepogoda traje, dok taj zločin traje, dok traje stanje koje on zove "pobrkan red stvari". Jer, možda u tom pobrkanom redu najbolje se uočava na čemu počiva i kakav treba da izgleda pravi red stvari. Zatim šta u toj nenormalnoj situaciji u prilog normalnom čoveku može neko ko nije sposoban ni za šta sem možda za pisanje.

Prestanak rata nije naročito impresionirao Fetahagićevog pripovedača pozadinca. On je mogao da nastavi svoju priču, jer "pobrkan red stvari" dolaskom mira nije odjednom nestao. To je jedan od najtužnijih zaključaka do kojih može da dode čitalac ove knjige. Rat ume dugo da traje, da svojom senkom dugo pritiska i zamračuje mir. To je, sudeći po ovoj knjizi, slučaj sa ratom u Bosni.

Drugi zaključak je više optimističan. On glasi da književnost u ratu ima smisla, čak i onda kad nije upregnuta u njegova kola,

DE PROFUNDIS

što je nažalost najčešći slučaj. Istina, Fetahagićeva knjiga *Iz pozadine* je zbirka novinskih tekstova, njihove teme su najčešće žurnalističke, politička i socijalna aktuelnost, ali u njima su primjena književna sredstva izlaganja. Među prvima je izlaganje sa stanovišta jednog pripovedača, koji, mada ga je pisac stvorio, nije tu da iznosi piščeva mišljenja, ma koliko ona pametna i ispravna bila. Jer pisac bi mogao da kaže šta misli i bez toga.

I u ovom slučaju postavlja se pitanje šta to može da se kaže književnim načinom što se na drugi način ne može? Može ono što Fetahagić uspeva u ovoj knjizi. Može da se dovede u pitanje vladajući poredak reči, zvanični jezik, stereotipni govor, govor nedvosmisleni istine, teror ideološke retorike. To može da učini književnost, mada retko to hoće. Ali Fetahagić hoće. I ume, ma koliko njegov sumnjičavi pripovedač u to sumnjava.

Izlaganje na promociji knjige Seada Fetahagića *Iz pozadine*, održane 12. maja 2000. u Centru za kulturnu dekontaminaciju.

Bordel ratnika

Dok ste u Beču primali Herderovu nagradu, ovde u knjižari "Inicijal" drugo izdanje "Divlje književnosti" proglašeno je za knjigu protekle nedelje. Od 1985, kad se prvi put pojavila u znamenitoj Nolitovoj ediciji Sazvežđa, da li se u paraliteraturi o kojoj govori ova Vaša knjiga nešto značajnije promenilo, kako se ona danas drži?

Sazvežđa Miše Stambolića za mene su imala dvostruki značaj. Ta edicija bila je za mene, u trenutku kad sam pokretao Biblioteku XX vek, izdavački uzor, ali, isto tako, i kolekcija u kojoj sam se nadao – srećom, ne uzalud – da ću objaviti neku svoju knjigu. To sam uspeo postepeno. Prvo je tu objavljen moj prevod Rolana Barta (*Književnost, mitologija, semiotika*), a onda moja knjiga. *Divlja književnost* je u stvari napisana za Sazvežđa. Nešto od toga rekao sam u predgovoru za drugo izdanje te knjige.

Glavni razlog što sad tu knjigu ponovo objavljujem jeste moje uverenje da je njena tema i dalje aktuelna, a da ni primenjeni pristup nije sasvim zastareo. Čini mi se da ta knjiga i dalje stoji u neposrednoj vezi sa našim svetom, da ne govori o nekoj prošloj stvarnosti naše kulture i našeg mentaliteta, nego i dalje o nama danas.

Kao što znate, u toj knjizi opisao sam četiri vrste paraliterarnih tekstova, odnosno četiri vrste novog folklora, koji se u Jugoslaviji, a posebno u Srbiji, počeo naglo da razvija tokom šezdesetih godina. To su novi epitafi, novinske čitulje sa elementima tužbalice, novokomponovane narodne pesme i novinski članci o fudbalu. Sve ove četiri vrste "divlje književnosti" i danas postoje, i dobro se drže. Bilo je promena – negde manjih, negde većih. Nažalost, ja sam samo delimično bio u prilici da te promene pratim i analiziram. Za žaljenje je, takođe, što se ovom temom, ovom bogatom građom, danas retko ko bavi. Kad sam pre otprilike dvadeset godina otkrio "tu pred nosem", to jest u novinama, na radiju, na gradskim grobljima istovremeno banalan i arhaičan govor našeg tradicijskog čoveka, uplašio sam se da su to otkrili i drugi etnolozi i antropolozi i da će me neko od njih preteći. Taj

DE PROFUNDIS

strah je, nažalost, bio neosnovan. S jednim izuzetkom. Taj izuzetak je Dunja Rihtman Auguštin, moja zagrebačka koleginica, koja je otprilike kad i ja počela da se bavi novinskim čituljama i drugim srodnim temama, o čemu svedoči njena knjiga *Etnologija naše svakodnevice*. Ta srodnost interesovanja se nastavlja do danas. Zato nema iznenađenja što njena nova knjiga upravo ovih dana izlazi iz štampe u Biblioteci XX vek. Naslov odaje kontinuitet njenog interesovanja za svakodnevni život: *Ulice moga grada. Antropologija domaćeg terena*.

Od eseističkih razmatranja savremenog urbanog folklora na početku ove decenije odvojila vas je knjiga o Markizu de Sadu?

Knjiga o Sadu i njemu srodnim francuskim piscima nastala je tokom mog boravka u Francuskoj, između 1984. i 1988. Tačno je da ona, na prvi pogled, nema veze s mojim interesovanjem za folklor i paraliteraturu. Ali zar i pornografija, čiji je Markiz de Sad jedan od velikih majstora, nije jedan oblik "divlje književnosti", dakle jedna vrsta upotrebe književnih sredstava u neknjiževne svrhe? Kao što ni tekst nekog epitafa nije namenjen estetskoj recepciji, nego predstavlja podlogu specifične ritualne zagrobne komunikacije, tako ni pornografski tekst nije usmeren na estetsko uživanje, nego stremi izazivanju jedne specifične fizičke reakcije.

Kad sad razmišljam o mom nekadašnjem interesovanju za Sada, za njegovu enciklopediju zločina, ubijanja, razvrata, za njegovu galeriju velikih bludnika, kurvi, pokvarenjaka, dželata i svih vrsta ljudaka i manijaka, vidim da je to bila za mene dobra priprema za pisanje o vremenu koje je zatim došlo, kad su našom zemljom, našim danima, našim mislima zagospodarile slike nasilja i zločina, kad su se u našim novinama i u drugim medijima pojavili portreti velikih krvnika, vajnih boraca za takozvanu našu stvar. *Bordel ratnika* napisao je čitalac *Filozofije u budoaru*, a naslov je ta knjiga dobila, kao što znaš, prema Kišovoj antologiji francuske erotske poezije *Bordel muza*.

Ali, naravno, moje bavljenje ratnim folklorom i političkim folklorizmom, to jest politikom i ratnom propagandom oslonjenoj na folklornu tradiciju predstavlja nastavak mojih prethodnih istraživanja folklora kao "divlje književnosti". Samo, sada sam morao tome da dodam i jednu novu dimenziju. Naš novi politički folklor bio je u službi jedne nove nepričuvane vrednosti,

vrednosti nacije. On je, u folklornoj formi, pripovedao o podvizima novih boraca za nacionalnu stvar, slavio u desetercu novog gazimestanskog nacionalnog vođu Slobodana Miloševića, koji je predstavljen kao nastavljač dela slavnih prethodnika. Zato sam morao – kao što mora svako ko hoće da nešto relevantno o ovde vladajućim idejama i pričama kaže – da se uputim u istoriju evropske ideje o naciji i istoriji njenih simbola i mitova. Meni je od velike koristi, a posebno u analizi naših stereotipa, našeg govora i naših pripovedaka o naciji, bio pojam nacije kao izmišljene (ili – kako je Slobodan Đorđević predložio da se prevede engleska reč "imagined" – smisljene) zajednice, koji je svojevremeno uveo Benedikt Anderson, a preuzeli Gelner, Hobsbaum i mnogi drugi. Pored toga, istraživanje istorije i mitologije evropskog nacionalizma, pomoglo mi je da uvidim koliko je i u našem nacionalizmu reč o onome što nacionalisti najviše mrze, to jest o uvezenim idejama. Jer nacionalizam nije ništa bliži Srbima, ili ma kom drugom narodu, od komunizma ili liberalizma. Sve su to ideje i predstave, vrednosti i strategije, koje su nama i drugima odnekud, odnosno s raznih strana došle.

Knjiga ogleda o političkoj antropologiji naslovljena je kao "Politika simbola". Kako ovdašnja vlast operiše i manipuliše simbolima politike i političkim mitovima i nacionalističkim kultovima?

Bilo mi jeстало да показам да područje političkih simbola nije oblast u kojoj se stvari spontano, nekontrolisano događaju. Raspšrostranjeno je mišljenje, koje šire režimski mediji i režimu ili bar njegovoj politici bliski mislioci, da su politički simboli spontani izraz nacionalnog karaktera. Ako tu ima nekog zakona, kažu za-stupnici tog mišljenja, onda je to psihološki ili metafizički zakon koji reguliše ponašanje narodne duše. Pa će ona, ta narodna duša, taj naš nacionalni duh, identitet, srpski arhetip, naše veliko Mi, naš genetski supstrat ili kod ... zakonito da se ispolji uvek na isti način u dатoj situaciji. Vlast je tu samo da sledi taj fatum nacije, za jedne nagonski a za druge božanski. Tako je vlast u stvari nedužna. Ona ide za svojim narodom, a ako je taj narod krenuo u propast, ona će i tu tobosnju narodnu volju poštovati. Naučno, dobro obezbeđujući sebe i svoje. Šta može Milošević protiv fatalne sklonosti Srba da ratuju i za svoje careve ginu? Ništa protiv toga ne mogu ni srpski pesnici i drugi ljubitelji srpskog naroda, koji sada rone suze nad stradanjem Srba, pošto su mu to

DE PROFUNDIS

stradanje najpre toplo preporučili pod imenom herojske borbe za konačno ostvarenje velikog sna, života u jednoj državi, ali bez susstanara, eventualno sa disciplinovanim podstânarima.

Tome suprotstavljam ideju da je područje kolektivnih simbola mesto ispoljavanja i delovanja vlasti. Mislim da sastav i konfiguracija kolektivnih simbola direktno zavise od političke strategije vlastodržaca. Svet simbola u kome živimo gradi vlast – njeni ljudi, njeni pisci, njeni akademici, njeni novinari, njeni popovi, njeni profesori. Nova vlast hita da prostor i vreme obeleži svojim znacima: postavlja svoje spomenike, portret svog vođe, daje ulicama, trgovima, školama, firmama, pa čak i gradovima nova imena, uvodi nove praznike, preuređuje školsku nastavu istorije, književnosti i jezika i tome slično. Ponekad se oni koji dovode do promena pozivaju na to da samo obnavljaju tradiciju koju je pret-hodna vlast zanemarila. U stvari, oni tu tradiciju iznova izmišljaju, pretvaraju je u amajlju i zaštitni znak svoje nove moći.

Kad je reč o danas vladajućem simboličkom poretku stvari u Srbiji, o vladajućim mitovima i figurama, a to je sve ono što se smatra neprikosnovenim, svetim i nesumnjivo istinitim, onda je važno da se zna da sudbina tog simboličkog porekla nije istovetna sa sudbinom Miloševićeve vlasti. Milošević danas sigurno ne-ma toliko pristalica koliko na početku, kad su njegovu sliku zanatlje i trgovci držali u izložima prodavnica a šoferi kamiona na vetrobranim, kad su mu poznati književnici stali telegrame i pisma podrške. Ali ne bih rekao da slično prolaze, odnosno da gube cenu i prestiž priče i slike koje su deo njegovog carstva. Bo-jim se da će od njih i nova, postmiloševićeva vlast praviti svoj simbolični identitet.

Intelektualni krug kojem danas pripadate baštini na neki način ide je Beogradskog kruga, čiji ste takođe bili osnivač i istaknuti aktivista. Šta danas karakteristiše našu intelektualnu scenu i kakve su polarizacije na njoj aktuelne?

Zahvaljujući trudu Obrada Badija Savića, Beogradska krug je danas izdavač zanimljive filozofske literature. Ali prošlo je vreme kada je Beogradski krug s razlogom uživao glas najvažnije tribine kritičke misli u Srbiji. Za mene su to bile pre svega dve godine, 92. i 93. Kao što se sigurno i sami sećate, to je bilo vreme tribina i kasnije zbornika pod naslovom *Druga Srbija i Intelektualci i rat*. Ali Krug nije zrno koje je propalo, nego koje je rodilo. Mnogi od

onih koji su poslednjih godina osnovali važne nevladine organizacije, fondove, alternativne obrazovne mreže, nezavisne novine, nezavisne sindikate i udruženja bili su među osnivačima i članovima Beogradskog kruga. Sada je to razgranata mreža alternativnih institucija, zahvaljujući kojima lakše podnosimo izolaciju u koju je Srbiju uvukao Miloševićev režim. Imao sam prilike da se uverim u veliko interesovanje studenata za programe alternativnog univerzitetskog obrazovanja koje nude AAOM, BOŠ i njima pridruženi obrazovni programi.

Sve ove alternativne i druge kulturne i obrazovne institucije i ljudi koji u njima rade izazivaju blago rečeno podozrivost vlasti, koja nastoji da ih drži u nekoj vrsti suženog i strogo kontrolišanog prostora, odnosno u getu. U tim uslovima, prave intelektualne polarizacije nema, što je vidljivo i po odsustvu ozbiljne rasprave u društvu. Takozvana nacionalna elita, idejni ili tačnije mitotvorni temelj režima, uglavnom se pravi kao da ne primećuje kritičku, antinacionalističku inteligenciju u Srbiji. Sasvim je bizarno to što među predstvincima te elite ima i onih koji se predstavljaju kao šampioni slobodoumlja i društvene kritike. Ali, pomenuo bih i to da u novije vreme ima nagoveštaja da neki mlađi intelektualci, novinari, profesori, pisci, čija su uverenja konzervativna ili nacionalistička, nastoje da potisnu već isluženu nacionalnu nomenklaturu zaborakiraju u Akademiji, Udrženju pisaca, Vukovoj zadužbini ili Kulturno-prosvetnoj zajednici i sličnim mestima, i da izgrade novu, osveženu i bolje argumentovanu platformu srpskog nacionalizma. Što je najvažnije, tu se oseća želja za dijalogom. To pozdravljam kao dobar znak. Znak koji nagoveštava da će proći ovo nemoguće vreme kad su na vlasti lažni komunisti a u opoziciji lažni demokrati i liberali, i da će nastati i nove prilike, kad će stvar nacionalizma imati branioce sa kojima će moći da razgovaraju levičari, koji se, opet, neće gadići same reči levica, koju nam je aktuelna pseudolevičarska vlast ogodišila kao malo koju drugu.

Intervju: Sava Dautović, NIN, 11. maj 2000.

Servišnost jezika

Herderova nagrada, koja vam je nedavno dodeljena, po svome određenju je priznanje za negovanje kulturne komunikacije i doprinos bogaćenju evropske kulture. Kako se kao dobitnik oseća neko ko je iz jedne zemlje koja sa Evropom i njenom kulturom sve manje komunicira?

Osećam se neobično zato što je ovo moja prva nagrada. Što se nagrada tiče ostao sam potpuno neiskusan, da ne kažem nevin. S druge strane, mislim da nema ničeg neobičnog u tome što baš danas i ovde, u sadašnjoj od sveta skoro sasvim odsečenoj zvaničnoj Srbiji, glavni tokovi naše saradnje sa Evropom i svetom, posebno u oblasti kulture, idu preko pojedinaca, nezavisnih udruženja i nevladinih organizacija. Ta saradnja srećom nije prekinuta. Uostalom, ono što je u kulturi najvažnije upravo su lični kontakti, programi, koncepti i dela koja imaju svoje autore.

Kako je protekla dodata i jeste li upoznali Kunderu?

Dodata je protekla u znaku starog svečanog ceremonijala, koji već skoro dva veka neguje Bečki univerzitet: fanfare, rektor i profesori u togama i hermelinskim kapama, skiptri, govorancije, medalje i povelje. Prava poslastica za etnologa koji proučava mitove i obrede, to jest za mene. Kad je reč o poslasticama, bilo je i onih u pravom smislu. U čast "tregera" (to je moja skraćenica od nemačke reči "preistreger", dobitnik nagrade), bila je, pored drugih prijema, priređena i jedna zakuska u hotelu Zaher, s čuvenom Zaher tortom. Sve je to Kundera propustio. Razboleo se.

Vi ste ne samo istraživač različitih aspekata masovne kulture nego u tim istraživanjima i hroničar vremena u kojem živimo. Koliko se samo polje vašeg istraživanja menjalo? Šta je ostalo isto, a šta se promenilo?

Možda, ipak, i za mene važi ono staro zapažanje da pisac uvek piše istu knjigu. Vreme i sredina u kome živimo daje novu građu, nove povode za nove verzije jedne te iste priče. Moja priča, ako mogu tako da nazovem ono što pišem, uvek je pokušaj da o ne-

koj misli, a pre svega u nekoj reči, u nekom tekstu, u kojima naišao nema ničega vrednog pažnje, da baš tu prepoznam suštinu stvari. U šali taj postupak zovem: praviti od komarca magarca. Nekad sam se udubljivao u tekstove novokomponovanih pesama, članaka o fudbalu i novinskih čitulja, onako kako se tumači svestih tekstova nadnose nad njihove tajanstvene poruke. Na sličan način sam čitao francuske pornografe. Zatim tekstove o politici, najviše one na prvi pogled najdosadnije, kao što su saopštenja sa sastanaka partijskih organa, telegrami čestitki i podrški mudroj politici mudrog vode i slične stvari preko kojih čitalac novina uglavnom nezainteresovan preleće. U poslednje vreme me privlače pretenciozne vrste naše trivijalne književnosti, na primer, pseudofilozofska razglabanja o duhovnosti, o zaveri, o srpskom fatumu, o ratu i miru, nova toboze rodo- i bogoljubiva poezija. U toj vrsti tekstova prepoznam simbolični temelj Miloševićeve Srbije.

Vaša poznata knjiga iz osamdesetih, "Divlja književnost", bavi se matricama narodne kulture, kao što su epitafi, novinske tužbalice, novokomponovane narodne pesme, fudbalske priče. Da li su u novije vreme ove matrice, pod uticajem svakojakih promena kod nas, dobijale neka nova obeležja?

Matrice su iste i dalje sposobne da prime i prerade novu građu u skladu sa potrebama simbolične folklorne komunikacije. U svim žanrovima "divlje književnosti" koje pominjete došlo je do zanimljivih mada ne i suštinskih promena. Početkom devedesetih javio se veliki broj novokomponovanih pesama sa političkim i ratničkim motivima, ponekad uključenim direktno u propagandu nekih stranaka ili rata. Ali najveći broj tvoraca i izvodača ovih pesama ostao je veran osnovnom toku ovog žanra, i nastavio da peva o ljubavi, kafani i prolaznosti života.

Bavite se u svojim istraživanjima i drugim oblicima i aspektima masovne kulture. Masovna kultura se često manifestuje kao kič, ali može biti i izvoriste za elitnu kulturu...

Mislim da nam termin "masovna kultura" danas nije od velike koristi. On već pripada istoriji, pripada pedesetim i šezdesetim godinama ovog veka, vremenu prve medijske revolucije i intelektualne i političke rasprave koju je ta revolucija izazvala. Danas sve više imamo posla s virtuelnom kulturom, sa kulturom u sajber prostoru. Ali ako mislim da je vreme masovne kulture, kao isto-

DE PROFUNDIS

rijski ograničenog fenomena, isteklo, ne mislim da je time i vreme folklora i "divlje književnosti" prošlo. Tradicijski čovek već se dobro prilagodio internetu. Što se, pak, termina kič tiče, ja ga rádo prepustam likovnim kritičarima.

U svojim istraživanjima posebnu pažnju posvećujete znakovima i simbolima kojima se deluje na mase, posebno onim verbalnim. Roland Bart u citatu koji koristite kaže da je "jezik neprekoračiv prostor servilnosti i moći". Kako se ta "servilnost i moć jezika" manifestovala u našem slučaju?

Na više načina. Ali, najviše u tome što najvažniji i najprestižniji deo naše takozvane nacionalne elite čine manje-više samozvani čuvari srpskog jezika, koji su oni proglašili najvećom nacionalnom svetinjom i nedodirljivom tajnom. U današnjoj Srbiji razvijen je, odnosno obnovljen je, pravi parareligijski kult jezika, sa pesnicima i književnicima kao žrecima tog kulta. Režimske novine danas slave jezik i pesnike koliko i vojsku i vrhovnog komandanta. Mnogi pesnici sebe nude kao bogomdane medijume preko kojih ide jedino mogući kontakt nacije sa svojom suštinom koju jezik navodno krije. Danas više ima ovih враћара koje gledaju Srbima u jezik nego onih koji gledaju u zvezde, kafu ili karte. Ali mi, nacionalni ateisti, a to su vam oni koji u naciji, kulturi, jeziku ili bilo čemu sličnom ne vide ni tajnu, a kamoli svetinju, mi nemamo drugo sredstvo odbrane od kulta jezika u službi nacionalizma i nacionalističkog režima nego opet jezik, jezik kritike, analize, misli, humora, ironije.

Kažete da je politika u najvećoj meri stvar simbola. Koji su najvažniji srpski politički mitovi i simboli novijeg doba?

Danas u javnoj komunikaciji u Srbiji dominira mit o srpskoj etno-nacionalnoj zajednici, kao istovremeno prirodnom i božanskom entitetu. U tom mitu hrišćansko žrtvovanje radi novog života prevedeno je na teren religije nacije i postalo kult smrti na olataru nacije. Da bi nacija živila, oni koji vole moraju da ginu. U hrišćanstvu obred žrtvovanja odavno je samo simboličan, u religiji nacionalizma on je i dalje stvarno klanje.

Za naše vreme je karakteristična i mitologizacija predsednika države kao nepogrešivog vode i kriminalca kao plemenitog junaka, hajduka, Robina Huda...

I u demokratiji ima vođa, neki su čak i mudri, a umeju i dugo da se održe na vlasti. Ali gde nema demokratije mudrost, nezamjenjivost i politička besmrtnost obavezne su osobine vladara. Po tome što ćete u novinama naći da je naš veliki vođa, odnosno sve veći vođa sve manjeg naroda, mudar, nezamenjiv itd. jasno se vidi da je reč o nedemokratskom režimu. Demokratija funkcioniše tamo gde mudrost nije koncentrisana na jednom mestu. Sličan, ali ipak, ne sasvim isti problem predstavlja pojava novih ratnih heroja iz sveta kriminalnog podzemlja. Nije čudno to što su oni kriminalci. Ko bi drugi mogao da bude danas ratni junak? Problem je u tome što su nam uopšte potrebnii junaci. Jer to znači, kao što je davno rečeno, da smo nesrećan narod.

Ovih dana smo dobili i zabranjeni grad, Požarevac (ili Požarevec, kao asocijacija na Kumrovec)...

Izvinite, ali prvi deo imena tog grada ima još subverzivniju asocijaciju.

Posebna priča je uloga folklora u ratu. U vašoj knjizi "Bordel ratnika" se kaže: "Rat je seks!"

Da, rat je u političkom folkloru i u drugim tekstovima koji ga propagiraju najpre predstavljen kao neka vrsta kupleraja, prava pričika za mladića da seksualno sazri, za zrelog čoveka da proba erotska uživanja o kojima u miru nije ni sanjao. Tu strategiju ratne propagande, taj ratno-propagandni erotizam najpre je privukao moju pažnju. Ali kasnije sam otkrio da se priča o bordelu ratnika ne svodi na to. U njoj se javljaju i neki mračni tonovi, jer ona, u nastavku, odnosno u svom dubljem sloju, govori o pripremi mladića za smrt. Erotski apletli su lažna propaganda. Od mlađog čoveka u ratu se traži nešto sasvim suprotno od erotske raspojasanosti. On je pozvan da se od seksa i putenosti očisti da bi bio pogodan za žrtvovanje na tzv. "oltaru otadžbine". To je objašnjenje formule "junak srca junačkoga i duše devojačke".

U propagandnom ratu između jugoslovenske vlasti i Zapada i Zapad koristi simbole i mitove iz prošlosti...

Srbija nije monolitna zajednica, ona se ne svodi na jedan glas, jednu misao i jednog vođu. Postoji i ono što se zove drugom Srbijom, ali još više postoji mnogi glasovi Srbije, i oni, uz svu potrebu da na jednom nivou budu orkestrirani i artikulisani, traže

DE PROFUNDIS

da ostanu slobodno različiti. To još više važi za Zapad. Ne postoji Zapad koji mrzi Srbe i Srbiju. Ali postoje oni koji šire priče o divljem Balkanu i polucivilizovanim Južnjacima, kao i oni koji pričaju bajke o Truloj Evropi. Postoje i oni koji u nama ovde vide dobre divljake, koji uživaju u našoj navodno egzotičnoj prirodi. To su takozvani prijatelji srpskog naroda, koji uz pomoć prevodilaca stižu čak i do kafana u Skadarliji.

Intervju: Milovan Marčetić, Reporter, Banja Luka, 17. maj 2000.

Ubija nas glas da smo ratnici

Upravo je objavljeno novo, treće izdanje vaše knjige "Bordel ratnika". U njemu su dva nova rada, od kojih jedan govori o kriminalcima kao ratnim junacima. Tako sad ova knjiga ima neku vrstu epi-loge, jer ona počinje tekstom o jednom kriminalcu, o Ljubi Zem-nuncu. Zašto baš kriminalci privlače vašu pažnju?

Mene interesuju samo priče o kriminalcima. Ali to su vrlo privlačne i poučne priče, kao retko koje. U poslednje vreme one su ovde dobile poseban značaj, neku vrstu oficijelnog uvažavanja, pretvorile su se u mitske priče o novim nacionalnim junacima i u parabole o povratku bludnog sina. Opet je postao aktuelan stih Miloša Crnjanskog: "Ubici dižte vidovdanski hram!"

Dunja Rihrtman Auguštin, vaša koleginica iz Zagreba, govori o novom izumevanju tradicije, koje je pod jakom političkom kontrolom. Nije li to njena zloupotreba i o čemu je tu u suštini reč?

Tradicija je po definiciji konstrukcija prošlosti s obzirom na određene potrebe sadašnjosti. Ne postoji neka neutralna, uvek ista i za sve ista tradicija. Tradicija nastaje tako što neko oživljava, odnosno bira i "prireduje" samo neke aspekte, samo neke segmente prošlosti. A dosta toga prosti izmisli i doda, da bi slika bila potpunija i lepša. Politička antropologija pokušava da objasniti logiku tog izbora, tog izmišljanja i dograđivanja prošlosti. Istorijска nauka može, nasuprot tome, da pokuša da osvetli i one delove prošlosti koji ostaju po strani tradicije, nezanimljivi za određeno vreme i njegove potrebe.

Do koje mere smo mi narod sklon stvaranju mitova i kakve to posledice ima po naš realni, svakodnevni život?

Nema naroda bez mitova. A izgleda da ni politika ne može bez mitova. U tom pogledu Srbi i srpska politika ne predstavljaju izuzetak. Problem nastaje onda kad se u prvom planu nadu nacionalistički i rasistički mitovi, u kojima se veličaju krv i tle, pokornost vođi i vernost rasi. Ova poslednja, rasa, pošto je izšla na rđav glas, danas se krije pod imenom "etničkog bića", "nacional-

DE PROFUNDIS

nog arhetipa", "duhovnog identiteta" i sličnih naizgled finih i bezazlenih stvari. Zbog te pravidne finoće svi su iznenadjeni što je ovde došlo do velikog i krvavog ludovanja, što su se pojavili suludi pripovedači i demagozi koji nam govore bajke o Srbima kao najstarijem i najvećem narodu, debilne priče o svetskoj zaveri i mesijanskom poslanju našeg naroda da spase čovečanstvo od pada i propasti. Nažalost, to je ludovanje postalo obeležje našeg vremena, politički program. Tako da kad čujete nešto krajnje ludo i moralno nepodnošljivo možete biti sigurni da ste u blizini nekog od centara moći. Ovih dana se postepeno gase poslednje svetiljke pameti i razuma u Srbiji, tako da uskoro nećemo ni znati koliko smo ludi, pa čemo još brže putem sramote, bede i zločina kojim nas ludilo na vlasti poslednjih godina vodi.

Srbe "bije glas" da su ratnički narod. Koliko ima istine u tome i šta to zapravo znači?

Dobro ste rekli "bije glas". Taj glas ih ne samo bije nego i ubija! Taj "glas", tu "buvu", kako bismo danas rekli, pustili su davno u opticaj srpski politički i ratni vođi, kojima je priča o nekoj srpskoj tobože urođenoj ratobornosti potrebna da bi izbegli odgovornost za ratove koje su ti vođi izazvali, a posebno za one koje su izgubili. Šta čete, kažu oni, Srbi su ratoborni, pa i ni mi nemamo druge nego da ih pustimo da ratuju, kad već bez ratovanja, ubijanja i pogibija ne mogu.

U nekim svojim radovima govorite o ratnom folkloru i političkom folklorizmu. U čemu je suština a u čemu cena tih kategorija?

Politički i ratni folklor danas nastaje kad se za prenošenje političke i ratne propagande svesno koriste neki folklorni obrasci govora, neke folklorne formule, na primer deseterac. Zato je tu reč o folklorizmu, o stvaranju "u narodnom duhu", kako se nekad govorilo. Suština je u tome da se tako sugerije ideja da je sve što se tako, "narodski" kazuje – pa i one od naroda najdalje stvari, ili njemu najmrskije, za njega najopasnije – u stvari blisko naruđu, da ima podršku naroda, da je njegov glas.

Nekada su Miloševićevu sliku ljudi držali u prodavnicama, kancelarijama, raznim prostorima. Danas je to sve rede slučaj. Međutim, da li se nešto bitno promenilo ili će samo na isto mesto biti stavljena neka druga slika?

Da, to je glavno, to je bitno pitanje. Može li Srbija bez nekog kao što je Milošević, bez neprikošnovenog, "nepogrešivog", "mudrog", "pravednog" i, što je najvažnije, nezamenljivog vode? Nažalost, imam utisak da većina ljudi hoće da Miloševića zameni nekim jačim i boljim Miloševićem, a ne da njegov režim zameni nekim boljim, modernijim političkim poretkom, a to je danas demokratski poredak, sa poštovanjem političkih i ljudskih prava i političarima koje strogo kontrolisu demokratske institucije. Jedan od razloga za to leži u tome što intelektualna i kulturna elita u Srbiji danas više voli da služi autokratskom vodi, da bude njegov privilegovani lobi, nego da se založi za modernu, evropsku Srbiju, jer bi u takvoj Srbiji tzv. nacionalni radnici ostali bez privilegija i bez političkog uticaja koje danas imaju. Milošević je tip pesničkog kralja. Zato, dokle god je ovde glavna zanimacija muškog sveta da junački guslaju, neka vrsta Miloševića nam ne gine.

Intervju: Tatjana Nježić, *Blic*, 21. maj 2000.

Sveštenici jezika

Nacija, poezija i kult jezika

Dževadu Karahasanu,
pisaru grada Graca

Jedna od zajedničkih karakteristika političke kulture u postkomunističkim državama nastalim na tlu bivše Jugoslavije jeste slavljenje jezika kao temelja nacionalnog identiteta. Za političku i kulturnu elitu u tim državama pitanje jezika postalo je pitanje nacionalne kulturne individualnosti, koja se poteže kao glavni argument u dokazivanju legitimnosti političke i državne nezavisnosti. Postojanje jednog, za Srbe, Crnogorce, Hrvate i Bosance, zajedničkog i u lingvističkom pogledu istog jezika, nije smetalo "nacionalnim radnicima u jeziku" da konstruišu tri posebna nacionalna idioma; na pomolu je i četvrti: crnogorski. Pored toga, javno veličanje i slavljenje jezika kao "nacionalne svetinje" u ovim državama služi i za legitimisanje novog unutrašnjeg političkog poretka, takvog u kome se vlast stiče i čuva kao vlast u ime etnički centrirane nacije, čiji se "duh" krije i ispoljava u kulturi, a posebno u nacionalnom jeziku.

1. Čuvari "duhovnih granica"

Kulturne granice su mesto plodne napetosti, kaže na jednom mestu Dževad Karahasan. One su temelj identiteta, jer "upravo tu, u onome što ga dovršava, jedan identitet prevladava tupu podudarnost sa sobom i otvara se prema nečemu posve drugom". Ali kulturne granice postaju opasne kad se silom oružja pokrene njihova "selidba iz unutrašnje u vanjsku stvarnost". To se dogodilo u poslednjem ratu u Bosni, kad je "granica prestala biti mjesto napetosti i postala razlog konflikta".¹

Tешко da će se naći tačniji opis onoga što su ekstremni nacionalisti učinili sa gustom mrežom kulturnih granica u Bosni, a i u drugim delovima bivše Jugoslavije. Ali, mislim da do "seobe

¹ Dosadna razmatranja, Durieux, 1997, str. 110-113.

granica” o kojoj govori Karahasan ne dolazi tako što se u jednom mahu iz unutrašnje stvarnosti raznolikosti kultura prelazi u spoljašnju stvarnost razgraničenih nacionalnih država. Granice se sele idući tim putem, ali ušput se menjaju, trpe neku vrstu unutrašnjeg preuređenja, koje prethodi njihovoj eksteriorizaciji. Pre nego što stignu u spoljašnju realnost, one se nacionalizuju, nacionalno prepariraju, pretvaraju u belege takozvanog “nacionalnog duhovnog prostora”. I kad se, posle toga, seoba granica nastavi i one postanu rampe, karaule ili bunkeri, ove prethodno obeležene međe “duhovne teritorije” nacije ostaju njen glavni rezervni položaj. Na taj položaj nacija će se vratiti i na njemu utvrditi u slučaju da izgubi kontrolu nad svojim geografskim prostorom ili nekim njegovim delovima. Na tom položaju će se prestrojiti, okreptiti i pripremiti za novo zaposedenje izgubljenog. Zbog toga se granice “duhovnog prostora” nacije uređuju i učvršćuju možda i s više pažnje od granica fizičke teritorije nacionalne države. A u tom održavanju nacionalnog duha u budnom i čistom stanju, to jest brižljivo razgraničenog od svega tuđeg, glavnu ulogu ima nacionalna kulturna elita, a u njoj su, opet, glavni pisci, s pesnicima na čelu. Dakle, ljudi od pera su pozvani da budu glavni građani nacije, čuvari njenih duhovnih granica, da učvrste branik nacije i stoje na njemu i pre nego što se on nađe na nekoj planini, u nekom rovu.²

Nije zato nikakvo čudo to što su u modernim nacijama pjesnici na ceni. Njihov posao se oduvek smatrao korisnim za nacionalnu stvar. U vreme mira njihova dela najviše služe za patriotsku predvojničku obuku. Đaci osnovne škole – ponegdje i deca u obdaništu – izloženi su teroru obavezognog učenja napamet i recitovanja rodoljubivih pesama. Kad odrastu, na zadatke rodoljublja podsećaće ih bezbrojni portreti i spomenici pesnika na javnim mestima, škole i ulice koje nose njihova imena. Karahasanov roman *Sara i Serafina* počinje sećanjem na jedan piščev razgovor sa Albertom Goldstajnom, kojom prilikom Goldstajna, pored ostalog, kaže i ovo: “Ljudski boravak na ovom svijetu odvija se u sjeni

² Najsažetije je ovu ideju izrazio jedan profesor književnosti: “Duhovni prostor jednog naroda, u ovom slučaju srpskog, ne zavisi, ne sme da zavisi, od državnih granica, jer on postoji, i mora da opstane, i kad država nestane, ili propadne, ili se drastično smanji” (Dragan Nedeljković, “Srpski duhovni prostor je u nama”, *Zbilja*, Beograd, 31. XII 1998).

DE PROFUNDIS

brončanih likova... Pod brončanim likovima mislim naravno na spomenike kao simbole jednog sistema vrijednosti, kao nezaobilazni sastavni dio političkog poretka, kao znak države.”³ Ali još нико nije izračunao ima li u našim gradovima više “brončanih likova” palih boraca ili mrtvih pesnika koji služe tome da se simbolično obeleži slava i moć nacije.

Pesnik je od koristi naciji posebno u vreme velikih kriza i ratova, kad je pozvan da svojim slikovitim i dirljivim rečima ohrađi ljudе i uveliča njihovu borbu. Suprotno rasprostranjenom mišljenju da kad topovi govore Muze čute, one se tek u ratu bude i pevaju gromkim glasovima nalik na topovsku riku. Kad je nacija u opasnosti, ona će čak i takozvanim “prokletim pesnicima” dobiti neku konstruktivnu ulogu i okačiti im medalju zasluga za narod. Tako i Rembo, “enfant terrible” francuske poezije može da stane u stroj nacionalnih boraca. U tom svojstvu vidimo ga na jednom crtežu Žana Efela iz novembra 1944. Uz njega su, u stavu miru, još neki francuski pisci, među njima Zola i Apoliner. A pred ovim književnim strojem je Igo, u svojstvu komandira. Na njegovu prozivku pisci složno odgovaraju “Present!” (“Ovde!”). Legenda data uz crtež objašnjava da je tu predstavljena “Force française de l’au dela”, što se može prevesti sa “Francuska nebeska vojska”.⁴

2. Volksgeist i čarobna lampa nacionalizma

Prvi koju su se borili za priznavanje važnosti poezije za nacionalnu stvar bili su filozofi i pisci iz vremena romantizma. Za njih su pesme, narodne ili one ispevane po ugledu na njih, bile izraz jedne suštine, koju su najčešće zvali duhom, odnosno dušom naroda: *Volksgeist* i *Volkseele*. To su bili filozofski i estetički koncepti, ali su od samog početka imali i ideoško i političko značenje. Ideja da je narod neka vrsta kolektivne ličnosti, a poezija mesto gde se krije i gde se može naći specifični karakter te ličnosti, odnosno biće naroda, bila je važan element nove strategije legitimi-

³ *Sara i Serafina*, str. 5.

⁴ Navedeno prema Jean-Marie Goulemont et Eric Walter, “Les centenaires de Voltaire et de Rousseau”, u: Pierre Nora (ed), *Les lieux de mémoire*, I, Gallimard, 1997, p. 379.

misanja političke vlasti u trenutku kad se *Ancien Régime* završavao. Vlast se više nije pozivala na božansku instancu – prestala je da govori da je tu u ime boga – nego se opravdavao kao vlast u ime naroda.

I evo pesnika kao najpozvanijih da kažu nešto o narodu, tom novom junaku političkog mita. Oni treba da otkriju ko je on i kakav je, da nađu temelj onoga što se danas zove nacionalnim identitetom. Postići će to svojim stihovima ili, još bolje, objavljujući narodne pesme koje su vredno i s patriotskim oduševljenjem sakupiti i na priklađan način priedili. "Mała zbirka takvih pesama", kaže Herder,⁵ "otrgnutih sa usana svakog naroda, na njegovom sopstvenom jeziku, pravilno shvaćenih i dobro predstavljenih, uz pratnju odgovarajuće muzike, pružila bi nam tačnije predstave o tim narodima od svekolikog brbljanja putnika."

Rodoljubivi priređivači i izdavači narodnih pesama, čiji rad u Evropi počinje krajem XVIII veka, najviše su se trudili da gustu mrežu finih i nepostojanih kulturnih granica – jezičkih, verskih, etničkih – zamene jednom konačnom granicom, granicom nacionalne kulture, ujednačavajući jezički i stilski raznoliku folklornu građu s čvrstim uverenjem da će tako najbolje dati sliku jedinstvenog nacionalnog duha, onakvog kakvog ga je sam Bog napravio. Danas se to zove: omediti duhovni prostor svoje nacije. Oписujući u knjizi *Poraz mišljenja* egzaltirano interesovanje za nacionalni identitet u Nemačkoj posle poraza kod Jene i Napoleonske okupacije, Alen Finkelkrot je istakao ulogu pesnika u konstruisanju tog identiteta i njegovog kulta. "Pesnicima je zadatak", kaže on, "da taj nacionalni genij odbrane od potajnog prodiranja stranih ideja, da jezik pročiste zamenjujući nemačke reči latinskog porekla drugim, čisto germanskim izrazima, da otkopaju zatpanu riznicu narodnih pesama te da se, u svom pesničkom radu, povedu za primerom folklora, tog stanja svežine, čednosti i savršenstva u kojem je individualitet naroda još neozleđen bilo kakvim dodirom i ispoljava se jednoglasjem."⁶

⁵ "Von Ähnlichkeit der mittleren englischen und deutschen Dichtkunst", 1777.

⁶ Alain Finkelkraut, *La défaite de la pensée* (Gallimard, 1987, p.21). Navod prema: Alen Finkelkrot, *Poraz mišljenja*, preveo Aljoša Mimica, Biblioteka XX vek, Beograd, 1993, str. 15.

DE PROFUNDIS

Ali treba reći i to da su se pisci i filozofi tog vremena trudili da svoje traganje za identitetom sopstvene nacije u poeziji, a pre svega u narodnoj poeziji, mada je ono najčešće bilo nadahnuto patriotskim osećanjima, povežu sa interesovanjem za druge narode i njihovu poeziju. Nacionalizam romantičara uvek je težio tome da ne iskoraci iz univerzalističkih okvira. Počev od Herdera, prvog koji je *Volksgeist* učinio paradigmom epohe, pa sve do sredine XIX veka, interesovanje za sopstvenu naciju i poeziju u kojoj je navodno materijalizovan njen specifični duh bilo je tumačeno kao legitiman i takoreći prirođen vid intersovanja za čovečanstvo. "Ne može se poreći", piše istoričar evropskog folklora Đuzepe Kokjara, "da je izučavanje folklora uvek vodilo prevaziđaњу duhovnih i kulturnih granica svakog pojedinačnog naroda da bi se konačno došlo do priznavanja jedne šire zajednice, zajednice što ujedinjuje same narode. (...) U stvari folklor je navodio naučnike da misle na nemačkom, engleskom i francuskom, ruskom ili nekom drugom jeziku ali, istovremeno, da upotrebimo izraz Madam de Stal, navodio ih je da 'misle na evropskom'.⁷

O širini horizonta koji je bio pred Herderovim očima, možda najbolje svedoči činjenica da u njegovom opusu nema nijedne zbirke nemačkih narodnih pesama, ali je zato on ostavio za sobom antologiju narodne poezije raznih evropskih naroda. Posle njegove smrti ta antologija, koju je autor jednostavno nazvao *Narodne pesme* (*Volklieder*), ponovo je objavljena pod naslovom koji bliže određuje njenu sadržinu: *Glasovi naroda* (*Stimmen der Völker*). Herder nije sumnjaо da ti raznoliki glasovi mogu da budu s razumevanjem primljeni kod nemačkih čitalaca, da se oni pokoravaju jednoj svečovečanskoj, tačnije za sve ljude važećoj božanskoj harmoniji. Kako se Hajne slikovito izrazio, "Herder je čitavo čovečanstvo posmatrao kao ogromnu harfu u ruci velikog umetnika (Boga), a svaki narod kao jednu strunu posebnog zvuka te džinovske harfe".⁸

Ovaj idilični pejzaž mirne i skladne koegzistencije naroda, suštinski različitih ali na komplementaran, kompatibilan način, imao je postepeno da se zamrači, što je došlo kao posledica pre-

⁷ Giuseppe Cocchiara: *Storia del folklore in Europa*, 1971. Navedeno prema: Đuzepe Kokjara, *Istorija folklora u Evropi I*, prevela Tanja Majstorović, Biblioteka XX vek, Beograd, 1984, str. 324.

⁸ Navedeno prema: Kokjara, *Istorija folklora u Evropi I*, str. 220.

tvaranja ranog nacionalizma, nacionalizma romantičarskih pesnika i filozofa u ideologiju nacionalne hegemonije i rasizma. Herderov *Volksgeist*, jedan u početku dobroćudan i miroljubiv duh, kasnije je često hvatan i zatvaran u čarobne lampe raznih tirana, diktatora i vođa masa, koji su od njega umeli da naprave zastrašujuće oružje upereno protiv humanističkih i kosmopolitskih idea na njegovog pronalazača. Počev od poslednjih decenija XIX veka pa sve do naših dana, širenje ljubavi prema poeziji, kult narodnih pesama i njihovih pevača, služe najviše tome da se istaknu nepremostive razlike između nas i drugih, između naših prijatelja i naših neprijatelja, da se probudi osećanje straha i mržnje u odnosu na sve što navodno ugrožava naše granice i naše nacionalne svetinje pretvorene u granične karaule.

Međutim, takav razvoj bio je donekle logičan. Na njegovom početku stoji ideja o ukorenjenosti svake nacije u njenoj specifičnoj i neponovljivoj kulturi. Radikalnim nacionalistima koji su se kasnije pojavili, nije bilo teško da toj ideji o autonomnim duhom vođenoj naciji daju uskogrudo moralno i političko značenje suprotno univerzalističkoj etici tolerancije i skladnog zajedničkog života koju su zastupali Herder i njegovi sledbenici. To im nije bilo teško zato što su na slici harmoničnih odnosa među različitim kulturama, koju su baštini od romantičarskih pesnika i filozofa, našli i ono što im je bilo drago da vide: da su kulture tu predstavljene kao jednom za uvek razdvojene, kao prostori ogradieni nekom vrstom istovremeno prirodnih i božanskih granica. Videli su da su za romantičare dodiri i razmene među kulturama mogući, prihvatljivi, čak i poželjni, ali da oni ostaju na površini, kao gest međusobne tolerancije i manifestacija privrženosti miru i mogli su na osnovu toga da zaključe da razne nacije, sem činjenice da na ovome svetu žive jedne pored drugih, u suštini nemaju ništa zajedničko. Takođe, mogli su da primete da ostaju verni romantičarskoj baštini i kad misle da su nacionalne kulture autonome, nepovezane, ukorenjene svaka u svom partikularnom duhu i svedene na njega, te da je među njima sam Bog iskopao jaz nesamerljivosti, o kome je nedavno, plašeci ljudi naokolo, govorio popularni filozof sukoba civilizacija Samuel Hantington.

Kad radikalni nacionalisti moraju da priznaju da nacionalne kulture, nacionalne poezije, na primer, ipak imaju neku zajedničku meru, onda će oni reći da se ta mera javlja tek *sub specie aeternitatis*, to jest u božjim očima, ili samo onda kad se kulture

DE PROFUNDIS

posmatraju kao prirodnouačne pojave, pa se nađe da im je opšta morfologija zajednička. I u tome će se s razlogom pozvati na romantičare, pa i pre njih, na Herdera. Zar nije jasno, reći će, da Herder, kad govori o harmoniji *Völker Stimmen* misli samo na moralnu ideju harmonije među narodima, na njihovo bratstvo i međusobnu toleranciju, a nikako na to da postoji neka zajednička mera (u muzičkom i aksiološkom smislu) koja se može izvesti iz samih stvari, to jest iz samih narodnih pesama, kao njihov iminentni regulator?

3. Lingua sacra

U mitu o duhovnom prostoru nacije granice tog prostora uglavnom se podudaraju sa granicama nacionalnog jezika. U godinama krize i raspada Jugoslavije, slavljenje jezika kao bedema, štita ili poslednjeg utočišta nacije pretvoreno je u pravi parareligijski kult. Jezik je postao svetinja, o kojoj vode brigu nacionalni lingvisti i književnici. On je, kako se izrazio danas u Srbiji izuzetno uticajan pesnik Matija Bećković, "naša nevidljiva crkva" a sveštenici te crkve su pesnici, "sveštenici jezika". U skladu s tim, knjigu u kojoj je izneo ove misli Bećković je nazvao *Služba*.⁹

Lingvisti i književnici dobili su zadatak da paze da taj jezik-svetinja ne bude oskrnavljen, da ne bude izdan ili otet. Hrvatski akademik Božidar Finka izneo je mišljenje da je hrvatski jezik "najznatnije hrvatsko obilježje", te da "u očuvanju tog obilježja, te hrvatske svetinje ne smijemo i nemamo pravo posustati".¹⁰ Slično upozorenje, ali mnogo dramatičnije, uputio je Srbima lingvista Radmilo Marojević, jedno vreme dekan Filološkog fakulteta u Beogradu, govoreći nedavno da su "sve izdaje - izdaje, ali da je kulturna izdaja srpskog naroda najveća nacionalna izdaja, a izdajuci jezik izdaje se i sopstvena istorija i sopstvena budućnost". Za razliku od Marojevića, njegov kolega Miloš Kovačević, autor knjige borbenog naslova *U odbrunu jezika srpskog i dalje*, ne plaši se izdajnika nego lopova, jer po njegovom mišljenju srpska načonalna *lingua sacra* jeste blago koje su sa Srbima i oko Sr-

⁹ Matija Bećković, *Služba*, Beograd, 1990.

¹⁰ "Hrvatski jezik kao najznatnije hrvatsko obilježje", u: *Duhovna obnova Hrvatske*. Uredio don Anto Baković, Zagreb, 1992, str. 96.

ba živući narodi rado pljačkali. "Niko od Srba", kaže on, "nije prodao svoj jezik nego je on bio otiman od jačih od nas, a oni su znali da, ukoliko uzmu jezik, uzimaju i narod".¹¹

Ipak, u prvom planu brige o svetinji nacionalnog jezika jesu književnici, a među njima pesnici. Oni u toj stvari imaju presudnu ulogu jer je nacionalni jezik danas navodno dat u takvom stanju, da su putevi do njegove najdublje tajne skriveni i zavojiti, a tim putevima umeju da se spuštaju i nazad penju samo posebno obdareni i pripremljeni, a to su, pre svih drugih, pesnici. Polazeci od slike bića jezika kao nečeg za naciju presudno važnog, ali, istovremeno teško pristupačnog, takoreći neuhvatljivog, u mitskom govoru o njemu uporedo teku dve priče. Jedna kaže da je jezik ono najpostojanje u naciji, njen temelj, njena najčvršća duhovna granica. Može da ima tu fundamentalnu važnost zahvaljujući svojoj neobičnoj otpornosti, koja čini da on ostaje i kad sve propadne, kao što je, po rečima Matije Bećkovića, jedino srpski jezik preživeo Kosovsku bitku: "Jezik je jedino što na Kosovu nije pokošeno, jer jezik ne gori, niti se topi, ne mogu mu ništa sećivo, ni olovo."¹² Zahvaljujući toj otpornosti jezika nacija će u teškim vremenima u njemu naći poslednje utočište, od njega napraviti poslednji bedem obrane. Ali, uporedo s tom pohvalom granitnoj čvrstini jezika, mit o njemu i o nacionalnom biću u njemu udomljenom, često priča i o neobičnoj osetljivosti i kvarljivosti jezika. On je pun žalosnih i dramatičnih opisa raznih ružnih i skarednih stvari koje se čine sa tom nacionalnom svetinjom, kao da ona ne pruža nikakav otpor i lako podleže raznim vrstama upropastičavanja, iskrivljavanja i prljanja i, pored toga, postaje lak plen svih onih koji hoće da ga izdaju, otmu ili unište.

Ove dve uporedne i protivrečne priče u mitu o nacionalnom jeziku, kao nečem istovremeno stamenom i krhkom, javljaju se zato što se u osnovi tog mita nalazi jedna binarna shema temporalnosti. Prema toj shemi, vreme nacije deli se na jedno doba punoće, homogenosti, jasne razgraničenosti, koje se često naziva "zlatnim dobom", ali koje je izgubljeno, i na jedno nepravo, "smutno" vreme, doba unutrašnjeg "raskola" i spoljašnje nerazgraničenosti, ono u kome nacija živi, i u kome "nacionalni radnici" pozivaju na budenje, na vraćanje "izvorima" i "temeljima",

DE PROFUNDIS

na obnovu izgubljenog nacionalnog jedinstva i jasno određenih granica nacionalnog duhovnog prostora. Slika čistog, stamenog i zaokruženog jezika ide uz dočaravanje pravog, ali izgubljenog doba nacije, a lament nad njegovim prljanjem i kvarenjem predstavlja topos nacionalističkih jeremijada nad današnjim stanjem nacije. Ali i u tim žalopjkama ostavljena je mogućnost da su se i danas, kad je jezik, kao i sve drugo nacionalno, tobože zapušten i iskvaren, u nekim njegovim slojevima, u nekim rečima i u nekim govorima, bolje nego na drugom mestu, očuvali tragovi izgubljene autentičnosti.

Eto posla za naciju privrženog pesnika, koji će, zahvaljujući svom daru i trudu, umeti da te dragocene tragove pronađe i, što je još važnije, da se potpuno staví na raspolaganje evokaciji bića jezika koje je u njima sačuvano. Zahvaljujući pesniku-nacionalnom medijumu, ono najdublje, ali i najskrivenije u jeziku – a to je u ovom mitu nacionalni duh – moći će da se izradi i tako približi nacionalnom kolektivu. Podredujući se svom uzvišenom zadatku, ova vrsta pesnika se oslobara tašte ambicije da govor u svoje ime i pušta da sam jezik kroz njegova usta govori. Jer kult nacionalnog jezika, kao skrovišta bića nacije, kao izvora njene "duhovnosti", njene "svetosti", kao i kult u užem, religijskom smislu, traži od sveštenika, vernika i inicijanata, to jest, u ovom slučaju, od nacionalističkih pesnika i njihove publike, potpuno predavanje, odricanje od individualne svesti i lične slobode, odvajanje od profanog, a zauzvrat nudi nešto navodno nesamerljivo jače, dublje, punije: iskustvo nacionalne transcendencije.

Lingvisti znaju, dokonali su, izračunali da je biće tu – u jeziku, ali bez pesnika to bi znanje ostalo jalovo, kao što bi sveta tajna religije ostala isprazno i spoljašnje znanje da se povремeno ne otelovljuje u obredu i ne ispoljava u čudu vere. Zahvaljujući toj nacionalno-pesničkoj metanoji, mogu da se naslute konture novog nacionalističkog čoveka, u kome nema raskoraka između individualne i nacionalne svesti. Ali taj čovek je više religijski ili, tačnije, parareligijski nego istorijski projekt. To se vidi po tome što mit o nacionalnoj alienaciji, kao i drugi srodni mitovi o izgnanstvu i padu, ima i motiv radosne vesti, vesti o srećnom eshatološkom raspletu, koji treba da bude apoteoza nacije, gde je ona, sa svim svojim mrtvim, živim i još nerođenim pripadnicima, pretvorena u ogroman hor, koji savršeno čistim, auten-

11 Navedeno prema Politici od 3. aprila 1998.

12 Služba, str. 49.

tičnim, jedinstvenim jezikom samome sebi peva *Gloria*. Samome sebi, jer tu drugih konačno nema niti će ih više ikad biti.

Traganje za transcendentalnim i sakralnim iskustvom u jeziku, posebno u poeziji, nije nepoznato istoriji evropske književnosti, posebno kad je reč o onim razdobljima i onim školama u kojima je pesnička transcendenca, mistično iskustvo poezije bilo u prvom planu. Dovoljno je u ovoj prilici pomenuti Žorža Bataja, u našem veku jednog od najuticajnijih zastupnika shvatanja književnosti kao sakralnog, unutrašnjeg iskustva, koji je mislio da "sve što je sakralno poetsko je, sve što je poetsko sakralno je".¹³ Međutim, od glavnog toka evropske tradicije metafizičke i mističke književnosti, koja je ostavila svedočanstva o univerzalno vrednom traganju "među javom i međ snom", na granicama svesnog i izrecivog, u prostoru čoveka i prirode,¹⁴ treba odvojiti tradiciju nacionalno-propagandne književnosti i njenog "misticizma", koji traga za tobože tajanstvenim, sakralnim, mističnim izvorima i granicama nacije kao spiritualnog entiteta. Ovidijeve reči *Est deus in nobis* pesnici u službi graničara nacionalnog duhovnog prostora preokreću u: *Est natio in nobis*.

Jun 2000.

13 "... Jer sve što je sakralno poetsko je, sve što je poetsko sakralno je." Žorž Bataj, *Književnost i zlo*, Beograd, 1977, str. 81.

14 Rastko Petrović je u "geološkom folkloru", tom, po njemu, osnovnom sloju narodnog stvaralaštva, nalazio neku vrstu mističnog spajanja čoveka i prirode. Ono se, pisao je Petrović, ogleda u tome što "svaka pesnička hipertoba, metafora, poređenje itd. ne znače samo jedan umetnički oblik nego neprestano spajanje sudsbine čoveka i prirode cele, i to pomoću slike krovitog proširivanja jezikovnog i pesničkog izraza". "Mlađištvo jednog genija" (1924), u: *Eseji i članci, Dela Rastka Petrovića*, knjiga 4, Beograd, 1974, str. 320.

Srbijo majko, ote mi se krik

Što je veći značaj i ugled međunarodnog priznanja koje dobija neko iz naše sredine, to je i veća mogućnost da će sa ovdašnjih zvaničnih mesta na adresu tog nekog stići optužba za izdajstvo. Sa zvanjem "izdajnika" Vi se nosite već dosta dugo. Koliko se za sve to vreme menjao Vas odnos prema toj neprijatnoj tituli?

Danas u Srbiji čovek mnogo lakše postaje izdajnik nego pre nekoliko godina. Za moj ukus suviše lako. Titulom izdajnika Milošević sada čaščava većinu svojih građana. Tako se desilo da danas svaka budala može da se pohvali da je vlast smatra izdajnikom, zaverenikom, petokolonašem, a nekada je to bila retka i skupa čast, koja se nosila kao neka vrsta odlikovanja.

Krajem prošle decenije imali ste priliku da analizirate situaciju u kojoj je S. Miloševiću "ukazana čast" da bude junak nove narodne književnosti (*Slobobranstvo*, *Slobodo...* etc.). Sada su najpopularniji stihovi "Spasi Srbiju, i ubij se!". Da li vam je onomad izgledalo izvesnim da će se prilike razvijati takvim tokom?

Svašta smo tokom prošle decenije preturili preko glave, ali junaka Slobu još ne. Taj junak našeg političkog folklora i dalje je njegov glavni junak. Tačno je da je poslednjih godina on izrazito negativan junak. Ali ne treba zaboraviti da je on od samog početka, od kad se pojавio, bio dvosmislen lik, koji istovremeno oduševljava i plavi ljude. Nikada Sloba ili, u desetercu, Milošević Slobodane, nije bio lik za voljenje, nego više za poštovanje iz straha, za strahopoštovanje. Ovaj naš Sloba je junak i u onom smislu koji toj reči daju proučavaoci folklora i mitova, to jest on je lik obdaren natprirodnim, nadljudskim osobinama, pa se i time objašnjava odbojnost običnog čoveka prema njemu. U tom pogledu Sloba je nalik na druge likove lukavih, nepobedivih, surovih zlopogleda, strašnih vođa naroda i vojski o kojima pripovedaju naše i tude političke bajke. Jedino u Korakšovim karikaturama naš junak Sloba ima nešto ljudsko, nešto od velikog zločestog deteta, pa nam je u tom smislu bliži. Čak i na karikaturi gde je prikazan kako nam piće krv na slamčicu Sloba de-

luje više kao neki malo zavrnuti klinac nego kao narodni krvopija u pravom smislu. Ja sam od onih koji iskreno vole Korakso-vog Slobu, kao što sam nekad voleo razdražljivog i glupavog Paju Patku.

Primetno je da poslednjih godina ima malo folk pesama o junaku Slobi. On danas najviše opstaje u drugim žanrovima političke književnosti, na primer, u telegramima podrške koje mu upućuju sledbenici, gde se slave mudrost i herojstvo ovog lika. U folklornom ključu više ima o Šešelju, o "Voji". Njemu je ne tako davno folk pevač zvani Baja Mali Knindža posvetio kasetu novokomponovanih pesama, koje su objavile *Zemunske novine*. Tu se, između ostalog, Šešelj naziva "srpskim spasiteljem". Ali najzanimljiviji je tu ovaj dvostih:

*Oj Srbijo majko, ote mi se krik
Vojo će ti Šešelj biti predsednik.*

Mali Knindža i izdavači ove kasete izgleda ne znaju da se krik otima uglavnom kao krik užasa.

U ovom trenutku velike bede i beznadežnosti, koji je, po Vašoj oceni, najživljji srpski mit?

Teško bi bilo izdvijiti jedan mit kao danas najprisutniji, najuticajniji. Nije to ni mit o Kosovu. Tačno je da kad se danas pomenе Kosovo, onda to uglavnom znači da smo na terenu mita, to jest u govoru o stvarima o kojima nema diskusije. Ali srpski politički mit danas nije evokacija kosovskog mita. On postoji kao gomila provizorno i povremeno u celinu okupljenih priča o naciji, njenim junacima i vođima. Može se eventualno govoriti o nekim središnjim figurama, toposima te mitologije danas. To su, na primer, predstave o Srbima kao najvećim stradalnicima na svetu, čije će stradanje iskupiti grehe čovečanstva, o srpskoj kulturi zasnovanoj na duši i srcu, koja je superiorna u odnosu na sve druge kulture, posebno one na Zapadu, koje su tobožne obezduhovljene jer su vezane za razum i materiju, o srpskom jeziku kao najstarijem na svetu i o sličnim neverovatnim stvarima koje su danas za većinu ljudi nešto što se podrazumeva. Dosta ljudi lepo živi prodajući ove bajke, a po tome što ih šire režimski mediji vidi se da su one na najvišem mestu prihvачene i ocenjene kao korisne za održavanje vlasti.

DE PROFUNDIS

Nazire li se, po vama, dan kada će prestati ovo stanje permanentnog rata u kojem smo tako dugo? Sta će onda da se desi? Kako će izgledati rani posleratni folklor?

Ne znam dokle ćemo biti ovde gde smo već dvanaest godina. Suviše dugo traje ova stabilna nestabilnost da bih sad mogao da poverujem i kažem da će se stvari uskoro promeniti. To ne znači da se to neće tako desiti, odjednom. Bar kad je reč o glavnom junaku cele priče. Može se desiti da on stvarno ode. Međutim, priča će, bojim se, i bez njega teći onako kako je počela. Tu se tek odjednom ništa neće promeniti. Samo retki kažu da bi i samu priču trebalo zameniti nekom drugom, a još redi su oni koji su izrazili želju da se priča kao takva zaboravi i da se pređe na nešto ozbiljnije. "Slavi i oklopnicima nek umukne poj", pevao je Crnjanški posle Prvog svetskog rata rata. Kao što znamo, želja mu se nije obistinila.

Neobjavljeni intervjui dat Radovanu Kupresu za *Glas javnosti*, 10. avgusta 2000.

Političko pripovedanje

U pomoć sam, pripremajući se za ovaj razgovor "pozvala" velikog Jovana Cvijića, geografa, osnivača naučne geografije, antropogeografije i geomorfologije, profesora i rektora Beogradskog univerziteta, predsednika SANU, počasnog doktora pariske Sorbone i Karlovačkog Univerziteta u Pragu, dakle, čuvara naše prošlosti. Njegove reči davno zabeležene i (bar po razvoju dogadaja poslednjeg veka Drugog milenijuma), (ne)dovoljno razmatrane: "Srpski narod je narod kratke pameti, sposoban za sitna murdarenja", neka budu šlagvori našeg razgovora i tema za razmišljanje, Vaše (ne)slaganje?

Pitanje je sasvim dobro za početak našeg razgovora. Kao da ste znali da upravo pišem jedan tekst o srpskom narodu kao junaku savremenog političkog pripovedanja. Kod nas se o politici više priča nego što se raspravlja. Pri tom ne mislim na takozvane kafanske priče o politici, nego na ono što govore sami političari i dugi ljudi koji spadaju u vladajuću elitu u Srbiji (popovi, pisci, vojnici, privrednici...). Pa tako i kad se tu govori o narodu, onda se on uglavnom pretvara u junaka jedne stare i manje više ne-promenljive priče, junaka koji ima kao kakav epski junak, stalne stereotipne osobine. Srpski Narod (treba pisati velikim slovima, jer je reč o političkoj personifikaciji) jeste, s jedne strane, lik obdarjen hrabrošću, poštenjem, dostoanstvom, nepotkuljivošću a, s druge strane, pati od raznih mana, kao što su nesloga, zavidljivost, zaboravnost, sitničavost itd. Cvijićeve reči o "murdarenju" pokazuju da se već u njegovo vreme ustalio taj stereotip priče o junaku zvanom Srpski Narod. A u današnjem broju *Politike* nači će potvrdu da je isti stereotip i danas osnova pripovedanja o narodu. Na promociji patriotskog romana Milovana Vitezovića o Stevanu Sinđeliću, pored autora i načelnika Generalštaba VJ Nebojša Pavkovića, govorio je i ministar Čedomir Mirković, koji je pohvalio pisca knjige što je "saopšto značajna zapažanja o našem mentalitetu – herojskom, solidarnom i spremnom na žrtvovanje ali i sklonom podvajanju, podeli i zavidljivosti". Politička antropologija ovakva pripovedna mesta u političkom govoru i

DE PROFUNDIS

ovakvo portretisanje naroda tumači kao savremene oblike političkog mita i dokaz da je taj mit i danas važna poluga vlasti. U Cvijićevo vreme ove pripovetke su još mogle da budu shvaćene kao naučni uvid u psihologiju naroda. Danas je to već mnogo teže.

Ne čini li Vam se da srpska "murdarenja" (od pers. turškog) – muradluk – nečistoća, prljavština, neurednost), naravno, nisu samo naša osobenost... Ko nam, na tom planu, najbolje parira?

Političke priče u raznim narodima vrlo su slične, posebno kod susednih naroda. Na jednom mestu sam rekao da postoji prava balkanska banka mitova, i to kao filijala velike banke političkih mitova Europe. Tako i pripovedanje o narodu koji je istovremeno heroj i bedni zavidljivac, dostenjanstveni pravednik i "murdar" može se naći i u drugim sredinama. Naročito je taj topos svojstven konzervativnoj i ekstremnoj desnici, koja neguje patriotizam kao "karanje naroda", kao stalno zgražanje nad njegovom sadašnjom prljavštinom i bedom koje nisu dostaone njegove idealne čistoće.

U Vašoj knjizi "Bordel ratnika", čije je treće, dopunjeno izdanje nedavno izašlo, obradujući neke teme "kriminalaca kao ratnih junaka", ali i "politički folklor i religiju", vešto razdvajate nebeske od zemaljskih oreola junaka. Plaši li se istraživač i pisac (pažljivi tumač) političke antropologije istine koju je uočio? Da li ste smeli sve da objavite i kako ste se odupirali (ukoliko ih je bilo) sugeriranim apstinencijama izlaganja nepoželjnog?

Kad se bavite političkim mitovima svog društva morate se pomiriti s tim da će to mnogi doživeti kao skrnavljenje svetinja. I socijalno i psihološki je to nezahvalna pozicija, jer rizikujete da budete marginalizovani i usamljeni. Najviše se zamerate kad otkriivate da su stručnjaci za takozvane "svete stvari nacije" (jezik, poeziju, manastire) glavni oslonac današnjeg režima u Srbiji i da ga oni bolje čuvaju od vojske i policije. Ljudi uglavnom misle da je kultura nedužna a politika "prljava", i ne vole da im i tu iluziju razbijate, ne vole da čuju da reku politike traju otpadne vode iz kulture.

Ako je, bar po definiciji, "tradicija konstrukcija prošlosti s obzirom na potrebe sadašnjosti", kako je uopšte moguće izbeći jaku političku kontrolu i izvući neka zapažanja, poput onih oslojenih na sve-

dočanstva Vuka Karadžića, po kome je Karadorđev Praviteljstvujući sovjet i samog Hajduka Veljka i njegove momke optužio i osudio za ono što bi se danas nazvalo ratnim zločinom?

Vukov zapis o kažnjavanju Hajduka Veljka zbog "silovanja" (baš ta reč je upotrebljena kod Vuka) svedoči o tome da je već prva nezavisna vlast u Srbiji XIX veka htela da se zasnuje na principu jednakosti pred zakonom i da je htela da razdvoji junaštvo od zločina. To znači da ideja o pravnoj državi ima svoje korene u istoriji Srbije. Ali, nažalost, već sam Vuk o tome piše ironišući na račun "buljubašica" koji sude jednom heroju, i spreman je da velikom Veljku oprosti sitne nestaluke silovanja. Do danas traje taj kult heroja, kao surovih i požrtvovanih spasilaca naroda s one strane zakona. I danas će kriminalac koji se navodno bori za stvar svoga naroda uživati simpatije najviših autoriteta u srpskom društvu.

Kako pravdati našu potrebu za epovima, junacima, herojstvu i guslama? Našom "kulturom, na jedan drugi način", kako sami nedavno rekoste, ili...?

Ta potreba je u stvari potreba određenog tipa vlasti, one vlasti koja legitimitet ne traži u stvarnoj proveri volje naroda, preko institucija demokratskog sistema i pravne države nego u tvrđenju da ona tu volju unapred zna i savršeno poštuje. Takva vlast isceniira konsultovanje glasa naroda kroz telegrame podrške Šefu, kroz udvoričku poeziju i prozu, kroz podaničku umetnost i nauku, čiji je jedini zadatak da opevaju i veličaju duboku harmoniju velikog vođe i malog stradalnog naroda. Takva vlast od kulturne elite stvara polugu svoje moći i zapravo sa njom tu moć deli. Čim vidite da u dnevnim listovima učesta poezija, znajte da je to znak da se vlast spremila da pojača teror ili da povede novi rat.

Pisali ste o paradoksima "veličina" poput Ljube Zemunca i ratnih junaka – "naših" ali i "njihovih" svetih ratnika...?

Meni je trebalo dosta vremena da shvatim u čemu je draž takvih nesumnjivo odbojnih, odvratnih likova kakvi su likovi kriminalaca u medijima. Danas mislim da sam razumeo da za ulogu nacionalnih junaka nema boljih od njih. Mislim da nije problem u tome što se kriminalci smatraju herojima, nego da je potrebno dovesti u pitanje samo junaštvo, junaštvo kao politički pojmom. Popularno shvatanje junaka kao likova koji simbolizuju nacionalni identitet navodi na pogrešan put, jer je junak sve sem primera za

DE PROFUNDIS

ugled. On nije najbolji među nama, on ne spada u naše društvo. On je radikalno različit od normalnog, običnog čoveka, spodoba neljudskog formata i van za ljude važećih zakona. Tamo gde vlasta zakon junaštva nema mira i nema sreće za normalne ljude.

Ko sve "troši" junake i jeftine dnevne ili trajnije mitske svrhe, čineći nas sve Filipom Višnjićem? (Jedan nedavno viđen transparent "I Višnjić je progledao" možda ipak nudi nadu?)

Junake zaziva vlast koja ne veruje u obične ljude, nego zove u pomoć "samuraje", kao u čuvenom japanskom filmu *Sedam samuraja*. U ulozi tih "samuraja" u ratu mogu da budu kriminalci pretvoreni u ratne junake, a u miru ministri koji rade u herojskom, udarničkom stilu, praveći čuda i usrećujući narod preko noći. Taj herojski stil danas olikavaju inženjer Mrkonjić, šef Direkcije za obnovu i izgradnju, za koga nije važno da stvar bude urađena nego da bude urađena pre roka, i lekar Bojić, ministar zdravlja, koji je nedavno primetio da su bolnice u Srbiji prljave, bez instrumenata i lekova i odlučio da to za dva dana promeni. Današnja Srbija koja bi se okrenula stvarnoj obnovi i izgradnji morala bi ne samo da se oslobođi političara kakav je Milošević nego i tobožnijih heroja i herojskog govora kojim on pokriva našu nesreću i bedu.

Ako je, kako ste konstativali, upravo intelektualna i kultuma elita Srbije stvorila Slobodana Miloševića, postavljam Vam pitanje – čije ga gusle održavaju na ovom "epskom putu"?

Odgovor je lak. Pogledajte ko stoji na čelu glavnih nacionalnih kulturnih institucija.

Da li je samo Srbima, kroz istoriju, bio neophodan "voda" i zbog čega?

Neki vođa je svima potreban i teško je navesti i jedan sistem vlasti bez vode. Ali mi kad kažemo "voda" uglavnom mislimo na onog političkog lidera koji kad se jednom dokopa vlasti sebe proglašava nepogrešivim, oduvek žuđenim, jednom u hiljadu godina rođenim i zakonitim putem nesmenjivim. Nama se posrećilo da i ne pamtimos neke manjeg formata.

Interview dat 1. avgusta 2000. Duško Bordević, saradniku lista *Vesti* (Frankfurt). Ni je mi poznato da li je objavljen.

Patriotsko samoubistvo Politike

Kao urednik a sada izdavač i vlasnik Biblioteke "XX vek" objavili ste od 1971. godine do danas preko 100 knjiga. Kako komentarišete činjenicu da je od svih sličnih velikih izdavačkih poduhvata u ovoj kulturi preživela jedino vaša edicija?

Ne bih se složio sa vama, utoliko što mislím da ova serija knjiga nije veliki izdavački poduhvat. Možda postoji već skoro trideset godina, sve je te godine "preživela", kako vi kažete, upravo zato što ne spada u velike i slavne stvari u ovoj kulturi. Strategija opstanka koju sam ja primenjivao i primenjujem i dalje je bežanje sa "velike" scene zvanične kulture. To je strategija dobrovoljnog izgnanstva na marginu, u alternativu. Time sam se unapred odrekao zvaničnih priznanja, i na tu nepriznatost osudio sam i pisce knjiga koje objavljujem. Na primer, nikad nijedna knjiga ove serije nije dobila neku od kod nas bezbrojnih nagrada. Srećom, "moji" pisci se sa tim unapred mire. Preko sto nenagrađenih knjiga, pa to je zaista prava retkost. To me podseća na onog Domanovićevog junaka koji je izazvao skandal kad je otkriveno da ima već šezdeset godina a nijedan jedini orden. Ali to je strategija gambita, žrtvovanje slave i vatrometa, ali dobijanje partije u završnici. Da je partija dobijena vidim kad danas čitam tekstove i knjige iz društvenih nauka. Po pravilu, njihovi autori se pozivaju na neku od knjiga Biblioteke "XX vek". E, pa kažem, vredelo je.

Jedan ste od osnivača Beogradskog kruga. Koliko postojanje takve oaze nezavisnog mišljenja ima smisla u zemljì u kojoj se svaka vrsta intelektualne slobode proglašava nepatriotskim činom i izdajom?

To što režim sve težim rečima optužuje nezavisne medije i nevladine organizacije i što sve češće pokušava da policijskim prepadima zaplaši njihove aktiviste pokazuje i u stvari otkriva snagu civilnog društva u Srbiji. Baš ti napadi i prepadи pokazuju koliko ima smisla to što se tu radi, a što nama koji se u tom sektoru angažujemo ili mu dajemo podršku često izgleda kao mu-

DE PROFUNDIS

kotran, spor i neefikasan način borbe za bolju budućnost ove zemlje. Režim se okomljuje na zametke civilnog društva skoro žešće nego na opozicione stranke, verovatno zato što oni koji za račun tog režima procenjuju važnost i latentnu opasnost za režim pojedinih njegovih protivnika na listi tih protivnika visoko rangiraju civilni sektor. Tako isпада da ponašanje režima u ovoj oblasti u stvari ima suprotno dejstvo od željenog, jer žestina koju režim tu pokazuje, umesto da zaplaši ljudе, otklanja njihovu sumnju u pogledu važnosti civilnog društva i podstiče ih da u njega još odlučnije ulazu, i nadu i svoje vreme i svoj rad.

Sredinom osamdesetih bavili ste se etnolingvističkim proučavanjima paraliterature i novim folklorom. Koliko je za poslednjih petnaest godina trivijalizacija uma prosečnog srpskog birača učvrstila ovađašnji politički establišment na vlasti?

Moja proučavanja novog folkloru u bivšoj Jugoslaviji, a pre svega "novokomponovanih" narodnih pesama, bila su najpre potstaknuta željom da otkrijem šta zapravo sadrže, na koju se tradiciju oslanjavaju i koju antropološku funkciju imaju neki oblici popularne kulture koje naša elita već više decenija osuđuje kao šund i kič. Najpre je to bila osuda sleva, osuda "neukusa" nedostojnog radnog naroda, a danas je to osuda zdesna, u kojoj se naša popularna kultura, a najviše takozvani "turbo folk", osuđuje kao nacionalno nečista, nesrpska, orientalna, a nove narodne pesme kao "anadolsko arlaukanje". Uporedo s tim, tokom poslednjih deset godina popularna kultura upotrebljena je u svrhe propagande rata, pa su se pojavile nove narodne pesme, posebno deseteračke, epske, koje su slavile staru slavu, nove junake, i nove vođe, a pre svega širile govor mržnje. U tim pesmama prepričavalo se i pretakalo u folklornu formu ono što su pevali elitni pesnici, članovi UKS-a, ono što su pisali režimski novinari, ono što je bila zvanična politika režima. Novokomponovane pesme i uopšte naša savremena popularna kultura trpele su i trpe i danas pritisak nacionalne elite, koja ih ili otpisuje kao nepatriotski intonirane ili upreže u posao vulgarizovanja nacionalističkog mita koji je uvek i svuda mit obrazovane elite, elite na vlasti. Kratko rečeno, popularna kultura nije izvor trivijalnog, njene vrtline i mane su druge vrste, izvan podele na sublimno i trivijalno. Trivijalno je prepoznatljiva osobina kulture stavljene

u službu nacije, one kulture koju danas slave nacionalne institucije.

Pisali ste i o etničkom identitetu u savremenom političkom folklorizmu. Kako je tekao proces pretvaranja radnog naroda u srpski narod?

Priča o tome je priča o moći politike da prekroji simbolički univerzum u kome živimo po svojoj volji i da odmah zatim to bude primljeno kao za nas jedini pravi i jedini mogući svet vrednosti. Ono što se u taj novi svet ne uklapa, više ne postoji. Političkom metamorfozom naroda u srpski narod izvedeno je simboličko eliminisanje mnogih koji su činili radni narod Srbije i koji se u novom imenu ne prepoznaju. Oni eventualno mogu da potraže svoje mesto u depandansu te zgrade koja se zove "i građani Srbije", ali taj smeštaj treba da prime kao znak gostoljubivosti srpskog naroda, a ne kao svoje stanarsko pravo.

Kako vidite proces osvešćivanja "Zvezdinih" navijača danas?

Demobilisani, navijači se vraćaju svojoj osnovnoj vokaciji, da budu glas asocijalnosti, pobune protiv stege i reda, po čemu su slični demobilisanim pesnicima, koji kad ne moraju da pišu rodoljubive pesme, počinju da smetaju vlastima, što im je po tradiciji osnovna funkcija u društvu. Ali, dok se navijači izgleda vraćaju sebi, pesnici i dalje ratuju.

Kad kažete "kad kažem novine" i vi mislite na "Politiku". Kako, uz malo istraživačke radoznalosti, čitanje "Politike" postaje poučna i zabavna lektira?

Jedna od ono malo stvari kojima se hrani moj optimizam kad je reč o demokratskoj budućnosti Srbije jeste pisanje *Politike*. Malo ko ima više zasluga za širenje istine o Miloševićevom režimu od tog lista. On i najvernije njegove pristalice uspeva da preobradi u protivnike. Svakodnevno podastiranje onoga što govore režimski ljudi, i to do najmanjih sitnica, svih onih uvreda prosutih u lice svakog ko se drzne da misli drugčije, neminovno, pre ili kasnije, podstakne svakog ko ima makar malo mozga u glavi da stane i upita se treba li i dalje da veruje tim ljudima. Opadanje tiraža *Politike*, što režim pokušava da nadoknadi besplatnim deljenjem tog lista u kasarnama, bolnicama i fabrikama, pokazuje da hrabro iznošenje istine u ovom listu daje rezultate, da list zbog

DE PROFUNDIS

toga trpi štetu i da dolazi u opasnost da ostane bez čitalaca. Ali to je žrtva koju je ovaj novinski gigant izgleda spreman da plati, ako je to cena po kojoj se Miloševićev režim može srušiti.

Intervju: Edi Jukić

P.S. (aprila 2001): Ovaj intervju napravljen je 20. avgusta 2000. za elektronski magazin *Free Europe*, ali je ostao neobjavljen.

Ivan Čolović DUBINA

**Treći deo
IZRONJAVANJE?**

Strani plaćenici i dalje među nama

Čitajući jučerašnju *Politiku*, odahnuo sam. U prvom trenutku, u prvim brojevima "oslobodene" *Politike*, izgledalo je da će promene u tom listu biti takve da će biti teško razlikovati ga od *Današa* ili nekog drugog nezavisnog lista. Srećom, posle kratkotrajne konfuzije, *Politika* od juče pokazuje da dolazi sebi, to jest da se konsoliduje kao nezvanično glasilo režima, što je uvek i bila. U ovom listu opet imam najbolji izvor verodostojnih informacija o tome kakva je vlast u ovoj zemlji, na koga se oslanja, kako govori, šta voli ili ne voli. Opet *Politika* vredi onih nekoliko dinara koje svakodnevno za nju dajem.

Da ovo kažem naveo me je, pre svega, članak o novom predsedniku SRJ objavljen u jučerašnjem broju *Politike* (9. oktobar 2000). Ovaj udvorički članak, koji je potpisala Biljana Baković, treba shvatiti kao nezvaničnu zakletvu na vernost novom šefu države. Time je ovaj list preduhitrio mogućnu konkurenčiju i sačuvao uzdrmanu poziciju glasila čiji su uho i glas najbliži režimu. Dok je na snazi bila zakletva data prethodnom šefu, *Politika* je o njegovom konkurentu Koštunici pisala (18. septembra 2000) pod naslovom "Dosledan u lažima", a jučerašnji članak ima nadnaslov "Čovek od poverenja i principa". U njemu čitamo da Koštunici "niko ne osporava inteligenciju, poštenje, skromnost, patriotism i ličnu kulturu". Pre izbora Koštunica je u *Politici* opisivan kao ženskaroš i bizaran tip koji u svom stanu drži sedamnaest mačaka. U jučerašnjem broju saznajemo da on, kao što je red, ima samo jednu ženu, i to zvaničnu suprugu, a i broj mačaka spao je na samo dve. Ali da bila otklonjena svaka podozrivost, koju kod nekih ljudi izaziva ljubav prema mačkama, njima je dodat i jedan pas. Jer, kao što je poznato, od životinjskih simbola moći, uz lik šefa države po pravilu ide pas. Kad je on tu, onda ni prisustvo umerenog broja mačaka nije nedopustivo.

S obzirom na to da *Politika*, po svemu sudeći, s uspehom brani položaj nezvaničnog režimskog lista, poseban značaj dobija jedno mesto u ovom članku u slavu novog šefa države, gde se govori o njegovoj mudroj i patriotskoj predizbornoj strategiji. Ko-

Štunica je, stoji tu, "kao patriota svestan značaja pobeđe ili bar potiskivanja udružene levice na domaćoj sceni pristao na široku koaliciju u kojoj su neki od stranačkih lidera u narodu okarakterisani kao 'strani plaćenici' i izšao na predsedničke i parlamentarne izbore". Kako ovo razumeti? Jedno je jasno: *Politika* ne odustaje od govora o "stranim plaćenicima", koji je negovala i redakcija ovog lista odana prethodnoj vlasti. To ni za nove urednike *Politike* nije propagandni govor mržnje, nego "glas naroda". Pri tom, "strani plaćenici" su i dalje neki od lidera DOS-a. Koštunica je izuzet od optužbe. Ali, i više od toga. Prečutno je pozvan da se sada, kad je na vlasti, oslobodi izdajničkog društva u naruču omraženih NATO plaćenika koje je u jednom trenutku morao da prihvati.

Čitam današnje novine. Nema demantija, nema ogradijanja. Da li je reč o početku obračuna među dojučerašnjim saveznicima? Da li se nova vlast, tobože sledeći narodnu volju, spremila da prekine saradnju sa predstavnicima građanskih stranaka i civilnog društva, da ih odbaci kao balast, koji je sprečava da se vine do visina jednina mogućne, jedine ispravne, "vazda" "valjane" nacionalne politike? Da li *Politika* "trči ispred nude" ili vuče kola putem kojim je prut nove vlasti tera?

Danas, 11. oktobar 2000.

Narod i priča

1.

Narod voli da priča. "Postoji afinitet između naroda i priče", kaže francuski filozof Žan Fransoa Liotar. Ponekad je priča jedino što narod ima, jedino što mu ostaje. To je slučaj sa narodom u totalitarnim sistemima, kad se u odsustvu slobode govora ljudi okreću vicevima, anegdotama, glasinama, parodijama i drugim vrstama priča o životu u njihovoj zemlji, kad se javlja ono što Klaus Rot zove "naratizacijom svakodnevnog života". Svakodnevno pričanje u socijalističkim zemljama jugoistočne Evrope predstavljalo je, po Rotovom mišljenju, strategiju kojoj je narod pribegavao da bi nekako izšao na kraj sa onim što je bila stvarnost života u tim zemljama, uključujući tu i "zvaničnu stvarnost", koju "država i njeni mediji obećavaju, nalažu ili fingiraju". "Zanimljivo je", piše Rot, "da stav koji u ovakovom pripovedanju preovladava nije toliko formulisan kao direktno protivljenje i kritika, agresija i bes prema 'onima gore', koliko se izražava putem raskrinkavanja i ironičnih intervencija. Raširene glasine, vicevi, parodije, anegdote, pa i pesme i druge forme, uglavnom raskrinkavaju, komentarišu, daju 'nezvanično' tumačenje zvanične stvarnosti, relativizuju pretenzije koje ima partija i izvršavaju ruglu svemoć totalitarne države i njenih vođa."¹

Mislim da ovaj prikaz odnosa između svakodnevnog pripovedanja i zvanične stvarnosti u socijalističkim zemljama ostaje tačan i ako se dopuni zapažanjem da je i oficijelno ponuđena slika socijalističke stvarnosti najčešće bila uobličena kao narativni tekst. Jer i komunistička vlast je volela da priča, što je izgleda svojstveno svakoj nedemokratskoj vlasti, kao da postoji afinitet

¹ Klaus Rot, *Slike u glavama. Ogledi o narodnoj kulturi jugoistočne Evrope*. Prevela sa nemačkog Aleksandra Bajazetov Vučen, Biblioteka XX vek, 2000, str. 51.

između takve vlasti i priče. To znači da se svakodnevno pripovedanje naroda u zemljama pod komunističkom vlašću može opisati ne samo kao "ljudski odgovor na represivni društveni sistem", kako je američki folklorista Alen Dandes opisao funkciju političkog vica u tim zemljama,² nego i kao reakcija na svakodnevnu zvaničnu političku pripovetku. Ljudi su pokušavali da se odupru simboličkom nasilju koje su predstavljale zvanične priče o blagodetima socijalizma, o velikim delima velikih vođa i drugih heroja rata i mira i sličnim temama, tako što su te priče na šaljiv način preokretali, dopisivali, parodirali, stavljali njihove junake u semešne situacije. Zahvaljujući tome, na video su izlazile izveštajnost i neodoljiva komičnost svečanog i uzvišenog stila propagandne naracije.

Šta se dogodilo sa svakodnevnim pripovedanjem o politici u bivšim socijalističkim zemljama posle pada komunističkih režima u tim zemljama i njihovog ulaska u takozvani proces transicije? Na osnovu onoga što o tome pišu Klaus Rot i Radost Ivanova,³ izgleda da se intenzitet tog pripovedanja nije bitno smanjio. Novost je predstavljalo to što je sada to pripovedanje postalo, kako kaže Rot, deo javnog diskursa, dajući kreativnu šarotlikost parolama, sloganima, grafitima i ostalim porukama koji su se pojavili na političkim manifestacijama koje su pratile političke promene u tim zemljama. S druge strane, opstanak ovog pripovedanja i posle pada komunističkih režima pokazao je da ono nije bilo samo iznuđena reakcija na političku represiju nego vrsta verbalne komunikacije svojstvena društвima sa preovlađujućom patrijarhalnom strukturon.⁴ Tome bi se moglo dodati još i to da je u zemljama jugoistočne Evrope, posle propasti komunističkih režima, politička moć našla načina da se, uz deklaratивno pozivanje na demokratiju i pravnu državu, u stvari opet organizuje kao autoritarna i autokratska, ako ne i kao totalitarna. To znači da je narodu i dalje ostalo dosta materijala i povoda za svakodnevno pripovedanje o vlasti i vlastodršcima, ali i to da je i nova zvanično ponuđena stvarnost dobrim delom satkana od priča.

² Navedeno prema K. Rotu, isto, str. 52.

³ Up: Radost Ivanova, *Zbogom dinosauri, dobrodošli krokodili*. Etnologija promene. Preveo s bugarskog Dejan Ajdačić, Beograd, 2000.

⁴ K. Rot, navedeno delo, str. 53.

2.

Današnja vlast u Srbiji svakodnevno nudi narodu obilje priča. One dominiraju govorom o politici u medijima pod kontrolom režima i u režimu bliskoj književnoj i naučnoj publicisti. Time ne želim da kažem da se ovde mogu naći kontinuirane i zaokružene priče o politici, nego samo to da su u današnjoj Srbiji politički govor i zvaničnika, njihove izjave, saopštenja vladajućih stranaka i drugih režimskih organizacija i institucija puni naracije. Isto važi i za političke komentare i naučnu i književnu publicistiku o političkim temama čiji su autori novinari, pisci i naučnici odani današnjoj vlasti.

Za razliku od narodnih priča o politici, čiji su glavni protagonisti šef režima u Srbiji, članovi njegove porodice i njegova svita, u onome što priča vlast glavnu ulogu ima jedan kolektivni junak, Srpski Narod. U tim pričama nosioci vlasti, uključujući tu i šefa režima, ostaju u senci ovog kolektivnog junaka, zadovoljavajući se ulogom onih koji samo pomažu da se njegov lik razvije, da se njegova dela pokažu, da se njegova sudbina ispuní. Srpski Narod je taj koji u priči misli, oseća, odlučuje, a on je i protagonist najvažnijih radnji. Zato se može reći da su ovde u pitanju populističke priče o narodu, koje stoje naspram popularnih priča o vlasti.

Dok su u popularnim pričama o politici njeni glavni junaci (vlastodržac i njegova svita) uglavnom upleteni u razne komične situacije, populistička priča svom glavnom junaku, Srpskom Narodu, po pravilu dodeljuje ulogu tragičnog junaka. Na njega se obaraju sva mogućna zla, on prolazi kroz najteža iskušenja, neprekidno se bori sa raznim unutrašnjim i spoljašnjim neprijateljima, pa čak i kad iz tih borbi izlazi kao pobednik, to je uvek po cenu teških stradanja i patnji. Nažalost, za priču o stradanju Srba poslednjih godina, a i u ranijim vremenima, ima više nego dovoljno osnova u stvarnosti. Međutim, kad o tome vlast priča, onda se tragična, bedna i ružna stvarnost stradanja, poraza i zločina zamagljuje i umesto nje ponuđena je jedna takođe tragična, ali lepa i takoreći uzvišena priča. Pretvorene u priču, strašne posledice nerazumne i neodgovorne politike vlasti u Srbiji postaju epizode srpske nacionalne Golgote, u kojoj se jedan izuzetan narod štrtuje za spas čovečanstva.

Mada su stradanja i patnje Srpskog Naroda u ovim pričama pretvorene u uzvišeni i slavni podvig, slava za taj martirski pod-

vig neće pripasti njegovom vodi, kao da on skromno odbija priznanje za nešto što je bilo sudbinski predodređeno i neizbežno. Kad se završio rat na Kosovu, Milošević je požurio da zasluge za njegov ishod pripiše Narodu i proglašio ga herojem. Za sebe je zadražao samo skromnu zaslugu što je naloge sudbine bez roptanja prihvatio, što je, kako se obično kaže, "delio sudbinu svog naroda". On nije o njoj odlučivao. Priznanje za to ne može da primi, ali – zlu ne trebalo – ni odgovornost.

Ali, to važi i za negativne junake ovih populističkih priča, to jest za neprijatelje i izdajnike Srpskog Naroda. "Nas kao da je usud osudio", priča jedan ministar u Vladi Srbije, "da stalno budemo na udaru osvajača. I da se uvek među Srbima nadje neki nekrst koji svoju veru daje za mrvice pale sa trpeze gospodara. Tako su i NATO alijansi, u njenoj istorijskoj nedoumici, pokušali da pomognu NATO janičari. U davna vremena srpska deca su odvođena u inostranstvo da tamo uče da mrze svoju otadžbinu, a danas naši janičari odlaze u svet po pare i za pare tamo uče kako da izdaju svoju zemlju i svoj narod."⁵ I izdajnici se ponašaju onako kako jedino mogu. Krivi su po prirodi, kao vrsta junaka kojima je u priči posao da izdaju, i unapred su osuđeni za ono što će neminovno učiniti, a ne naknadno za nedeljko je zavisilo od njihove slobodne volje i koje su mogli da ne učine. Priča kojom upravlja sudbina skida istorijsku, političku i moralnu odgovornost sa vođa. Zato je oni pričaju ili za njih plaćaju. Ali da bi to bilo mogućno, odgovornost mora da se skine i sa drugih njenih junaka, uključujući tu i likove neprijatelja i izdajnika. Svi oni su za svoja dela predodređeni. Zato je u populističkoj političkoj priči najvažnija podela uloga, jer je njome sve unapred rešeno. Odlučivanje o toj podeli jedna je od važnih poluga vlasti u nedomratskim režimima.

U ovim pričama Srpski Narod nije uvek na visini svog uzvišenog pozvanja. Ne samo što u svojim redovima ima mnogo izdajnika i otpadnika, nego se on odlikuje nizom karakternih mana koje mu smetaju da uvek i do kraja bude ono što sudbina od njega traži i očekuje. Tako za neka stradanja i ispaštanja Srpskog Naroda ona i nije odgovorna, nego njegova lakovernost, naivnost, povoljivost, nezrelost, nesloga. Zbog takvih mana on je

⁵ Govor Slobodana Tomovića, ministra za energetiku u Vladi Srbije, na proslavi Dana ustanka u Kragujevcu 7. jula 2000 (*Politika*, 8. jul 2000).

IZRONJAVANJE?

trpeo i ono što nije morao, na primer, komunizam i život u Jugoslaviji. "Tokom XX veka", objašnjava autor jednog naučno-pričovaničnog članka o srpskoj politici, "pod uticajem istorijskih zabluda i iluzija, ali i srpske lakovernosti, dogodilo se veliko otuđenje od sopstvenih ideja samobitnosti nepotrebnim odavanjem državnim oblicima i ideologijama, koje su bile potpuno suprotne srpskoj ideji".⁶ Da nema ovih mana, Srpski Narod bi mogao lakše i bolje da ostvari zadatak koji mu je providjenje odredilo, pa ako to mora da bude stradanje, onda bi ono bilo rado prihvачena neizbežna cena nebeskog carstva, a ne posledica slabosti uma i volje.

Međutim, mane Srpskog Naroda pominju se najviše u onim verzijama priče gde se ne govori mnogo o "duhovnim" pobedama koje se postižu fizičkim žrtvovanjem Naroda, ali se zato manje-više neskriveno pričeljkuju i predviđaju njegove pobeđe u ovome svetu. U tom slučaju, motiv stradanja gubi svoju martirsku i eshatološku dimenziju, ne završava se zadobijanjem nebeskog carstva, nego postaje deo epopeja o dugotrajnoj i još nedobijenoj bici za ostvarenje vekovnog, ali ovozemaljskog sna o zajedničkom carstvu na ovome svetu. U ovim strateško-političkim verzijama priče o Srpskom Narodu, njegovo duhovno ujedinjenje više nije cilj nego sredstvo političkog i teritorijalnog ujedinjenja. Otudenost Srba od sopstvenog bića ne стоји toliko na putu ka Bogu, koliko smeta ostvarivanju dugoročnih nacionalnih geopolitičkih ciljeva. "I ranije smo", kaže jedan profesor književnosti, "imali teških kriza: neposredno posle Kosovske bitke postavilo se pitanje: Šta će biti sa nama do pošljetka? To pitanje i sad lebdi nad nama – možemo ga, kao refren ovih godina, ponavljati, nadajući se da će srpski narod poput ptice Feniksa, opet iz pepela vaskrsnuti. Da bi se to pravo čudo desilo, trebalo bi učiniti silne napore na putu svestrane obnove i korenitog preobraženja... Telo naroda jeste raščerećeno, ali ako je duh uspravan, samosvestan i jedinstven – nade ima i spasenja će biti."⁷

⁶ Milan Matić, "Izvor i smisao srpske ideje", *Knjижevne novine*, br. 1009-1010, 2000.

⁷ Dragan Nedeljković "Srpski duhovni prostor je u nama", Reč na simpoziju "O srpskom duhovnom prostoru" u Bijeljini 29. oktobra 1998. *Zbirka*, 31. 12. 1998.

3.

Današnje populističke priče o Srpskom Narodu govore o savremenim događajima, ali tako što ih, kao u ovde navedenim primerima, dovode u vezu sa navodno sličnim događajima iz prošlosti. Reč je ograničenom broju svima dobro poznatih dogadaja, jer su opisani u pričama i drugim izvorima koje čine priznatu i negovanu kulturnu i političku baštinu Srba, koja već skoro dva veka daje glavne elemente za izgradnju i rekonstrukciju srpskog nacionalnog identiteta. Među tim događajima posebno mesto pripada Kosovskoj bici, onako kako o njoj govore narodne epske pesme i druga uglavnom književna grada. Sam pomen te bitke ustalio se u političkoj komunikaciji kao znak da govor dolazi do tačke u kojoj razlike u mišljenju prestaju, gde su sumnja i šala neumesne i neprilične. Zbog toga nije ništa neobično što se u populističkim pričama događaji u današnjoj Srbiji povezuju sa bitkom na Kosovu, pa i oni koji nemaju veze sa istoimenom pokrajinom. Na taj način se pokazuje da se o današnjem narodu i njegovim vodama može pričati, da su i oni dobri za priču, i to, što je još važnije, za priču koja se može ponuditi kao nova verzija ili nastavak onih tradicijom posvećenih priča za koje su ljudi navikli da vezuju svoje osećanje nacionalne pripadnosti.

Rastojanje između nekad i sad, između prošlih i sadašnjih događaja, ponekad se skraćuje toliko da se oni preklapaju. Dva toka priče, jedan u kome se redaju savremeni događaji i drugi, u kome se evociraju njima slični događaji iz prošlosti, ulivaju se u jedan koji se pretvara u priču o jednom vanvremenom događaju, koji se zove, na primer, "vekovna borba", a glavni akter te borbe takođe je vanvremenli lik Srpskog Naroda, koji više nema istorijsku dimenziju, nego je dobiten spajanjem predaka i potomaka u neku vrstu večnog nacionalnog subjekta. Najčešće korišćeno jezičko sredstvo tog lansiranja priče u sferu mitske temporalnosti jeste poistovećenje pripovedača, predmeta priče i onoga kome je priča namenjena. Gramatička artikulacija vremena i lica dovodi se u pitanje i narušava zbog nastojanja da se istakne mitsko jedinstvo vremena i zajednički identitet likova.

Na početku novinskog izveštaja o govoru jednog ministra kaže se da je on "najpre podsetio na vekovnu bitku srpskog naroda za slobodu od Kosovske bitke do prošlogodišnje agresije NATO-a, kada smo, kao potomci slavnih predaka, iznova stali na branik

EZRONJAVANJE?

otadžbine i krenuli u još jedan rat, u obračun sa fašizmom, najvećim zlom dvadesetog veka". Dakle, ovde je pripovedanje o aktuelnim i prošlim događajima spojeno u kazivanje o jednom događaju van vremena. Od Kosovske bitke, od obračuna sa fašizmom i od nedavnog rata na Kosovu sastavljena je priča o jednoj "vekovnoj bici". U skladu s tim, nestala je razlika između nas nekad i nas danas, između predaka i potomaka, tako da se i postupci potomaka mogu opisati kao nešto što oni rade "iznova", a ne ponavljajući nešto što su već učinili preci. Ovi primjeri pokazuju u čemu je problem ovih populističkih priča. One teže da savremene događaje predstave *sub specie eternitatis*, da ih svedu na vanvremenu suštinu, ali istovremeno da se ta suština događa *hic et nunc*. Dobijamo priču isprekidanu digresijama u kojima nam pripovedač priča o sebi, sličnu filmu isprekidanom reklamama.

4.

Uviđanje afiniteta između nedemokratske vlasti i političke pripovetke može da posluži za lakše određivanje stvarnog karaktera režima u našim zemljama u tranziciji, jer se ti režimi danas u pogledu političkog sistema, koji je sada parlamentarna demokratija, formalno gledano ne razlikuju od demokratskih režima. Poznato je, takođe, da se o pravoj prirodi nekog režima danas ne može suditi na osnovu izvora legitimite na koji se on poziva, jer je to za skoro sve režime volja naroda. Svi oni tvrde da vladaju u ime naroda, u skladu s onim što su njegove želje i težnje. "Narod je", kaže istoričar Žak Žilijar, "deus ex machina moderne politike."⁸ Ali to važi i za demokratsku i za nedemokratsku vlast, jer se i ova druga predstavlja kao vlast u ime naroda. Čak i onda kad odbacuje demokratiju, takva vlast "će to učiniti u ime naroda".⁹

Demokratska vlast pouzdanije se prepoznaje po tome što je njoj svojstvena potreba da politički legitimitet, shvaćen kao neka vrsta narodne saglasnosti, dobija kroz stalno otvorenu i slobodnu raspravu, zbog čega političkom komunikacijom u demo-

⁸ Jacques Julliard, "Le Peuple", u: Pierre Nora (urednik), *Les lieux de mémoire*, 2, Gallimard, 1997, str. 2359.

⁹ Isto, str. 2365.

kratskim zemljama dominira deliberativni govor, to jest govor razmišljanja, prosuđivanja i procenjivanja. Nasuprot tome, totalitarni, autokratski i drugi nedemokratski poreci izdvajaju se po tome što oni kao potvrdu svoje navodne saglasnosti sa voljom naroda nude u obliku priča o toj saglasnosti, koje zbog toga dobijaju daleko veću važnost od drugih vrsta provere političkog raspoloženja naroda, koje i nedemokratske vlasti ponekad moraju da trpe. Nedemokratska vlast se opravdava kao narodna pričajući i dajući da se priča o njenoj dubokoj ukorenjenosti u narodnoj tradiciji, kulturi, to jest u samom duhu naroda. Zbog toga u nedemokratskim režimima priče koje legitimisu njihovu vlast imaju neuporedivo veći značaj od dokumenata kojima se ta vlast formalno priznaje i ustoličuje, uključujući tu i ustav.

Danas, 14-15. avgust 2000.

Prizemljenje "Nebeske Srbije"

Oteravši Miloševića, g. Koštunica, g. Đindić i ostali učinili su veliku stvar. Pri tom su se uzdržali i još se uzdržavaju od velikih reči i velikih gestova. Izgleda da ne žele da budu "veliki ljudi", niti da se svom narodu obraćaju kao "velikom narodu". Inauguracija novog šefa države bila je kratka, bez pompe, fanfara, bez crkvenih zvona i počasnih plotuna. Njegova zakletva na vernošć Ustavu nimalo nije ličila na sveto venčanje vođe i naroda. Ta ceremonija je više podsećala na mali obred prilikom sklapanja građanskog braka. Novi predsednik ništa nije ljubio, ni zemљu, ni ikonu, ni zastavu. Nije nam se obratio svečanim govorom o junacima, pobedi i slavi. Umesto toga, za prvo obraćanje građanima u svojstvu šefa države Koštunica je izabrao takozvanu "kontakt" emisiju na televiziji, pa su njegove "poruke narodu" došle u obliku odgovora na pitanje voditelja emisije i njenih gledalaca. Među njima je bila i jedna gospođa koja je uputila čestitke novom predsedniku, uz napomenu da "ni prethodni nije bio tako loš". Nikada ranije jedan šef Srbije nije na taj način razgovarao sa građanima. To je jedan od razloga da verujemo u to da je Srbija kretnula putem demokratije, ili bar da je njena nova vlast na taj put usmerava. Što bi rekla Napoleonova majka, na vest da joj je sin postao car: "Samo da potraje!" (Pourvu que ça dure!)

Nije lako učvrstiti carsku vlast, naterati narod da jednog čoveka obožava kao boga. Ali izgleda da nimalo lakše nije ni ostvariti suprotan cilj, odvići ljudе od toga da žive i umiru u senci nedodirljivog vođe, začaraní i uspavani njegovim otrovnim i slatkim rečima. Narod u Srbiji je uglavnom lako prihvatio slom Miloševićevog režima, mnogi s olakšanjem i oduševljenjem. Vest "Gotov je!", "Puk'o je", "Sloba je mrtav!" dočekana je radosno, s gotovo jednodušnim odobravanjem. Ali za mnoge ona nije bila dovoljno dobra vest, kao da nije bila potpuna, kao da je ostala nedorečena. Objavljivala je smrt jednog vođe, kraj jednog lika, jednog imena, jedne priče. Ali izostala je objava novog imena, u ispraznjeni ram za predsednički portret nije odmah stavlјena slika novog šefa. Tačnije, počeo se tu i tamo pojavljivati izvesni g. Ko-

štunica u funkciji novoizabranog predsednika SRJ. Ali taj ne samo što ne liči na velikog nedodirljivog šefa nego je očigledno da ni sam ne misli da može da popuni ogromnu prazninu koju je za sobom ostavio Milošević. Izjavio je da ne namerava da se useli u ispraznjenu predsednikovu rezidenciju.

Ima dosta ljudi u Srbiji koji se teško mire s tim. Objavu Miloševićeve političke smrti mnogi su požurili da na svoju ruku dopune objavom dolaska novog mesije, vičući: "Sloba je mrtav! Živeo Voja." Hteli bi da pred sobom i nad sobom opet imaju nekog velikog, premudrog, koji će popuniti Beli dvor i odatle im govoriti sve što treba da znaju. Psiholog Mikloš Biro, govoreći o teškom navikavanju na demokratiju i život bez velikog vođe, navodi paničnu reakciju jedne svoje rođake na izjavu novog predsednika da na tom položaju ne misli da ostane duže od godinu i po: "Šta je ovom čoveku da kaže da će biti predsednik samo još godinu i po dana? Pa, taman smo ga našli!" *Politika*, dnevni list koji je verno služio Miloševiću, a sad pokušava da se dodvori novoj vlasti, objavio je otvoreno pismo jedne čitateljke upućeno našem novom predsedniku, gde je on opisan kao velik čovek koji ima "jedan poseban intelekt koji se nazire kroz snop iskrenog, ali i čeličnog pogleda, kroz gest čvrste ruke i kroz moć toplih čovečnih reči". Došlo mi je da joj kažem: Pobogu, gospodo, zar ste zaboravili da nam je jedan takav tip, čeličnog pogleda i toplih reči, pio krv više od deset godina.

Nadam se da će nova demokratska vlast u Srbiji odbiti razne pozive, predloge i želje da se srpska politika nastavi u velikom stilu, pa šta košta. A predlozi te vrste dolaze sa svih strana. Čujemo da ta politika treba da bude delo velikog šefa i uopšte velikih ljudi, ali, još češće, i to da se Srbijom ima i dalje upravljati kao zemljom jednog dokazano velikog naroda. U stvari, u mnogo kom pogledu i najvećeg. Ko zna kad je ta priča nastala, ali u propagandi Miloševićevog režima ona je doživela novu mladost. Služila je tome da se beda i sramota u kojoj smo živeli predstave kao dostojanstveno stradanje srpskog naroda, jedinog naroda pravednika među strašnim i prejakim neprijateljima, stradanje koje srpski narod prihvata kao žrtvu koju mu je providjenje odredilo, a koja se daje za spas celog čovečanstva. Objasnjavali su nam da našu žrtvu čovečanstvo ogrezo u porok sada ne vidi i ne razume, ali da će se jednog dana trgnuti i odati nam zaslужeno priznanje.

IZRONJAVANJE?

Sudeći po nekim izjavama i komentarima objavljenim posle 5. oktobra, taj trenutak je došao! U njima se rušenje Miloševića opisuje kao događaj bez presedana, kao podvig planetarnih razmera, kojim je naš narod dao primer celom svetu kako se ljubi i osvaja sloboda. "Zadivio se svet srpskom slobodoljublju i iskazuje spremnost da se pomogne", objašnjava u novinama jedan verski pisac.¹ Svet nam se sad "divi", ali ne zna zašto, kao što nas je, pre toga, bez razumevanja "mrzeo". Kao što takozvani srpski rodoljubi – koji su do juče bili upregnuti u Miloševićeva kola, a sada se predstavljaju kao šampioni demokratije – vole da kažu, u svetu ima razuma, ali nema duše i srca. Ti organi osećanja, vere i pravičnosti mogu se naći samo u srpskim grudima i, eventualno, još kod nekih Balkanaca. Otuda, objašnjavaju naši "rodoljubi", neprekidni nesporazum između nas i sveta. On ostaje i kad nas svet voli, kad nam se divi, kao danas kad opet demonstriramo svoju veličinu.

To važi i za strane novinare koji su pratili "srpsku demokratsku revoluciju". Kako stoji u jednoj novinskoj reportaži posvećenoj njima, ovi novinari, videći svojim očima što su Srbi uradili 5. oktobra 2000, doživeli su čudesno osećanje, koje je svojevremeno opisala engleska književnica Rebeka Vest, to jest "odjednom su postali iracionalno zaljubljeni u Srbе". "Neće to, naravno, večno trajati", dodaje autor ove reportaže, "niti će oni to umeti sebi da objasne jednom kad se vrate u svoje racionalne zemlje."² Ni princ Aleksandar Karadžorđević, koji je požurio u Srbiju da pozdravi pobedu demokratije, nije odoleo ovom opštem mestu pseudopatriotske retorike, pa je izjavio da je ovamo došao "da pozdravi narod koji je ponovo zadivio Evropu i svet".³ Ostalo je nejasno koje je prethodne zadivljujuće srpske podvige princ Aleksandar imao na umu. Bar se nadam da nije mislio na događaje tokom proteklete decenije.

Dugačak je spisak opasnosti, problema, iskušenja, prepreka sa kojima će imati da se suoči nova demokratska vlast u Srbiji. Negde pri vrhu tog spiska ja vidim problem likvidacije političke retorike zasnovane na figurama i likovima koji teško mogu opsta-

¹ Živica Tucić, "Svetska crkvena podrška", *Politika*, 14. oktobar 2000.

² Zorana Šuvaković, "O smehu, pobedniku i Rebeki", *Politika*, 15. oktobra 2000.

³ *Politika*, 16. oktobar 2000.

ti u demokratskom političkom govoru. Među njima su i ovde pomenuți likovi velikog vođe i velikog naroda. Demokratska vlast će morati da odbije da svoje ideje, svoje misli, svoje reči useli u vampirsku kuću takozvane Nebeske Srbije, kao što je g. Koštunica odbio da se useli u rezidenciju njenog svrgnutog vladara i sedne na upražnjeni tron. To nije stvar skromnosti nego pitanje smisla.

Danas, 17. oktobar 2000.

Pomenite i Cicovo ime

Odboru za organizaciju prenosa posmrtnih ostataka
Jovana Dučića u Trebinje

Gospodo,

Na osnovu objavljenih informacija o vašem radu, vidim da na završnu ceremoniju polaganja Dučićevih posmrtnih ostataka u mauzolej u Trebinju, koju ste planirali za nedelju 22. oktobar, niste pozvali mog prijatelja Mustafu Cica Arnautovića. Mislim da je to veliki propust, jer je, posle Dučića, Arnautović sigurno najveći pesnik rođen u Trebinju i jedan od velikih poznavalaca i poštovalaca dela svog slavnijeg sugrađanina. Rođen 1934. godine, Cico je bezmalo 60 godina živeo u pitomom gradu na Trebišnjici. Onda je došao februar ratne 1993. godine, kada je u roku od desetak dana Trebinje "očišćeno" od Muslimana, koji su u ono vreme činili nešto manje od polovine ukupnog stanovništva tog grada. Iz Rožaja, gde je najpre izbegao, Cico mi je po jednom poznanku poslao svoju knjigu pesama *Gvor vode*, s posvetom: "Metak kao svitac svijetli iz mog čela. Cico. Rožaje 6.2.1993". Sada on kao izbeglica živi u jednom mestu u Holandiji.

Znam, sad je kasno da zovete Cica u Trebinje, da vam se pridruži u slavljenju Pesnika i Pesništva. Ali mogli biste, kad se svečano popnete na Crkvine, odakle se lepo vidi Cicova kuća, kao i kuće nekoliko hiljada drugih prognanih Trebinjaca, da se setite mog druga, da pomenete i njegovo ime. Dučićeva duša bi tome mogla samo da se obraduje, jer ne verujem da ona uživa u strašnoj "čistoći" koja sada vlada Trebinjem.

S poštovanjem,
Ivan Čolović
Beograd, 20. oktobra 2000.

Dučića su sahranili Miloševićevi ceremonijalmajstori

Kako ocjenjujete posljednje političke promjene u Srbiji? Mislite li da to predstavlja suštinsku promjenu, promjenu političke paradigme ili je u pitanju tek promjena "izvodača radova".

Još je rano za konačnu ocenu dokle sežu političke promene u Srbiji. Sada deluje njihova psihološka strana: osećanje olakšanja, prestanak straha, budenje nade u bolji život. Kuda će Srbija posle Miloševića, hoće li i može li nekim sasvim novim putem, ostaje da se vidi. Zasada možemo da pravimo pretpostavke samo na osnovu nekih znakova, nekih nagoveštaja kako će izgledati buduća politička scena u Srbiji. Ti znaci i nagoveštaji nisu jednoznačni. Pa i iste stvari mogu da se tumače različito.

Na primer, želja nove vlasti u Srbiji da se izbegne revanšizam prema poraženim protivnicima može da znači da u Srbiji nastaje vreme političke tolerancije, poštovanja ustava, zakona i drugih pravila političke borbe i mirne smene vlasti. Istovremeno, to može da znači i nešto drugo, naime to da nova vlast izbegava da postavi pitanje odgovornosti za bedu, zločine i sramotu Miloševićeve Srbije. U ovom drugom slučaju, političke promene bi se svele na rekonstrukciju vlade, u kojoj jedino neće biti mesta za bivšeg predsednika, njegovu ženu i nekoliko ljudi iz njihove najbliže okoline. Na ovu drugu mogućnost računaju brojni "naručiocici radova" koje je za njihov račun izvodio Milošević. Neki od njih su sada vrlo glasan, vrlo uticajan deo političke koalicije koja je srušila Miloševića. Prepoznaju se po tome što u Miloševiću vide poslednjeg "komunističkog diktatora" u Evropi, zakletog neprijatelja srpstva i pravoslavlja.

Mislite li da će novonastala situacija u Srbiji pokrenuti pozitivne procese u cijelom regionu i da ćemo se možda ponovo početi približavati Evropi i svijetu?

Sve govori u prilog tome. Jer čak i ako novoj vlasti u Srbiji osnovnu boju budu davali konzervativni i klerikalni nacionalisti, što je

IZRÖJAVANJE?

lako mogućno, nema sumnje da će ta vlast morati da obuzda svoje najveće ambicije i kad je reč i o unutrašnjem uređenju zemlje i kad je reč o odnosima sa susedima. Konkretno, ne verujem da će gušiti građanske slobode, niti da će pothranjivati teritorijalne aspiracije prema susednim zemljama. Time će se kvalifikovati za uključivanje u takozvani "svet", a tu kvalifikaciju, koliko mi je poznato, imaju i ostale zemlje ovog regiona. Najvažnije je što će to uključivanje u Evropu i svet u stvari značiti bolje odnose među nama ovde.

Ovih dana izvršena je, nakon pedeset sedam godina, testamentarna želja pjesnika Jovana Dučića da bude sahranjen u rodnom Trebinju. Bosanskohercegovačka javnost već je upoznata s činjenicom da ste Vi povodom toga podsjetili na drugog trebinjskog pjesnika Mustafu Cicu Arnavučića te njegov progon i progon ostalih trebinjskih Bošnjaka iz Trebinja. Kazali ste i kako mislite da ni Dučićev duši ne bi prijala sablasna "čistoća" njegovog grada. Kakvo je Vaše mišljenje o samom činu Dučićeve sahrane i svemu što se oko toga dešavalo te o Dučiću samom?

Mislim da je taj događaj relikt iz Miloševićevog vremena. U tom vremenu cela stvar je i zamišljena i pripremljena. Sada je u demokratiju prerašeni miloševićevi predstavljaju kao početak novog doba, pa kažu: otišao je Milošević da bi nam došao Dučić, otišao je Diktator, došao je Pesnik. Lepo rečeno, međutim istina je drugačija. Dolazak Miloševića propraćen je ceremonijama iste vrste i mahom s istim ceremonijalmajstорima. Prenos Dučićevih posmrtnih ostataka iz Amerike u Trebinje, njihovo nošenje u litijama i celivanje najviše liči na putovanje moštju cara Lazara po Srbiji 1988. godine, kad su te moštvi prenete iz Ravanice u Gračanicu na Kosovu, da bi tu dočekala proslavu šest vekova od Kosovske bitke, koja je pretvorena u svečano ustoličenje Slobodana Miloševića kao novog srpskog vođe. Simbolika prenosa i nove sahrane zemnih ostataka Jovana Dučića pre je simbolika završnog čina jednog ciklusa, nego prvog čina novog ciklusa.

Kad sam rekao da "ocršćeno" Trebinje nije prizor u kome Dučićeva duša može da uživa, imao sam na umu neka mesta iz jednog njegovog eseja o rodoljublju. Tu Dučić zastupa građansku ideju o patriotizmu i nacionalizmu, odnosno, kako je on tu rekao, "ideju današnjeg prosvetlenog čoveka", u kojoj nema "rasnog egoizma". Nema patriotizma, kaže tu Dučić, tamo gde nema "ni

najmanjeg smisla o čovečanskoj zajednici". Ima tu i jedno mesto kojim se Dučić može braniti od ljudi koji njegovim delom i telom danas manipulišu: "Kulturni ljudi su često za više nego jedno stoteće opstanka naše države... u nas ostavljeni po strani, a u vrhove su stajali udvorice kraljeva i jataci bezičnih tipova".

Ove godine Vama je dodjeljeno jedno od najuglednijih evropskih naučnih i umjetničkih priznanja: Herderova nagrada. Zanimljivo je da ste nagradu dobili zajedno sa jednim od najuglednijih svjetskih pisaca, s Milanom Kunderom. Šta Vam znači ovo priznanje te da li mislite da je činjenica da ga djelite sa Kunderom ponešto simbolična? Je li Kundera jedan od vaših pisaca?

Moram da vas razočaram, onako kako je Kundera mene razočarao. Nije se pojavio na dodeli nagrade, tako da je propala prilika da upoznam tog velikana pera. Dobra strana njegovog nedolaska je bila u tome što se mi ostali dobitnici nismo našli u senci velike zvezde.

Inače, Herderova nagrada je moja prva nagrada. Već sam bio počeo da se hvalim svojom nenagrađenošću kao izuzetnim uspehom u zemlji gde pisac koji je prevadio tridesetu ima bar pet nagrada. Mnogi moji vršnjaci su dostigli a možda i prebacili broj od stotinu nagrada, medalja i sličnih priznanja.

Biblioteka koju Vi uređujete "XX vek" zacijelo je jedna od najuglednijih i najprepoznatljivijih na području bivše Jugoslavije. Njezina nova izdanja odnedavno se mogu nabaviti i u Bosni i Hercegovini. Kako ste tokom "deset krvavih godina" uspijeli održati biblioteku, kakve ste naslove i autore objavili, šta nam novo pripremate?

Tačno je da su godine bile krvave, ali neke stvari je uprkos sve-mu bilo mogućno uraditi. Ne samo uprkos i mimo te krvi, neko i protiv nje, protiv rjenog prolivanja. Miloševićev vreme nije bilo samo vreme prisile, diktature i straha, nego je to bilo i vreme konformizma, letargije, moralne tuposti, bežanja. Nadajmo se da će i u tom pogledu Miloševićeva era biti završena.

Dakle, bilo je mogućno pisati i objavljivati knjige koje ili nisu bile po volji režimu ili su ga otvoreno dovodile u pitanje. Bilo je mogućno naći i para za objavljanje. Fond za otvoreno društvo u tom pogledu najviše je učinio za nas u Beogradu.

Poslednje objavljene knjige u Biblioteci "XX vek" su studije nemačkog etnologa i antropologa Klaus Rota pod naslovom *Sli-*

IZRONJAVANJE?

ke u glavama. Narodna kultura jugoistočne Evrope i novo, ilustrovano izdanje moje knjige *Politika simbola*. Uskoro će izići zbirka tekstova urednika vremena Teofila Pančića, pod naslovom *Urbani bušmani. Život i smrt u srpskom postkomunizmu*.

U "XX veku" nedavno je izšla knjiga poznate zagrebačke znanstvenice Dunje Rihtman Augustin. Zagrepčanina Ivu Žanića kritičari često porede s Vama. Vidite li u ex-Jugoslaviji još nekog autora potencijalno interesantnog za "XX vek"?

Ova biblioteka je sve ovo vreme bila otvorena za pisce iz bivših jugoslovenskih republika. Jedino njeno ograničenje je tematsko, jer je ona namenjena antropološkoj literaturi i esejima o kulturi i društvu. Za mene je izuzetno važno što mi je koleginica Rihtman Auguštin poverila svoje novo delo, knjigu *Ulice moga grada*. To je novatorsko ostvarenje savremene političke antropologije. Radujem se što sam tokom poslednjih godina mogao da objavim i knjige Slavoja Žižeka, Rastka Močnika i Dubravka Škiljanja. Škiljanov *Javni jezik* imao je prvu promociju u Vogošći. Nadam se da će tu biti i autora iz BiH.

Intervju: Muharem Bezduš, *Dani*, Sarajevo, 3. novembra 2000.

Isprika ili trgovina

Omer Karabeg: *U Mostu Radija Slobodna Evropa o temi traženja oprosta za zločine počinjene u ratu razgovaraju Ivo Žanić i Ivan Čolović.*

Od završetka rata na prostorima bivše Jugoslavije uporno se priča da pomirenje neće biti mogućno bez traženja oprosta za zločine. No, kako sada stvari stoje, niko nikome nije spremjan da se izvinjava. Mislite li, gospodine Žaniću, da u ovom sadašnjem trenutku uopšte treba razgovarati o traženju oprosta ili to treba ostaviti za neko kasnije vrijeme?

Žanić: Svakako da treba razgovarati i u hrvatskoj i u srpskoj javnosti o pitanjima iz nedavne ratne prošlosti, pa tako i o krivnji i o preuzimanju odgovornosti za zločine koji su u tom razdoblju učinjeni. Međutim, izuzetno je štetno i u izvjesnom smislu i vrlo licemjerno razgovarati o tome u obliku zahtjeva i ultimatuma, a kod nekih sudionika tih rasprava u hrvatskoj javnosti primjećujem i pokušaje vrlo primitivnog oblika trgovine. Naime, oprost i isprika se prezentiraju kao oblik ucijene i to rade upravo oni ljudi koji se najjače busaju u svoja hrvatska i u svoja kršćanska prsa. To izgleda otprilike ovako – ako se oni nama ne ispričaju, onda mi nećemo učiniti to i to. Na primer, kaže se, ako Srbi žele doći na ljetovanje na naš dio Jadrana, onda se oni prije toga moraju ispričati. Ima još dosta takvih primjera koji pokazuju da se jedna ozbiljna tema kako s moralnog, tako i s historijskog, političkog, društvenog i svakog drugog aspekta obezvreduje na taj način što se spušta na razinu dnevno-političkih prepucavanja, trgovanja, ucijena i slično.

Čolović: Ja mislim da se preuvečava važnost gesta izvinjenja. S druge strane, mogu da kažem da u principu nisam protiv toga. Na primer, ako bi tako nešto učinio predsednik Koštunica, kada bi se izvinio, recimo, zbog zločina učinjenih nekom drugom narodu u ime Srbije i srpskog naroda, to bi za mene bilo prijatno iznenadenje. Ali mislim da je neumesno zahtevati od njega ili od nekog drugog da se javno i svečano izvini, i to postavljati kao uslov da

IZVONJAVANJE?

bi se, recimo, odnosi Srba sa susedima normalizovali. Ja mislim da ima mnogo važnijih i prečih stvari koje bi nosioci nove vlasti u Srbiji, i ne samo u Srbiji, mogli da urade u vezi sa proteklim ratovima. To je najpre puna saradnja sa Međunarodnim sudom za ratne zločine u Hagu i, uporedo s tim, eventualno suđenje za te iste ili neke druge zločine i u našoj zemlji. Jer, stvarno bode oči činjenica da su i dalje na slobodi mnogi od onih koji su optuženi za ratne zločine. Tražiti ili nuditi izvinjenje za zločine, čiji su počinjenici i dalje na slobodi, deluje mi neumesno i, da upotrebim jednu jaču reč, groteskno.

Danas, kad je reč o izvinjavanju, otprilike imamo ovakvu situaciju. Kad nova vlast u Hrvatskoj od novih lidera Srbije traži ispriku za Vukovar, oni obično odgovaraju da Srbi već više od pola decenije čekaju na izvinjenje za Jasenovac.

Žanić: S tim stvarima treba biti veoma, veoma oprezan, jer, ako jednoznačno stavimo događaje u povijesnu perspektivu, tek onda ćemo se zaplesti u nerazmrsivu mrežu i doći ćemo ne samo do Drugog svjetskog rata, nego i do – Adama i Eve. Pa kada neko kaže: "Neka se Srbi ispričaju za zbivanja u 1991. godini", dobit će odgovor sa srpske strane: "Može, ali neka se prije toga Hrvati ispričaju za ustaške zločine", na što će onaj prvi kazati: "Dobro, ali neka se prije toga Srbi ispričaju za ubojstvo Radića", i tako beskonačno možemo ići u prošlost. Naravno, mi uvijek moramo voditi računa o povijesnoj dimenziji događaja, ali moramo imati na umu i njegovu aktualnost. Jer, u povijesnoj perspektivi malo je tko s ovih prostora izašao neokrvavljenih ruku. Potrebno je da eventualna isprika bude završetak, finale, jednog dugotrajnog promišljanja hrvatsko-srpskih i ukupnih odnosa na području koje je potkrivala SFR Jugoslavija. I kada dodemo do istine, onda će i ova etička razina problema koju podrazumijeva isprika biti mnogo jasnija i jednostavnija.

Kako vi, gospodine Čoloviću, gledate na ovo vraćanje u istoriju?

Čolović: Za istraživanje te teme u prošlosti važi isto ono što važi i za istraživanje te teme u sadašnjosti. To istraživanje podrazumeva mučno i dugotrajno suočavanje s istinom o ratovima u ranijem periodu, a pre svega sa istinom o ovim poslednjim krvavim ratovima u bivšoj Jugoslaviji, odnosno suočavanje sa odgovornošću za te ratove koja, naravno, nije samo krivična i ne svodi se samo na

otkrivanje i kažnjavanje ratnih zločina, nego se mora do kraja objasniti i odgovornost onih koji su, propagirajući i šireći mržnju pripremali teren za nove zločine. Često su u tom govoru mržnje koji se javlja poslednjih godina, korišćene istorijske referencije koje su imale zadatku da pokažu da među narodima na ovom prostoru vlada fatalna, neizbežna, neumoljiva mržnja, da je teško iz toga izaći i da naši "jadni" ratnici, političari, pesnici i ostali poslenici javne reči nemaju druge nego da, sledeći logiku tog fatuma, lamentirajući nad sudbinom svog naroda i optužujući neprijatelja, nastave svoj "patriotski" i "plemeniti" posao.

Zločini pod pokroviteljstvom

Čini se da je svako spremam da traži od drugog izvinjenje, a sam nije spremam da se izvinjava. Recimo, nova hrvatska vlast očekuje izvinjenje od predsjednika Jugoslavije Vojislava Koštunice, a nije spremna da se i sama izvini Bošnjacima za zločine koji su počinjeni u Ahmićima i na drugim mjestima u Bosni.

Žanić: Uglavnom ste u pravu. Iako, hrvatska službena vlast nije taj zahtjev baš tako formulirala. To je bilo formulirano u dijelu hrvatske javnosti koju možemo nazvati ostacima HDZ-a i raznih desnih i filoustaških snaga, čija se brojčana snaga, ili bolje rečeno neznatnost, jasno pokazala na ulicama kada su organizirali demonstracije. Međutim, ovo drugo što ste rekli doći će upravo onoga što je najbitnije u priči o isprikama i o oprostima. Riječ je zločinima koji su pod pokroviteljstvom i na poticaj ondašnje službene hrvatske politike učinjeni protiv Bošnjaka u vrijeme rata između HVO-a i Armije Bosne i Hercegovine. Naime, u ovom konkretnom slučaju isprika je bitnija Hrvatima nego Bošnjacima. Zašto? Zato što isprika, ako je autentična i iskrena, prije svega treba onome tko je osobno učinio zlo ili ga je netko drugi učinio u njegovo ime. Isprika nam treba zbog nas. Svakome od nas, zbog nas samih. Ja sam, pripremajući se za ovaj razgovor, pročitao tekst koji sam sačuvao u svojoj dokumentaciji, a tiče se jedne isprike. Riječ je o događaju starom petsto godina, a to je izgon Židova iz Španjolske. Na petstotu obljetnicu tog događaja, 31. ožujka 1992. godine, španjolski kralj Juan Carlos došao je u madričku sinagogu i tamo je na simboličan način poništio edikt o izgonu Židova. Pri-

IZVONJAVANJE?

tome treba znati da židovska zajednica u Španjolskoj to nije zahtijevala od njega, kao i da je španjolski ustav iz 1869. godine proglašio potpunu slobodu vjere, pa strogo pravno gledano kralj nije bio prisiljen da se ponovo ispričava. Međutim, on je to učinio ne zbog Židova, već zbog Španjolaca. Zbog toga što je bio uvjeren da Španjolci neće postati moderan narod ako ne postanu svjesni i te mračne epizode iz svoje povijesti, neovisno od toga što se ona dogodila prije petsto godina. To isto vrijedi i za Hrvate i za Srbe. Hrvati se zbog sebe samih trebaju ispričati za ona zla koja su u njihovo ime učinjena, odnosno spoznati ih kao zla. To moraju učiniti da bi postali svjesni vlastitih zabluda kako se one više nikada ne bi ponovile, jer nas povijest uči da nitko nije zauvijek imun od povremenih razdoblja zaludenosti i divljaštva.

Vojislav Koštunica smatra da jednostrano izvinjenje ne dolazi u obzir. Kaže da nas samo istina oslobada i to istina u starozavjetnom smislu. Dijelite li to mišljenje, gospodine Čoloviću?

Čolović: Delim sve do onog "u starozavjetnom smislu". Naime, ja o istini imam laičku, ovozemaljsku predstavu i mislim da je istina osnovni princip, osnovno načelo od kojeg moramo krenuti kad govorimo o odgovornosti i o izvinjenju. Ako ni zbog čega drugog, ono zbog toga što bez otkrivanja istine o onome što je učinjeno u toku ovih ratova nema demokratije. Drinka Gojković u jednom od svojih izvanrednih tekstova na ovu temu kaže: "Nema demokratije u Srbiji bez utvrđivanja odgovornosti Srbije za rat u ex-Jugoslaviji." I ja također mislim da nova vlast u Srbiji mora da suči građane sa temom rata, ako ne želi da ih drži podalje od realnosti, to jest podalje od istine. Suočavanje sa istinom je najvažniji i najpreči zadatku kad govorimo o odgovornosti za ono što se dogadalo u Jugoslaviji u ovih deset ratnih godina, a bojim se da skretanje s te teme na neke metafizičke, religijske ili duhovne dimenzije može samo da zamagli istinu i da je učini nedostupnom običnom razumevanju i običnom čoveku. Ali, kad već govorimo o tome, ako dozvoljavate, dodao bih samo još i ovo – da se zapravo moralna vrednost izvinjenja preuveči. Po mom sudu, moralna vrednost izvinjenja nije naročito velika, posebno ako se pitanje odgovornosti, savesti, krivice ili kajanja svede samo na izvinjenje. To govorim zato što je poznato da je ritualno, ceremonijalno traženje, pa i davanje oprosta koje primjenjuje cr-

kva, odnosno crkve, često samo jeftin način da se umiri savest, a zatim se nastavlja po starom.

Dretelj i Vukovar

Žanić: Oprost ili isprika ne postoje u zrakopraznom prostoru, nego postoje u odnosu na nešto što se dogodilo. E, sad, tu se postavlja problem – kako se sjećati toga što se dogodilo, a da to ne postane izvor nove mržnje, izvor želje za osvetom, pa da se opet zavrti vrzino kolo zla iz kojeg je tako teško izaci. Zbog toga je važno shvatiti da je isprika ili oprost završni, a ne početni čin traženja istine o nama samima. Konkretno, hrvatska isprika za Dretelj potrebna je prije svega Hrvatima. Srpska isprika za Vukovar potrebna je prije svega Srbima. Možda ne isprika, s obzirom na to da je prošlo pedeset godina, ali jedan javni čin spoznaje zla koje je ustaški režim učinio prema Srbima – ali i mnogim drugima, uključivši i Hrvate – potreban je hrvatskom narodu i hrvatskom društvu da bi spoznali zlo koje je nagrdilo lice Hrvatske. Mi to moramo spoznati zbog sebe da bismo znali zašto nam je lice nagrđeno, a ne zbog toga što će to sutra od nas tražiti neki potencijalni, mogući najviše demokratski srpski predsjednik.

Gospodine Čoloviću, kako vi gledate na tendenciju "prebijanja zločina", baš kao da su to dugovi?

Čolović: Mislim da je to dobro nađen izraz za ovo što je kolega Žanić nazvao trgovinom, odnosno stupicama ili zamkkama, koje politički manipulatori postavljaju da bi zamaglili ozbiljan razgovor o izvinjenju i o odgovornosti za zločine. To je mogućno zbog toga što se o izvinjenju često govori na jedan samorazumljiv način, pa se obično ne vidi politički smisao jednog takvog čina koji i nije baš toliko jasan kao što se na prvi pogled čini. Ako se malo razmisli, vidi se da nije dovoljno samo tražiti izvinjenje, već da ga treba i dobiti. Recimo, oni koji traže da se, na primer, Košunica ili neko drugi – kad je reč o srpskoj strani te priče – izvini zbog ratnih strahota učinjenih u ime Srbije i Srba, ne kažu da li će to izvinjenje biti i primljeno. A, ako i bude primljeno, to opet može da bude od veće koristi onima koji se izvinjavaju nego onima koji su izvinjenje prihvatali. Zašto to kažem? Evo, recimo, ako zamislimo da su se preko Košunice Srbi izvinili Hrvati-

IZRÖJAVANJE?

ma ili Hrvatskoj, dakle, nekoj instanci koja simboliše Hrvatsku i koja prihvata izvinjenje, onda svako dalje potezanje pitanja odgovornosti Srba prema Hrvatima može da deluje kao vraćanje na rešenu i prevaziđenu stvar. Može se onda očekivati da će na vraćanje te teme Srbi odgovoriti: "Zar opet o tome, zar se nismo izvinili? Zar treba opet i dokle to?" Dakle, hoću da kažem da je prostor manipulacije koji ste vi nagovestili, govoreći o "trgovini", o "prebijanju zločina" i tako dalje, zaista veliki i da ceo taj problem moramo pratiti otvorenih očiju, odnosno kritički. Jer, postoji ozbiljna opasnost da se umesto uviđanja složenosti, važnosti i, pre svega, ozbiljnosti tog pitanja lako prihvati najjeftinije i najjednostavnije rešenje, a to je – dajte da se mi međusobno izvinimo, da prebijemo zločinačke račune ili račune zločinaca, pa da vidimo nekako kako ćemo dalje.

Žanić: Ja bih upozorio na jednu izuzetno važnu stvar – da je zločin nezastariv. I ako se naša društva slože oko toga, ako se mi budemo ponašali u skladu s time, ako budemo nastojali uhvatiti i kazniti sve one koji su zločin učinili, mi smo time napravili mnogo važniju i bitniju stvar za našu zrelost i budućnost od neke isprike za koju se može s priličnom vjerojatnošću pretpostaviti da će biti ceremonijalna i deklarativna, jer će biti ili iznuđena ili predmet trgovine ili plod političke manipulacije o kojoj je govorio gospodin Čolović.

Brandt je samo jedan

Nedavno je Nikola Visković, profesor Pravnog fakulteta u Splitu, izjavio da bi svi pokretači rata trebalo da se ispričaju "svojim" i "tudim" narodima. "Onda bi se", citiram profesora Viskovića, "srpski nacionalisti, pa i Košunica, kao predsednik, trebali ispričati 'svom' i 'našem' narodu, kao što bi se svi hrvatski viši, srednji i niži Tuđmanovi doglavnici morali ispričati svim hrvatskim, srpskim i bosnjačkim žrtvama u mjeri svoje suodgovornosti". Da li se slažete s tim, gospodine Čoloviću?

Čolović: Dobronamerni ljudi, kao što je sigurno gospodin Nikola Visković, pokušavaju da zamisle jednu scenu raspleta u kojoj ćemo moći da vidimo iskreno kajanje, traženje oprosta i izvinjenje, i na jednoj i na drugoj strani, što bi stvorilo moralnu

osnovu za oporavak društva. Ali, bojim se da je prizor jednog takvog izvinjenja nedovoljan da zameni sve ono što je neophodno pre toga uraditi, a to je suočavanje sa istinom o učinjenom i obračun sa ljudima optuženim za ratne zločine koji su još uvek na slobodi. Jer, zapravo kad govorimo o tom izvinjavanju, mi imamo samo jedan presedan, jednu paradigmu, i uglavnom se i pominje ta paradigma, taj slučaj, taj primer koji je dao Willy Brandt klanjavući se 1970. godine, dvadeset pet godina posle završetka Drugog svetskog rata, jevrejskim žrtvama nacističkog terora u varšavskom getu. Ali, mislim da se često zabravlja ono što je u tom Brandtovom gestu bilo najjače, što je bilo jedinstveno i neponovljivo. Koliko ja mogu da prosudim, to nije bio gest neophodan, tražen, zahtevan, kao što se to danas radi, da bi se otvorio put saradnje između Nemačke i Poljske ili put pomirenja između Nemaca i Jevreja. Sam Brandt mu je dao poseban i neočekivan značaj i nezaboravnu dimenziju. Naime, bilo je predviđeno da Brandt, nakon potpisivanja ugovora sa Poljskom, položi venac na spomenik žrtvama jevrejskog geta. Ali, on je posle tog protokolom predviđenog čina, znači posle polaganja venca, učinio još nekoliko koraka i spustio se na kolena. Neočekivano. Na opšte iznenađenje. Taj gest je ostao vezan za Brandta, on je neponovljiv, on je njegovo delo, i svaki današnji pokušaj ponavljanja tog gesta bio bi nešto neiskreno, neubedljivo, konvencionalno, pretvorio bi se u neki brandtovski protokol. I ako nam se takav gest sada nudi kao obrazac nekog novog protokola – uzajamnog, unakrsnog, pojedinačnog ili ne znam sve kakvog ceremonijalnog izvinjavanja onda se gubi ljudski smisao jednog velikog gesta koji zauvek ostaje vezan samo za čoveka koji ga je učinio. Ne kažem da možda neko drugi neće učiniti neki drugačiji gest, slične vrednosti, ali nemojmo više govoriti o tome ko će od nas biti srpski, hrvatski, bosanski ili ne znam čiji Brandt. Brandt je samo jedan.

Vratimo se na ideju profesora Viskovića. Bojim se da ta ideja neće biti dobro primljena u hrvatskoj javnosti. Sjetimo se samo na kake je bune reakcije naišla slična izjava predsjednika Mesića, čovjeka koji je, to se mora priznati, od svih lidera na prostoru bivše Jugoslavije najspremniji da sam, svojevoljno, učini gest traženja oprosta. Mesić je rekao da bi svako od svakoga trebalo da traži

IZRONJAVANJE?

oprost, ali je nakon žestokih kritika u javnosti ubrzo iz njegovog kabineta stiglo pojašnjenje da je on mislio na ispriku na individualnom nivou, to jest da bi komšija trebalo da se izvini komšiji, ako mu je učinio neko зло.

Žanić: Ovo kasnije razvodnjavanje Mesićeve izjave, bilo je, naravno, ustupak hrvatskoj javnosti za koju držim da još nije potpuno dozrela da bi mogla razumjeti ono što ja mislim da je bila izvorna Mesićeva ideja. Evo, kako sam ja razumio tu ideju. Onoliko koliko znam o povijesti 20. stoljeća na našim prostorima, za ovu tragičnu jugoslavensku zabludu koja je okončana ratovima nakon 1990. godine najveću krivnju snosi velikosrpska ideologija. Ne Srbi, već velikosrpska ideologija i politika. S druge strane, postoji jedan cijeli koloplet okolnosti u kojem su svi u većoj ili manjoj mjeri okrvavili ruke. Drugim riječima, to što je krivnja velikosrpske ideologije najveća, po meni, ne znači da Srbi moraju prvi dati ispriku niti oslobođa druge koji su, hajde kažimo, u prekoračenju nužne obrane također učinili zločine. Svaka strana mora dobro ispitati sebe i ne mjeriti se s drugima. Svatko zbog sebe treba vidjeti što je sve u toj sedamdesetogodišnjoj ili osamdesetogodišnjoj tragediji u njegovo ime učinjeno i to bez olakotnih okolnosti. Nekad se u cijelu priču upliču i takozvane olakotne okolnosti, pa onda u Hrvatskoj možete čuti stav da ustaše jesu učinile zločine, ali da je to učinjeno u okviru ostvarivanja ideje koja je inače po sebi pravedna i legitimna, a to je ideja samostalne hrvatske države. I to bi onda trebala biti nekakva olakotna okolnost. I sa srpske strane možete čuti priznanje da je 1991., 1992. i 1993. godine srpska vojska učinila zločine, ali da je to zapravo bilo iz straha da se ne ponove ustaški pokoљi. To je opet jedna manipulacija. Nema olakotnih okolnosti za takve zločine. I tu svatko za sebe treba biti načsto i stvari sagledati u toj dimenziji. Ja sam u tom smislu shvatio predsjednika Mesića. On nije rekao, kao što su mu pripisivali politički protivnici ili naprsto ljudi koji nisu shvatili smisao njegove izjave, da za ovaj posljednji rat postoji podjednaka odgovornost i na osnovu toga i podjednaka potreba za isprikom. Po mom mišljenju, on je mislio na ukupnu historijsku dimenziju o kojoj sam govorio, ne dovodeći u pitanje svoj stav, a to je i moj stav, da je za ovaj posljednji rat temeljna i najveća odgovornost na velikosrpskoj politici Slobodana Miloševića i njegove klike.

Čolović: Ne bih se složio sa kolegom Žanićem kada govorи o Jugoslaviji kao tragičnoj zabludi koja je okončana ratom. Ne bih sađa da ulazim u tu temu, ali moglo bi se reći, i to potkrepiti argumentima koji bi logično zvučali, da je Jugoslavija u stvari razbijena u jednom tragičnom ratu. Kad je reč o velikosrpskoj ideologiji, potpuno se slažem sa kolegom Žanićem da takva ideologija postoji i da je to bila ideologija Miloševićeva režima. Samo bih dodao nešto što bi bila neka vrsta preciziranja koncepta koji takav termin podrazumeva. Mislim da treba znati da je velikosrpska ideologija pre svega srpska varijanta etnonacionalističkih ideologija 20. veka, a, nažalost, i kraja 20. veka. Tu nacionalističku ideologiju možemo smatrati zajedničkim "dobrom" ili zajedničkim zlom gotovo svih elita, političkih pre svega, ali i kulturnih, koje su se ovde sukobile boreći se za vlast, često i po cenu razbijanja zajedništva.

Žanić: Ja sam rekao da nitko nije izašao čistih ruku. Naravno da su i kod drugih naroda koji su činili bivšu Jugoslaviju, pa tako i kod hrvatskog, također postojale velikodržavne ideologije i one su se također, kao što je to pravilo kod takve vrste ideologija, ostvarivale silom, krvljom, nasiljem i terorom. Ali, ja ostajem pri stavu da je historijski gledano najveći krivac velikosrpska ideologija. Jer, nije se Jugoslavija prvi put raspala 1990. godine. Ona se raspala i 1941. godine. U sedamdeset godina svoga trajanja ona je više puta bila na rubu raspada. Kad sam rekao da je, po mom mišljenju, velikosrpska ideologija najveći krivac, mislio sam da je njena krivnja najveća u ukupnom zbroju. Ali, opet kažem, nitko nije ostao čistih ruku i traženje olakotnih okolnosti u smislu "mi smo se branili" nije ništa drugo nego manipulacija. Evo, da budem posve konkretan – ne može se Hrvat od velikosrpske ideologije braniti stvaranjem Jasenovca niti se Srbin od velikohrvatske ideologije može braniti uništavanjem Vukovara.

Etničko čišćenje je univerzalna kategorija

Čolović: Kolega Žanić i ja se u većini stvari potpuno slažemo, u to nema sumnje. Meni je bilo stalo da naglasim da ideologije ne treba vezivati isključivo za jedno nacionalno, etničko, kulturno ili versko poreklo. Može se govoriti o varijantama određene ide-

IZRONTAVANJE?

ologije, tako da je, recimo, velikosrpska politika ili mitologija varijanta etnonacionalističke ideologije koja je zajednička i srpskoj i bosanskoj i hrvatskoj i, nažalost, mnogo čijoj političkoj platformi. Ja se sećam jednog zbornika koji je izašao u Parizu negde početkom devedesetih godina, u jeku rata na području bivše Jugoslavije, koji se zvao *Etničko čišćenje*, a u podnaslovu je stajalo *Jedna srpska ideologija*. Etničko čišćenje je sigurno nešto što su u ime Srba i Srbije srpska vojska i milicija rado primenjivali i to je zasigurno deo velikosrpske ideologije, ali to sigurno nije "jedna srpska ideologija". Etničko čišćenje je, nažalost, mnogo ozbiljniji problem. Jer, ako bi etničko čišćenje bilo svedeno na endemski teren ili na endemsку bolest, ako bismo ga mogli vezati samo za jedan prostor i za jedan narod, onda bismo se lako mogli obračunati s tom ideologijom.

Žanić: Ja se s tim potpuno slažem. Etničko čišćenje je univerzalna ideologija. Gotovo svi evropski i izvanevropski narodi odnijegovali su, nažalost, u raznim razdobljima svoje povijesti jednu takvu ideologiju koja je odnijela mnoštvo ljudskih života. Sve te ideologije u principu su zasnovane na istim elementima i sve su proizvele zlo. Naravno da ne mislim – ja sam to više puta napisao u hrvatskim novinama u godinama najžešćeg rata – da je posrijedi nekakav srpski specifikum i mislim da je vrlo opasno izricati bilo kakve sudove koji bi izdvojili srpski narod kao genetski, ili predodređen za zločine. Jer, time onda zastupamo fašizam.

Most Radija Slobodna Evropa, Zarez, Zagreb, 18. februar 2001.

Lament nad Marakanom

0vo je stadion Crvene zvezde, jedan od hramova najrasprostranjenije i najmoćnije religije modernog doba. To je religija fudbala, religija univerzalističke vokacije, moderna paganska religija, religija bez boga. Religija koja slavi fudbal ima više vernika nego bilo koja druga, praktikuje se na širem prostoru od bilo koje druge religije. Jezik fudbala rasprostranjeniji je od engleskog, fudbalska lopta je univerzalniji simbol od krsta i polumeseca.

Fudbal je religija čje su nacionalne crkve – to jest nacionalni fudbalski savezi – povezane u izuzetno jaku ekumensku organizaciju – koja se zove FIFA. FIFA ima danas 198 članica, deset više od Ujedinjenih nacija. Kako je neko rekao, u carstvu fudbala sunce nikad ne zalazi.

Nažalost, mi smo jedna od retkih zemalja koja je praktično prognana iz tog carstva, odnosno predstavlja njegovu najzabačeniju periferiju. Mi smo danas fudbalska vukojebina. O tome svedoći i sudbina ovog stadiona, nekad u svetu čuvene Marakane.

Naš veliki hram fudbala još je tu, ali vernika ima sve manje, u njemu su sve ređe služe fudbalske mise, molebani u slavu bubamare, iz njega se sve ređe prema nebu dižu odsjaji bengalske vatre i krči fudbalskih vernika u transu. Mračna i prazna Marakana stoji kao nemi svedok jednog pada, jednog poraza, jednog sunovrata.

Šta se dogodilo? Nema sumnje, ovaj stadion, njegov klub kao i naš fudbal u celini podlegli su istom zlu koje je tokom poslednjih desetak godina razorilo u ovoj zemlji i sve drugo. To zlo je politika krvnog srodstva. Fudbal je među prvima od tog zla stradao. Njegovu veliku pagansku svetsku dušu izdali su i ubili književnici i fariseji i drugi teoretičari i propagatori nacija podeljenih prema krvnim grupama. Početkom devedesetih, pod njihovim uticajem, sportski novinari postali su ratni huškači, navijačke grupe pretvorene su u fašističke falange, a stadioni u poligone za predvojničku obuku. Tako je Moloh nacizma najpre rasporio fudbalsku loptu, a onda je prešao na učkure i grla bijela.

Samoubistvo jedne nacije, samoubistvo jednog fudbala.

IZRONJAVANJE?

O Marakano, gde su tvoji srećni dani! Bila si nekad jedna od najvećih evropskih katedrala fudbala. Danas mi ličiš na napuštenu kasarnu, oko koje se motaju senke lopova i ubica.

20. februara 2001.

P.S. (aprila 2001): Ovaj tekst pročitao sam pred glavnim ulazom u stadion Crvene zvezde učesnicima programa Moderna, koji je organizovao Centar za kulturnu dekontaminaciju. Za trenutak čitanje mi je prekinula preteća vika dežurnog čuvara sedišta Stranke srpskog jedinstva koje se nalazi nedaleko od Zvezdinog stadiona. Čuvar je pretio prisutnim novinarima da će im razbiti kamere i fotoaparate ako ih okrenu prema zdanju koje on čuva, i koje je po ko zna čijoj odluci zabranjeno snimati. Zahvaljujući njemu teza mog Lamenta dobila je neočekivanu potvrdu.

Preispitivanje junačke baštine

U knjizi "Bordel ratnika" pišete o folkloru, politici i ratu, a u "Politici simbola" najviše govorite o političkom mitu. Folklor i mit su dve paradigmatske oblasti kolektivnog duha na prostoru bivše Jugoslavije u deceniji koja je za nama. U kojoj meri su, shodno okolnostima (pre svega, propast sovjetskog carstva), one, tragično isprepletane, bile zakonomerne činjenice dinamizma razvoja i sazrevanja "nacionalnih identiteta", a koliko su, opet, bile isprovocirane od strane političke oligarhije kao sredstvo golog opstanka na vlasti?

Kad se o tom pitanju razmišlja, prvo treba imati u vidu jednu istorijsku činjenicu. Naime, folklor, nacionalna mitologija i politika od početka idu zajedno. Tačnije rečeno, oni idu zajedno od kraja osamnaestog i početka devetnaestog veka, od trenutka kad se na političkoj pozornici Evrope pojavljuje nacija kao nova politička formacija. Pre toga interesovanje za folklor bilo je skoro никакvo, a interesovanje za mitove uglavnom se svodilo na klasičnu grčku i rimsku mitologiju. Ali sa pojmom nacije folklor i mit dobili su nov značaj. Prethodni monarhistički poređak ili "stari poređak", kako se on od tog vremena zove, bio je vladavina u ime boga, a monarh je bio božji izaslanik na ovome svetu. Nacija dovodi u pitanje takav, božanski legitimitet. Sada se pravo na vladanje ljudima priznaje samo kao vlast u ime naroda. Narodne tradicije, folklor, mitovi postaju interesantni zato što se u njima navodno krije duh nacije, odnosno specifični karakteri pojedinih nacija.

Od samog početka folklor i mit su područje manipulacije. Do toga ne dolazi samo danas i ovde. Danas se zna da su mnogi evropski nacionalni epovi sumnjive autentičnosti. Škotske balade najpre pripisane narodnom bardu Osijanu običan su falsifikat, rusko "Slovo o polku Igorovu", finski ep "Kalevala", češke narodne pesme koje je filolog Vaclav Hanka navodno našao na nekom tavanu, blago rečeno, sumnjivog su porekla. Mnoga druga folklorna dela nisu proizvod falsifikata i podmetanja, ali su zato dobijena slobodnom preradom, selekcijom, ulepšavanjem, dodava-

IZRONTAVANJE?

njem. Što je najvažnije, glavna funkcija na razne načine konstruisanog korpusa narodnog stvaraštva uglavnom je politička, ono služi opravdanju vlasti u ime naroda, formiranju svesti o nacionalnoj pripadnosti, motivisanju patriotskih osećanja, posebno u vreme kriza i ratova.

Dakle, politička upotreba folklora i mitova u naše vreme nije sasvim nov fenomen. Na neki način, oni oduvek i postoje kao sačuvani, obrađeni deo nacionalne baštine radi te upotrebe. Drugo i možda važnije pitanje je ko ih koristi i u koje svrhe. Poslednjih deset godina folklor i mit su ovde korišćeni za opravdavanje etničkih ratova; ratova za etnički, kulturno i verski čiste teritorije. Folklorne forme i mitološka baština poslužili su za stvaranje novih rasističkih mitova. Nažalost, dejstvo te mitologije nije prestalo sa političkim promenama, ni u Srbiji ni u Hrvatskoj ni u drugim krajevima bivše Jugoslavije. Oni hrane i dalje prisutan "govor mržnje", oni i dalje reprodukuju traumatični doživljaj sveta, i sebe i drugih.

Kako u jednom širem, evropskom i svetskom kontekstu objašnjavaće afirmaciju razlika na Balkanu? Da li je tu samo reč o, kako se često ističe, istorijskim nepodudarostima političkih mentaliteta koji su u sudaru?

Na Balkanu ima više sličnosti nego razlika. To znaju istoričari, etnolozi, lingvisti. Ta činjenica je vidljivija spolja, u pogledu na Balkan sa strane, nego iznutra, u slikama koje sami Balkanci o Balkanu imaju. Međutim, nacionalizam zivi od razlika, a kad je reč o etničkom nacionalizmu, onom koji tvrdi da se nacija i njeni teritoriji imaju poklopiti sa njenim etnosom, jednom kulturom, jednim jezikom, jednom verom i jednim pismom, onda su te razlike pretvorene u neku vrstu apsolutnog, nepremostivog alternativa, kao razlike među životinjskim vrstama.

Zbog toga kad ukazujete na sličnosti među balkanskim narodima, to se prihvata isključivo u jednoj dimenziji, verskoj. Ako insistirate na tome da tu ima i drugih važnih sličnosti onda dirate u jedan nacionalistički tabu. Kako je rekao Đerđ Konrad, za nacionaliste komparatisti su bezobrazni tipovi, kvare njihovu sliku o bogu ili prirode datim identitetima.

S druge strane, razlike nikako ne treba potcenjivati. Filozofija demokratije, ljudskih prava i uopšte civilizovanog života u modernom svetu podrazumeva da se razlike uvažavaju i tolerišu.

Štaviše, one su uslov stvaralaštva jer obezbeđuju razmenu, dijalog, ukrštanje, sve ono što čini vrednosti kulture kao ljudskog odgovora na inerciju ponavljanja i neminovnost smrti.

Kako vidite izlazak Srbije iz klaustrofobičnog kruga kultova i mitova folklornog i etničkog nacionalizma u moderna demokratska društva sa idealima koji su duboko ukorenjeni u pragmatičnoj tradiciji?

Uključivanje u moderne tokove evropske politike i kulture ne predstavlja nikakvu žrtvu ideala radi materijalne sigurnosti. Priča o toj žrtvi deo je nacionalističke mitologije, odnosno mita o nacionalnom identitetu. Prema mitu, taj identitet se mora ne samo braniti nego i prekaljivati u ratu, on ne postoji bez žrtvovanja, bez pogibija, bez smrti, posle koje tobože dolazi do nacionalnog vaskrsa. Istina je druga: nacionalni identitet se stvara samo u dijalogu, u razmeni, gubi se izolacijom.

Pored toga, laž je da postoji neka nadmoćna duhovnost prognanih, ranjenih, osiromašenih i gladnih. Tu laz širi upravo dobrostojeća nacionalna elita, ona koja svoju decu daje na evropske škole. Istina je i tu druga: duhovnost – ma šta ona značila – prepostavimo da znači kulturu, filozofiju, umetnost... teško da može bez brige i novca takozvanih pragmatičara.

I u 21. veku čuvena biblioteka koju ste utemeljili pre 30 godina i u kojoj je štampano preko 200 naslova najznačajnijih domaćih i svetskih misličaca, zadržće naziv "XX vek". Sta, u najkraćem, smatraje najznačajnijim iskustvom XX veka?

Ja sam od onih koji se više interesuju za to ko i kad postavlja taka, krupna, sveobuhvatna, sudbinska itd. pitanja, nego što se trudi da i sam ponudi neki odgovor. Veća je korist, bar je to moje mišljenje, od sumnjičave analize govora o krupnim stvarima nego od pokušaja da se na gomilu mudrosti izrečene o njima bací još jedna. Nemam šta da kažem o iskustvima XX veka. Ali imam prilično gorko iskustvo sa onima koji vole da o krupnim, najkrupnjim pitanjima zbore, a da smatraju bagatelom činjenicu da je koja hiljada ljudi u komšiluku ubijena u njihovo ime. To ih neće podstići da izidu na ulicu ili da se se pobune na neki drugi način, ali će zato napisati pesmu ili člančić za Politiku o "smutnom

IZRONJAVANJE?

vremenu" i uopšte će se rastužiti nad ljudskim rodom u celini. E, što ti je čovek!

Intervju dat Zoranu Jeremiću za Vesti, Užice, objavljen 10. marta 2001.

P.S.: Nisu objavljeni sledeći delovi intervjuja:

Čitajući Vaše knjige nametnula mi se jedna Encesbergerova misao: on je između vazdušnog napada NATO-a i kopnenog rata Srba video razliku od 400 godina. Da li je tu reč o onih, fatalnih do fabuloznosti, 500 godina pod Turcima, što mnogi srpski intelektualci ne retko potežu kao ključni razlog našeg sporog ulaska u red demokratski prosvetljenih naroda, pa sledstveno tome novi milenijum zamalo da dočekamo sa tamjanom i barutom?

Mislim da je stvar nešto složenija. Hoću da kažem da današnji "plemenski" ratovi, u kojima i dalje važnu ulogu igraju pljačka, klanje, mučenje i silovanje zarobljenika i civila, nisu samo anahronizam, povratak u srednji vek. Oni su, kako je primetio švedski istoričar Peter Englund, i posledica kraja hladnog rata, razbijanja dva zaraćena bloka, dizanja takozvane gvozdene zavese. Današnji konflikti su usitnjeni, lokalni, sa skoro neuvhvatljivim brojem zaraćenih strana, grupa, vojski. Tokom poslednjih ratova na tlu bivše Jugoslavije bilo je na desetine privatnih vojski. To su, dakle, i postmoderni ratovi.

U etnolingvističkim proučavanjima srpske paraliterature, kroz nove i stare epitafe, novinske čitulje i tužbalice, sportske vesti i reportaže, narodne pesme... prepoznali ste frazeologiju i patos "nove patriotske" retorike. Šta se zapravo kroz paraliterarne žanrove može zaključiti o kulturnim obrascima u našoj sredini i korenima na kojima su ponikli?

Na to sam pokušao da odgovorim u knjizi *Divlja književnost*. Zahvaljujući istraživanjima koja sam obavio pišući tu knjigu, bio sam dobro pripremljen za dolazak vremena u kome su intenzivirani politički i ratnički žanrovi paraliterature. I tu je važno da se vidi odnos tradicija – savremenost, da se prati kontinuitet izvenskih oblika simbolične komunikacije – onih obrazaca kulture koji se ponekad nazivaju mentalitetom – i diskontinuitet njihovih žanrova, njihovih oblika, njihovog jezika, svega onoga što je iza-

zvano potrebom da se staro nastavi u novom ruhu. Ljubiteljima starina često smeta današnja forma nekih starih obreda, na primer, nervira ih raspričana novinska čitulja, ili novokomponovane narodne pesme. Međutim, za ozbilju raspravu o tome neophodno je znati istoriju tih pojava, jer one nisu od juče. Takođe, ako nam se ne dopada današnja priča o novim nacionalnim junacima, koja se po pravilu vezuje za nekog kriminalca ili čoveka sumnjive biografije, moramo da se setimo i Hajduka Veljka. Možda je zaista došlo vreme da se preispita čitava naša junačka baština, da se na nov način pretresu neke neke tabu teme, da se prekine sa pričom o "svetinjama", da bismo mogli da s poštovanjem i uvažavanjem govorimo o sebi i drugima, u prošlosti i danas.

Tekstove Svetislava Basare o Vuku i njegovoj jezičkoj reformi vidi-te kao "još jedan primer nespremnosti srpskih intelektualaca da zaista iskorake iz kruga nacionalizmu svojstvenih opsesija, frustracija i fantazama". Zašto?

Da li je potrebna i da li je uopšte mogućna revizija Vukove jezičke reforme danas? Ne mislim da maštovit književnik, kakav je Basara, ne bi mogao da piše o tome kakva bi i gde bi bila Srbija da je kojim slučajem Vukova reforma propala. To bi bila zanimljiva tema za neki roman. Ali kad se o tome govori kao o tobože aktuelnom političkom i kulturnom problemu, onda to liči na mnoge druge slične ludosti koje su u stanju da smisle naši intelektualci, obično oni bez trunke mašte i smisla za humor. Kad se Basara nije pridružuje, onda on govori jednim drugim glasom, koji kao da nije onaj koji znamo iz njegovih knjiga. Kao da postoji neka i za naše najbolje pisce fatalna privlačnost uloge mislioca opšte prakse, bogomdanog filozofa i nacionalnog ideologa.

Balkanska banka mitova

Deset i više godina nakon raspada, može li se reći da je količina aktivnih mitova u ovdašnjim društвima konačno u padу ili je i to neka vrsta privida?

Još nije nađen metod tačnog merenja intenziteta mitske aktivnosti, kao što se, na primer, meri intenzitet radijacije ili seizmičke aktivnosti. Ipak, pokušavam da nekako doskočim tom nedostatku metoda. Na primer, od pre neku godinu na stranicama lista Politika povremeno merim učestalost reči "duhovno", koja je danas obavezni deo, pa tako i jasan znak raspoznavanja mitske pripovetke o naciji. Tako pokušavam da dođem do indeksa "duhostaja" u političkoj komunikaciji u Srbiji, po uzoru na indeks za nivo vode u rekama koji se zove "vodostaj".

Taj indeks je tokom poslednjih godina ovde dostigao nivo katastrofalne poplave i na tom nivou se danas ustadio. Mi smo ovde potopljeni u "duhovnost", jedva nam nosovi iz nje vire. Koliko sam mogao da primetim čitajući hrvatske autore, Dunju Rihtman-Augustin, Ivu Žanića, Igora Mandića, Borisa Budena... i javni govor u Hrvatskoj dobro je nakvašen talasom "duhovnosti", to jest nacionalističkom mitskom pripovetkom.

Otkriće zločina

Je li kolektivna odanost mitu u potpunosti zadobila drugi oblik ili ipak nalazite neke sadržajne promjene?

Došlo je do nekih važnih promena na tom području. Jedna promena se tiče govora vlasti. Donedavno je u Srbiji postojala skoro potpuna podudarnost između govora vlasti i govora nacionalističke elite. Posle pada Miloševićevog režima deo vlasti prešao je u ruke nekih ljudi kao što su Svišanović, Korać, Isakov, Čanak, Čović... koji pokušavaju da govore novim jezikom, koji izbegavaju naraciju kao takvu, a posebno onu o "duhovnom prostoru nacije", o svetim ognjištima, korenima, grobovima i junačkoj pogibiji za našu stvar. Oni u govor vlasti uvode jezik ci-

vilnog društva i ljudskih prava, koji ima svoju retoriku, ali se ona jasno odvaja od nacionalističke naracije i zapravo njoj su protstavlja. Uporedo s tim došlo je i do prestrojavanja nacionalističke elite, koja u novoj vlasti ima dominantnu ulogu i koja je u toj vlasti bogato reprezentovana, kako u programskom tako i u personalnom smislu.

Na kakvo prestrojavanje elite mislite?

Ta elita se sada evropeizuje, doteruje svoj look, svoj imidž, u skladu sa izmenjenim okolnostima i novom situacijom na tržištu političke korektnosti. Iz svoga lika i govora izbacuje vulgarnost, banalnost, primitivnu ratobornost, neotesanu epiku. Ona se humanizuje. Njen nacionalizam hoće da bude otmen, prosvećen, civilizovan. Posebno se insistira na tome da je on takoreći suština ili bar uslov demokratije. Zato se taj novi nacionalizam, bar onaj u Srbiji, postmiloševičevski nacionalizam, može opisati i kao nacionalizovanje demokratije. Kad se bori za uvođenje pravoslavne veronauke u državne škole, za izbacivanje latinice iz službene upotrebe, onda taj nacionalizam to radi s pozivanjem na ljudska prava i demokratske tekovine modernog sveta. Novi, ili bolje reći obnovljeni nacionalisti, sada sebe nazivaju "prosvećenim nacionalistima", što se u krugovima te elite smatra vrhuncem političke otmenosti i korektnosti. Stopiti u jedno nacionalizam, demokratiju i humanizam ljudskih prava, to je čarobna formula novih klerika, novih sveštenika nacije.

Umiveni nacionalisti malo su podnošljiviji. Jesu li kao takvi opasni za građansko društvo?

Vulgarni i primitivni nacionalisti, to jest ekstremni desničari, nisu nestali s političke pozornice. Njihov suviše transparentni govor mržnje nije u izlozima, ali ako se malo bolje pogleda po radnji, naći će se ponešto i za najperverznejši ukus. Tu se u izobilju mogu naći otvoreni izlivi rasizama, antisemitizama i druge vrste simboličkog ubijanja "naših vekovnih neprijatelja". Zapravo, moglo bi se reći da je u ranije uglavnom jedinstvenom taboru srpskih nacionalista došlo do podele. "Finiji svet" se pobunio protiv ludaka i primitivaca! Među njima je otkrio čak i zločince. Mada će taj svet odmah dodati da su naši zločinci najveći zločin učinili nad svojim narodom, pa tako naš narod postaje još veća žrtva nego što bi bio da je stradao samo od "tudinske ruke".

IZRNOVANJE?

De luxe nacionalisti

A nacionalisti vole pjevati o stradanju svoga naroda.

Takvoj pasiji, i kad su hrišćani, daju prednost nad Hristovom. Fi-ni nacionalisti su do juče s odobravanjem – što s glasnim, što s prečutnim – pratili šta rade Milošević i njemu verni soldati, kriminalci, pesnici, popovi, istoričari, akademici. A kad se sve ono veliko i slavno o čemu su ti nacionalisti svih sorti sanjali svelo na veliku sramotu i još veći zločin, kod onih finih među njima došlo je do prosvetljenja: setili su se da su oduvez bili protiv toga. Znam neke koji sa sobom nose isečke iz novina koji tobože dokazuju da su još pre koju godinu hrabro kritikovali samog Miloševića i njegovu opasnu ženu! Zbog toga za ove fine i učitve nacio-naliste veći problem od primitivnih desnih ekstremista predstavlja takozvana građanska opcija u Srbiji, to jest ljudi koji su od samog početka krize i rata u bivšoj Jugoslaviji učestvovali u stvaranju antiratnog pokreta i prvih institucija civilnog društva u Srbiji.

Čime to objašnjavate?

Ti ljudi čak i kad čute, predstavljaju nezgodan i neoboriv, to jest živi dokaz da se nešto moglo činiti ili bar govoriti protiv rasističke politike i prakse. To je od samog početka, i pre nego što su glave počele da padaju, smrdelo do neba i nije bilo nikakve zabune u pogledu toga odakle taj smrad dolazi. Drugo, pokazalo se da za protivljenje tom užasu nije bila potrebna neka nadnaravna, junaka hrabrost. Bilo je to sasvim po meri običnog, normalnog čoveka. Ali, eto, tada se činilo da baš takvih ima najmanje. Zato se fini nacionalisti trude da zaborave te stranice istorije i da izoluju nezgodne svedoke. Takođe pokušavaju da prikažu projekt građanskog, civilnog društva i njegov otpor nacionalizmu i kleri-kalizmu kao neki novi levi ekstremizam. U tu svrhu skovana je u Srbiji i reč *gradanizam*. Ona označava novog neprijatelja nacije, možda i opasnijeg od ekstremne desnice. Kako mi je jednom u šali – ali ne i bez osnova – rekao Đešad Karahasan: "Sačekaj malo, i videćeš kako će nas dvojicu i nama slične proglašiti najvećim krivcima za izbijanje rata i ratna stradanja."

Nakon masovnih klizanja u mi-govor, tipičan za ovaj prostor kra-jem 20. stoljeća, primjećujete li više svakodnevnih individualnih istupa i kako ih tumačite?

Tumačim to prosto time što ima ljudi. Čini ih ljudima to što imaju svoje ja i što preferiraju gramatiku u celoj skali lica. Uvek ih je bilo, pa ni sad nisu baš neka retkost. Mada su i dalje izrazita manjina. Ali ne mislim na ljudе koji neće ništa zajedno. Nepravda je one koji se opiru zovu krda svoditi na crne ovce, to jest na čudake, na svojeglave otpadnike koji samo potvrđuju pravilo, odnosno učvršćuju jedinstvo krda. Slobodan čovek ume da se udružuje sa drugima i upravo je individualna sloboda uslov za komunikaciju, za solidarnost, za toleranciju u pravom smislu. Organško mi, a to je mi nacionalizma, ne traži razumevanje, dijalog, harmoniju, ono je prirodna pojавa, stvar takozvanih zdravih instinkata. U Srbiji ima nekoliko institucija i projekata civilnog društva u oblasti obrazovanja, zaštite ljudskih prava i medija koji daju nadu da će se prostor slobode i demokratije širiti, a time i uslovi za stvaranje slobodnih i samosvesnih građana.

Savezništvo budala

Tragom jedne vaše izjave o poziciji onoga koji se kao pojedinac opire diktatu režima i gomile, pa je zbog toga izopćen i usamljen, možete li sada pokušati ukratko opisati kako ste osobno i konkretno proživljavali taj sindrom?

Govoreći o tome, ja sam se obično pozivam na tuđa iskustva. Vi imate u vidu jedno mesto iz nekog mog teksta gde sam naveo reči Adama Michnika, koji tu otprilike kaže da čovek koji uvek govori istinu i dovodi u sumnju ono što moćnici pripovedaju po pravilu stiče reputaciju otpadnika koji vreda svetinje svoje zemlje. Na to liči i ono što sam ja iskusio. No moram da kažem da ja nisam mnogo trpeo zbog reputacije izdajnika. Početkom rata bilo je anonimnih pretečih pisama. Ali specifičnost života izdajnika u Srbiji za vreme ratova 1991-1995. bila je u tome što je za vašu bezbednost veću opasnost od tajne policije predstavljao neki komšija koji je na TV-u čuo koji narodni neprijatelj živi dva ulaza dalje od njega. Takav je bio u stanju da vam ubaci u poštansko sanduče anonimno pismo, da piše uvrede po vratima vašeg stana ili prosto da prestane da vas pozdravlja na ulici. Kasnije, kad je Milošević počeo nagle da tone, broj onih koji su javno nazvani izdajnicima toliko se namnožio da je to prešlo u sprudnju. Sada, kada se konsoliduje nova vlast, opet će broj onih koji smeju da diraju tu novu, lepu i sve-

IZRONJAVANJE?

žu pojavu i da joj sitničavo i cepidlački naaze mane biti proreden i uloga izdajnika naše stvari ponovo će postati ekskluzivna.

U jednom tekstu napisali ste, navodim po sjećanju, da jedva čekate da sve prođe, kako ne biste morali trpeti svaku budalu samo zato što je protiv Miloševića... Kako je došlo do tog obrata i gdje su mu uopće korijeni?

Pobuna naroda protiv tiranije traži široku solidarnost. Ako je prvi, ako ne i jedini cilj, smaknuti tirana, onda se ne pita ko će sve u tome pomoći. Tu se javljaju takozvane neprincipijelne koalicije. Za nas u Srbiji pitanje je bilo ili ćeš da čekaš da civilno društvo toliko ojača da bude sposobno da sruši Miloševića, a to može da potraje, ili ćeš se priključiti onima koji ga ruše iz sasvim drugog razloga, pa čak i zbog toga što nije ostvario san snova – Veliku Srbiju. Ova druga, da je nazovem, realistična strategija bila je i strategija masovnih manifestacija protiv Miloševića 1996/97. Tu su se zajedno našli i oni koji su policiju nagovarali protiv Miloševića, ali i oni koji su joj vikali da ide na Kosovo da bije Šiptare. Studentima su se obraćali borci protiv Novog svetskog poretka, episkopi koji su tvrdili da je škola bez veronauke ravna dresuri pasa, a zajedno sa njima oni koji su tražili da Beograd bude svet, da Srbija bude normalna demokratska zemlja, da se Milošević, Karadžić i Mladić pošalju u Hag.

Nešto slično ponovilo se i prošle godine, kad je Milošević konačno srušen. Međutim, kao što je poznato, tom prilikom glavni posao obavljen je van ulice. Ponekad, da bi se stvari promenile nabolje, moraš u savez sa svakom budalom. Ali željeni rezultat tog saveza sa svakom budalom je novi poredak stvari, koji daje veću mogućnost izbora, pa tako i izbora budala. Naravno, bez budala se i inače u životu ne može, ali ne mora to da bude baš svaka od njih. Hoću da biram svoje budale. I volim da i mene neko može da izabere u istom svojstvu. Jer nije ovde reč o pretenziji na pamet, nego o polaganju prava na slobodu izbora.

Postušnost (ili) otpor

Često možemo čuti da su nas zaveli lukavi vode-ideolozi, onako grupno, a da su narodi inače vrlo bezazleni i dobronamjerni... No, zar bi stvarno nekoliko pojedinaca, ma koliko sposobni biti, moglo

tako povući milijune ljudi za nos da nije svojevrsne društvene inertnosti i pristajanja na tragičnu trgovinu istinom, dostojanstvom, te- ritorijem, životima? Kako gledate na tu dvojbu?

Pa, mislim da ste u pravu kad kažete da se tumačenje tehnologije ili psihologije vladanja ne može zadovoljiti tvrđenjem da se povremeno u istoriji javljaju kobni, nekrofilni, monstruozni vodi naroda koji uspevaju da na krivi put zavedu bezazlene ovčice Božje. Sigurno je odgovornost demagoga ogromna, presudna. Ali, najpre, to nije samo jedan čovek. Između fatalno zavodljivog vode i nedužnog i gologuzog naroda nalazi se gusta mreža raznih releja, u školama, u medijima, u crkvama, u krčmama, koji prenose i za svoj račun zasladiju erotski cvrkut velikog vode. Veliki Bordel rata imao je svih minulih godina stotine malih varoških i seoskih kupleraja. Na primer, pop ili uča, novinarčić ili lokalni pesnik u zaraćenoj Bosni. Kome je taj pripadao, narodu ili vodi? Čiji je bio taj mali? A bez njega stvar nikako ne bi uspela. Vodu bi malo ko poslušao, a još manje zavoleo, da u njegovo ime genitalne zone naciona nisu dražili bezbrojni mali kuplernmajstori.

Ali, s druge strane, ni takozvani obični čovjek nije baš lud. Njegov mozak nije tako lako isprati, kao što se obično misli. Njegov greh nije toliko lakovernost i povodljivost, koliko konformizam. On veruje da je, sve u svemu, poslušnost bolji izbor od otpora vlasti. Prvo, to zahteva manje napora, drugo, nailazi na razumevanje i podršku većine. Treće, poslušnost se obično nagrađuje. Sve što običan čovek veruje gledajući televiziju, svodi se na to da veruje da su ti koji su se dokopali televizije moćni i da njihova reč ima težinu i smisao praktičnog i obaveznog upustva po kome se ima živeti. Za priče o visokim ciljevima stvari za koju se zalažu imaoći televizije običan čovek se mnogo ne zanima. Zvezda ili krst, krstasta zvezda ili zvezdoliki krst, sasvim mu je svejedno. Bitno je da je na njegovom televizoru za taj dan važeći simbol moći, da ga on dobro vidi i da zna ko ga je postavio. U šta taj veruje, neće ti reći. Ali prihvata da mu objasniš u šta on zapravo veruje.

Mitovi i grobovi

Osim balkanskih mitova o sebi i drugome, a to je često Europa i uopće Zapad, koliko su na snazi mitovi Evrope i Zapada prema Bal-

IZRNOVANJE?

kanu; koliko su ti mitovi egzistentni i koliko utječu na prilike u nas?

Naši ovdašnji, nacionalni politički mitovi koriste mnoge zajedničke konstruktivne elemente. Oni crpu iz arsenala koji sam na jednom mestu nazvao balkanskom bankom mitova. Ali ta banka je samo filijala velikog opštitevropskog fonda. To pokazuju knjige kao što su *Imaginarni Balkan* Marije Todorove, Saidov *Orientalizam, Žirardeovi Politički mitovi i mitologije*. Naši nacionalistički mitovi variraju narativne obrasce klasičnog evropskog nacionalizma, koji je od sredine XIX do sredine XX veka slavio zemlju i mrtve, grobove i junake, lamentirao nad pustim ognjištima i propasti izvornog čovjeka na selu. Taj nacionalizam imao je i pozitivne stereotipe o Balkanu, umeo je da slavi balkanskog seljaka i ratnika. To danas nastavljaju neki evropski nacionalisti, takozvani veliki prijatelji malih balkanskih naroda, koji s bezbedne daljine uživaju u njihovom međusobnom junačkom ubijanju.

S druge strane, u ratu simbola, pojedine zaraćene strane na Balkanu rado koriste repertoar negativnih zapadnih stereotipa o divljem Balkanu, koji je Marija Todorova opisala kao figuru mutnog, raspolučenog, neuhvatljivog sveta, sveta između raznih kultura. Dešava se bežanje od balkanskog identiteta, koji se pripisuje onom drugom. Za slovenačke nacionaliste takvi su svi južno od Slovenije, za hrvatske su to mahom Srbi, za Srbe Bošnjaci i tako redom.

Intervju: Igor Lasić, *Feral Tribune*, Split, 15. mart 2001.

Usud ili sud?

Knjigu koja nam služi kao povod za ovaj razgovor, *Balkanske parodokse*, njen autor Boža Jakšić svrstava među knjige-svedočanstva. Ona je, kaže Jakšić, "pokušaj svedočenja" o tragičnim događajima poslednje decenije XX veka na prostoru bivše Jugoslavije, o vremenu koje on, preuzimajući Krležinu figuru, naziva "deset krvavih godina". Kao svedočanstvo o tim godinama, Jakšićeva knjiga priključuje se već pozamašnoj biblioteci studija, ogleda, kritičkih analiza, svedočanstava i dokumenata o krizi i ratovima u bivšoj Jugoslaviji. Među njima su i mnoge knjige objavljene kod istog izdavača, počev od zbornika *Druga Srbija* (1992) i *Intelektualci i rat* (1993). Tu je i pet zbornika radova o interkulturnosti, koje je između 1994. i 1999. uredio i objavio Boža Jakšić. Tu su, zatim, izdanja lista *Republika*, i među njima zbornik *Srpska strana rata*, čiji je urednik Nebojša Popov. O "deset krvavih godina" govore i zbirke tekstova nekih novinara, kao što su Stojan Cerović, Petar Luković, Teofil Pančić, koji su sve ovo vreme uporno i hrabro svedočili o srpskom i jugoslovenskom postkomunizmu. Helsinski odbor građana u Srbiji objavio je, u senziji Svedočanstva, više knjiga tekstova, članaka, dokumenata i druge građe relevantne za osvetljavanje i razumevanje Miloševićeve Srbije i njenog okruženja.

Pominjem ove knjige svedočanstava, dokumenata i analiza ne samo zato da bih podsetio na društvo u koje spada ova knjiga Boža Jakšića, nego i imajući u vidu danas aktuelan i sa zvanične strane, i to sa najvišeg mesta, iznet zahtev da se istina o "deset krvavih godina" otkrije i obeleđani. Izraženo je i očekivanje da će, uz visoko pokroviteljstvo vlasti u do juče zaraćenim zemljama, uključujući tu i našu, traganje za istinom o počinjenom zlu voditi utvrđivanju odgovornosti za to зло, čime se, zatim, otvara dug put ispaštanja i praštanja, katarze i pomirenja bivših zaraćenih strana. E, pa, gospodo, dobrodošli!

Hoću da kažem da ova knjiga i više desetina njoj sličnih, mada možda ne isto toliko vrednih studija, zbirki članaka, dokumenata o "životu i smrti u srpskom postkomunizmu", da upotrebitim

IZRONTAVANJE?

izraz Teofila Pančića, umnogome olakšavaju posao svakome kome je do istine o zlodelima tog vremena stalo, pa i onima koji tek danas počinju da se za tu istinu interesuju. Ako ne računamo podatke o pojedinostima i izvršiocima fizičkih zločina – mada i o tome postoji objavljena bogata dokumentacija, na primer u izdanju Fonda za humanitarno pravo i Helsinskog odbora, a o dokumentaciji Haškog suda da i ne govorimo – sve drugo o zločinačkom razaranju i komadanju Jugoslavije je sasvim dobro poznato. To se, pre svega, odnosi na ono što je u ovoj stvari nesumnjivo najvažnije, to jest na svedočanstva i dokumente o idejama, programima i projektima zločinačke politike etničkog pročišćavanja i prečišćavanja, najpre takozvanog duhovnog prostora nacije, to jest njene istorije, kulture, religije, jezika, a onda i njene teritorije. Ima više nego dovoljno objavljenih podataka i o tvorcima i o korisnicima tih programa i projekata, ali i o njihovim distributerima, kao i o onima koji su mu davali rečitu ili diskretnu podršku, koji su ga blagosiljali i opevali. Zna se skoro sve o ulozi takozvanih nacionalnih institucija, odnosno njihovih rukovodstava, u podsticanju i odobravanju politike agresivnog etničkog nacionalizma, politike u znaku mržnje i rata.

Zna se više nego dovoljno o istorijskoj, ideoškoj i sociološkoj osnovi te politike i s njom povezanih ratova i ratnih zločina. Znaju se roditelji i rođaci tog čudovišta, zna se da ono pripada porodici desnog ekstremizma. Razna tom skotu umesno dala imena govore o njegovoj rodbini. U ovoj knjizi Boža Jakšića ono se zove "šovinistički utemeljena država", "novi fašizam", "unutrašnja neofašistička sila", "šovinistički totalitarizam". Zna se, takođe, da u ovoj vrsti političkih programa, koji su ovde bili na delu tokom proteklih deset godina, zločin nije bio nikakvo zastranjivanje, nego važan deo njihove strategije. Kako je autor ove knjige primetio, oni koji su radili na razbijanju Jugoslavije, a on ih nalazi u nacionalnim i političkim elitama svih njenih naroda – hteli su da ratnim zločinima, "etničkim čišćenjima, sejanjem semena mržnje među običnim ljudima, dojučerašnjim susedima, unište svaku mogućnost reintegracije jugoslovenskog prostora. Kao da su nacionalni lideri želeli da nacionalnu nezavisnost okupaju u krvi!".

Koga interesuje istina o zločinima počinjenim ovde protekle decenije, mogao je – a može i sada, ako ranije nije stigao – zahvaljujući ovoj i njoj sličnim knjigama, u kojima je ta istina na-

široko prikazana i komentarisana, da sazna pojedinosti o važnoj ulozi koju su u pripremanju i radosnom slavljenju zločina imali mnogi intelektualci, a posebno takozvani nacionalni radnici u kulturi. Celo jedno poglavje *Balkanskih parodaka* posvećeno je tome. Čitajući ga, tragalac za istinom i odgovornošću naći će da je zločinac u poslednjim jugoslovenskim ratovima imao uza sebe celu jednu kulturu zločina. Jakšić citira Dubravku Ugrešić, koja govori o tome da su zločinci u tim našim ratovima imali na raspolaganju kompletne stručne ekipe za legitimisanje njihovih zločina: "Krvnik zna zašto je krvnik, on, uostalom, već ima svoje intelektualce: i psihijatra, i pjesnika i šekspirologa i filozofa."

U preporukama koje su učesnici Konferencije "U potrazi za istinom i odgovornošću – ka demokratskoj budućnosti" (Beograd, 16-17. maj 2001), uputili predsedničkim ukazom nedavno formiranoj Komisiji za istinu i pomirenje u Jugoslaviji, nalazi se i preporuka da se "razmotri stanje u kulturi, obrazovanju, pravosuđu i medijima i utvrdi njihova uloga i odgovornost u raspirivanju verske i nacionalne mržnje i netrpeljivosti, kršenju ljudskih prava i izazivanju rata". Nije jasno da li se ovo o odgovornosti odnosi samo na medije ili i na kulturu, obrazovanje i sudstvo. Ali, u svakom slučaju, ova preporuka pokazuje da kod onih koji su je dali postoji uverenje da izmedju kulture, obrazovanja i zločina može biti neka uzročno-posledična veza. Ako visoka Komisija bude uvažila ovaj deo preporuke, neće sebe opteretiti velikim poslom. Sve je o toj vezi, sve do najsitnijih pornografskih podataka, poznato i obelodanljeno. Ima samo da se čita i crvenom olovkom podvlači. E, pa, gospodo, dobrodošli!

Hoće li ova predsednikova komisija hteti to da radi, ostaje da vidimo. Nema razloga da se unapred u to sumnja. Možda će se ona isključivo baviti istraživanjem istine o počiniocima fizičkih zločina, o njihovom suočavanju sa žrtvama, ne ulazeći u pitanje ideja i programa u ime kojih su zločini počinjeni. I to može biti vredan, mada nikako i dovoljan cilj. U svakom slučaju, ta komisija – kao i svaki drugi ko danas istražuje naših "deset krvavih godina", a pri tom zaista želi da istinu iznese na videlo – neće moći da se zadovolji smernicama za jedno takvo istraživanje, koje je na pomenutom skupu u Beogradu izneo njen osnivač predsednik Košunica. Te smernice nadahnute su jednom vrstom melanholičnog fatalizma, koji je – što, može biti, autor smernica ne zna – tokom svih ovih "krvavih godina" služio ekstremnim naci-

IZRONTAVANJE?

onalistima kao paravan za prikrivanje istine i odgovornosti za zločine učinjene radi ostvarenja njihovih ideja. Košunica lamentira nad "bosanskim, srpskim, jugoslovenskim usudom", nad nesrećama kojih je ovde "vazda bilo", nad našom "smutnom" i "zle-hudom" istorijom", da bi na kraju izrazio, sa stanovišta ovog melanholičnog fatalizma, sasvim neočekivanu želju da nas "usud više ne prati", odnosno nadu da će doći do "kopernikanskog obrta naše zlehude istorije". Ko u prosuđivanju o ratu i miru, o dobru i zlu, polazi od usuda, to jest od tajanstvenih, neuhvatljivih, fatalnih sila koje upravljaju ljudima i njihovom istorijom, teško da će naći ono što Košunica naziva "putem iz labyrintha". Zato njegovo dobronamerno upozorenje da izlaz moramo naći, "moramo da bismo opstali", ostaje u funkciji dočaravanja melodramskog sukoba između malog izmučenog balkanskog naroda i njegove fatalne istorije, njegove nemilosrdne mučiteljice. To je onaj metafizičko-istorijski sukob koji je tokom poslednjih desetak godina nastlikan i opevan u bezbrojnim delima tobožnijih rodoljuba u Srbiji i njihovih pandana u drugim delovima bivše Jugoslavije. Pripovedanje o tom "metafizičkom" sukobu služi samo tome da se zamagli istina o stvarnom ratu, o zločinima, o njihovim vinovnicima, podstrelkačima i blagosloviteljima. Međutim, od onog ko danas želi da se suoči sa istinom o zločinima počinjenim tokom naših "deset krvavih godina", zato što je uveren da je to preduslov za započinjanje nekog manje krvavog vremena, očekuje se da će takvo svoje angažovanje zasnovati na nekoj menje melanholičnoj i manje fatalističkoj filozofiji istorije. Ako dozvolite jednu igru rečima, poželjno je da tu bude što manje usuda, a što više suda. Taj "kopernikanski obrt", što bi rekao Košunica, sasvim je mogućan, i mnogi su ga ovde već izveli – jedan od njih je i Boža Jakšić – tako da i svi drugi zainteresovani mogu lako da se obaveste kako se on izvodi. E, pa gospodo, dobrodošli!

Na kraju, kao neku vrstu temperiranja ovoga što sam dosad rekao, odustaću od retoričke dobrodošlice gospodi koja su sa najvišeg mesta dobila zadatku da istražuju istinu o našoj krvavoј deceniji. U stvari, njih ne mora da interesuje, a naročito ne mora da obavezuje, ono što o toj deceniji piše u ovoj knjizi Boža Jakšića i u stotinu drugih knjiga o toj temi. Treba se nadati da će njihov rad, i ako ostane u granicama koje je odredio naručilac, biti koristan za razvijanje međudržavne saradnje sa susednim zemljama, koje imaju ili će imati slične komisije. A puna – ili bar

približno puna – istina o tome šta se ovde zaista htelo, smelo i dogodilo, istina neprikrivena, tačno imenovana i zato vrlo neprijatna, ostaje stvar institucija društva, javnosti, slobodnih medija, nevladinih organizacija, kritičkih intelektualaca. Jedna je stvar za šta će i kome će suditi države i njihovi sudovi, a druga šta podleže moralnom суду javnosti. Oni krivci za naših "deset krvavih godina" kojima država ne može ili neće da sudi trebalo bi bar da strepe od suda javnosti. Možda je sada neophodna takva podela područja koje se može nazvati politikom istine i odgovornosti. Zato, gospodo, do viđenja! Radite vi svoj posao, a neka Boža Jakšić, sociolog iz Kumodraža, radi svoj.

Izlaganje na razgovoru povodom knjige Božidara Jakšića *Balkanski paradoksi*, održanom 24. maja 2001. u Institutu za filozofiju i društvenu teoriju.

Danas, 9-10. jun 2001.

Imenski registar

- Abeles, Mark 171
Ajdačić, Dejan 268
Ajhman, Adolf 156
Alić, Sinan 102
Aligijeri, Dante 83
Anderson, Benedikt 145, 230
Andrić, Ivo 61, 85
Apoliner, Gijom 243
Arent, Hana 42, 60, 156
Aristotel 82, 83
Arnautović, Mustafa (Cico) 279, 281
Arsenović, Jelena 208
Avramović, Zoran 52

Bajagić, Momčilo (Bajaga) 104
Bajazetov Vučen, Aleksandra 267
Bakaljić, Mahmut 46
Baković, Biljana 265
Baković, don Anto 247
Balašević, Đorđe 104
Balibar, Etijen 145
Banović, Strahinja 209
Banjac, Zorica 117
Bares, Moris 219
Bart, Rolan 108, 172
Basara, Svetislav 300
Bataj, Žorž 250
Batešti, Dominik 76, 78
Bećirović, Komnen 47, 48
Bećković, Matija 107, 178, 186, 194-196, 247, 248
Bekon, Frensis 83
Belanić, Milorad 198
Bešlagić, Selim 105
Bezdulj, Muharem 283

Bičanić, Denis 137
Bilefeld, Ulrich 178
Binički, Stanislav 25,
Biro, Mikloš 90
Bjelić, Novak 189
Blaško, Moris 87
Blejk, Vilijem 152
Bodrijar, Žan 94
Bogdanović, Bogdan 43, 89
Bojić, Milovan 257
Bokan, Dragoslav 23, 81, 84
Bonaparta, Napoleon 132
Božović, Đorđe (Giška) 36, 67, 68
Božović, Gojko 66
Borhes, Horhe Luis 76
Branković, Vuk 16
Brant, Vili 289, 290
Braun, Lester 82
Brežnjev, Leonid 201
Broz, Josip (Tito) 29, 30, 45, 109, 128, 172, 174, 182, 183
Brukner, Paskal 47, 148
Brunclik, Zorica 120
Buden, Boris 301
Budiša, Dražen 130
Bugarski, Ranko 52, 89
Bulatović, Momir 187
Bulović, Irinej 207
Bušnjić, Zoran 79

Cerović, Stojan 44, 222, 308
Cetinić, Frano 44
Crnčević, Brana 50
Crnjanin, Milorad 50
Crnjanski, Miloš 18, 19, 83, 117, 193, 223, 238, 253

Cvetajeva, Marina 125
 Cvijić, Jovan 58, 116, 255, 254
 Ćetković, Nada 86
 Čosić, Dobrica 50
 Čanak, Nenad 102, 105, 301
 Čolović, Ivan 132, 279, 284-292
 Čović, Nebojša 301
 Čudić, Predrag 45, 46, 155, 222
 Daković, Nenad 43, 198
 Dalaj Lama 81
 Dandes, Alen 268
 Dautović, Sava 232
 David, Filip 89, 155, 222
 De Got, Šarl 171
 Domanović, Radoje 258
 Domonji, Pavel 167
 Don, Đorđe 82
 Dostojevski, F. M. 83
 Dučić, Jovan 279, 280, 281
 Dugin, Aleksandar 76-78, 81, 84
 Drakulić, Slavenka 44
 Đidara, Mark 43
 Đindić, Zoran 275
 Đogo, Gojko 196
 Đorđević, Duška 257
 Đorđević, Jelena 171, 184
 Đorđević, Slobodan 152, 230
 Đorđević, Tihomir 116
 Đorđević, Zoran 163, 170
 Đorić, Dejan 84, 132
 Đukanović, Milo 186, 187
 Đurđić, Ljiljana 155
 Efel, Žan 243
 Elijade, Mirča 76, 215
 Englund, Peter 299
 Evola, Julijus 76-78, 80, 81

Fabri, Sandrin 87
 Fetahagić, Sead 225-227
 Filipović, Šarl 87
 Finka, Božidar 247
 Finkelkrot, Alen 47, 244
 Fisk, Robert 188, 189
 Frejzer, Džejms Džordž 194
 Freundlich, Maja 220
 Gajicki, Marija 99
 Galoa, Pjer 47
 Ganić, Ejup 73
 Gašić, Marko 208, 209, 210
 Gebels, Jozef 15, 91
 Gelner, Ernst 145, 230
 Genon, René 77, 82
 Georg, Stefan 76
 Gering, Herman 128
 Gete, Johan Wolfgang von 64
 Glason Dešom, Žislen 198
 Gloc, Peter 128
 Gojković, Drinka 178, 222, 287
 Gojković, Predrag (Cune) 104
 Gojtisolo, Huan 24
 Goldstajn, Albert 242
 Goulemont, Jean-Marie 243
 Grmek, Mirko 43
 Gubec, Matija 30, 183
 Gudac, Žarko 129
 Hadžić, Ibrahim 222
 Hadžić, Goran 36
 Hajek, Friderik von 82
 Hajne, Hajnrik 246
 Halimi, Halid 199
 Hanka, Vaclav 296
 Hantington, Samuel 185, 246
 Havel, Vaclav 162
 Haverić, Tarik 87
 Haushofer, Karl 132, 133
 Herder, Johan Gottfrid von 244-247

Hitler, Adolf 23, 84, 118, 128-130, 132
 Hobbsbaum, Erik 93, 145
 Horvat, Branko 44
 Hrebreljanović Lazar (car Lazar), 16, 95, 185, 218
 Igo, Viktor 243
 Ibaruri, Dolores (La Pasionarija) 40
 Isakov, Mile 301
 Ivanova, Radost 268
 Iveković, Rada 44, 126
 Izetbegović, Alija 41
 Jakšić, Božidar 181, 308-310, 312
 Janković, Milan 190
 Jelčić, Boris 83
 Jeremić, Zoran 299
 Jevtić, Atanasije 196
 Jevtić, Miroljub 73
 Jinger, Ernst 178
 Jovanović, Biljana 125-127
 Jovanović, Slobodan 116
 Jovanović, Živadin 207
 Jukić, Edi 262
 Kalajić, Dragoš 40, 41, 79-83, 108
 Kapor, Momo 41, 108
 Karabeg, Omer 284
 Karadžorđević, Aleksandar 277
 Karadžić, Radovan 40, 41, 43, 50, 57, 70, 84, 110, 129, 146, 305
 Karadžić, Sonja 39, 40, 108
 Karadžić, Vuk 16, 43, 50, 57, 94, 112, 147, 257
 Karahasan, Dževad 241, 242, 303
 Karaulac, Miroslav 86
 Karić, Bogoљub 204
 Karlos, Huan 287
 Kebeležić, Dragan 148
 Kesić, Vesna 44
 Klinton, Bill 200
 Klodel, Pol 181
 Klopanović, Miroslav (Klopa) 37
 Knežević, Aleksandar (Knele) 36-38, 67, 68, 108
 Kokjara, Đuzepe 245, 246
 Koljević, Nikola 41
 Konrad, Đerđ 139, 222
 Korać, Žarko 301
 Korakšić, Predrag (Koraks) 252, 253
 Kosančić, Ivan 210
 Koštunica, Vojislav 265, 266, 275, 278, 286, 288, 311
 Kovač, Nikola 86
 Kovačević, Miloš 247
 Krajišnik, Miloš 14,
 Kristofer, Voren 172
 Krese, Maruša 126
 Kulaši, Muhamedin 86
 Kulenović, Tvrtko 155
 Kundera, Milan 233, 282
 Kupres, Radovan 254
 Laku-Labart, Filip 110, 131, 134
 Lauer, Rajnhard 115
 Lazić, Radmila 126
 Leontijev, Konstantin 82
 Lepen, Žan Mari 216
 Levi, Anri Bernar 47, 223
 Levi Stros, Klad 175
 Lič, Edmund 175
 Liotar, Žan Fransoa 267
 Loran, Žan Pjer 76, 80
 Loščić, Jurij 40,
 Lovrić Jelena 44
 Lucić, Petar 220
 Lučić, Čedomir 169
 Luković, Petar 43, 222, 308
 Ljotić, Dimitrije 129, 132
 Magaš Ljubomir (Ljuba Zemunac) 37, 56, 67, 68, 108, 238, 256

Majstorović, Tanja 245
Maksimović, Duška 111
Maličić, Škeljzen 198
Malkolm, Noel 191, 192
Man, Tomas 64
Mandić, Igor 44, 86, 301
Mandić, Klara 70
Mančić, Suzana 36
Marčetić, Milovan 237
Marija-Terezija 71
Marineti, Filipo Tomazo 22
Marković, Mihajlo 64
Marković, Mirjana 129
Marks, Kart 83
Marojević, Radmilo 247
Martić, Milan 69
Matić, Branislav 132
Matić, Dragomir 23
Matić, Milan 271
Matić, Veran 73
Medaković, Dejan 207
Mesić, Stipe 288, 291
Mestr, Žozef de 75
Mihailović, Dragoljub (Draža) 109,
 129, 130, 132
Mihajlik, Adam 304
Mihović, Dragan 218
Mijač, Božidar 196
Mila, Ernesto 76, 80
Milanović, Branko 89, 90
Milanović, Dafina 36, 44
Mileusnić, Slobodan 178
Milinčić, Ljubinka 59
Milić, Vlada 53, 55
Milić, Vladimir 188
Milivojević, Snježana 199
Milošević, Slobodan 7-9, 28-30,
 33, 43, 54, 56, 57, 62, 95,
 109, 118, 120, 128-131, 139,
 140, 146, 147, 161, 165, 167-
 169, 172-176, 182, 183, 186,
 189-191, 194, 195, 200, 206,
 208, 218, 230-232, 234, 239,
 240, 252, 253, 258, 261, 262,
 269, 275-277, 280-282, 291-
 292, 301, 303-305, 308
Milutinović, Milan 173
Mimica, Aljoša 43, 44, 52, 244
Miocinović, Mirjana 43, 154-157
Mirković, Čedomir 255
Miščević, Nenad 86
Miteran, Fransoa 171
Mitrović, Marija 198
Mladić, Ratko 151, 305
Monteskje, Šarl de 217
Močnik, Rastko 198, 283
Moskovisi, Serž 110
Mostov, Džuli 198
Mrkonjić, Milutin 258
Mrnjavčević, Marko (Kraljević
 Marko) 56, 166
Nansi, Žan Lik 110, 134
Nedeljković, Dragan 216, 242, 271
Nedeljković, Mile 196
Nedić, Milan 129, 132
Nemanja 193
Nemanjić, Dušan (car Dušan) 30,
 193
Nemanjić, Sava (Sveti Sava) 218
Niče, Fridrik 76, 82
Nikolaj, mitropolit dabrobosanski
 71, 72
Nora, Pierre 243, 273
Nježić, Tatjana 240
Obilić, Miloš 16, 30, 94, 163, 166,
 183, 210
Obradović, Stojan 121
Olujić, Dragan 198
Orlović, Mića 104
Ortega I Gaset, Hoze 76
Osijan 296
Otašević, Branka 203, 204
Ozuf, Mona 171
Ože, Mark 171

IMENSKI REGISTAR

Pajčin, Mirko (Mali Knindža) 72, Ražnatović, Željko (Arkan) 36, 56,
 253 57, 164, 186
Pančić, Teofil 222, 282, 308, 309 Reljić, Dušan 52
Pandurović, Sima 43 Rembo, Artur 243
Pantelinac, Rajko 14 Renan, Ernst 114, 220
Papić, Žarana 199 Renkon, Žoze 87
Pavelić, Ante 129, 130 Rihtman-Auguštin, Dunja 212,
 220, 229, 238, 283, 301
Pavićević, Borka 90, 198
Pavković, Nebojša 255 Rizman, Dejvid 83
Pavle, patrijarh SPC 64 Roganović, Vesna 43
Pavlović, Milika 130 Rolan, Romen 64
Pejković Šodan, Stanislav 220 Rot, Klaus 267, 268, 282
Pelassy, Dominique 84 Ružin, Nino 87
Petrović Đorđe (Karadorde) 30, 43, Ružmon, Deni de 141
 56, 218, 257
Petrović, Milića 218 Sad (Markiz de) 229
Petrović, Njegoš, Petar 16, 47, 95,
 146, 147, 218 Sadam, Husein 201
Petrović, Rastko 250 Said, Edvard 307
Petrović Veljko (Hajduk Veljko) 16,
 257, 300 Sartr, Žan Pol 219, 223
Pešić, Stanislava 158-160 Savicki, Petar 76-78
Pijade, Moša (Čiča Janko) 46 Savić, Obrad 198, 231
Platon 82 Sekelj, László 132
Plavšić, Biljana 40, 41, 70, 72, 73 Sekulić, Gajo 198
Popov, Nebojša 43, 89, 90, 196,
 308 Sekulić, Isidora 140
Popović, Gordana 204 Selić, Momčilo 216
Popović, Miliivoje 25, 26, Sibinjanin, Janko 212
Popović, Miodrag 214 Simić, Dušan 215
Prazina, Juka 41 Simić, Željko 191
Protić, Milan St. 191 Sindelić, Stevan 255
Puhovski, Žarko 44 Skerlić, Jovan 193
Radić, Stjepan 285 Skouteri-Didaskalu, Eleonora 115
Radulović, Dragan S. 94 Slapšak, Svetlana 86
Račan, Ivica 130 Soljz, Kristof 87
Rahnicer, Rejmon 86 Soljženjicin, Aleksandar 83
Rakić, Danilo 147 Srećković, Lidiya 224
Ramadanovski, Džej 36, 104 Stal, Madam de 245
Ranković, Aleksandar (Marko) 46 Stambolić, Miloš 228
Rašeta, Boris 130 Stambolić, Veljko 22
Rašković, Jovan 71 Stanisavljević, Miodrag 89, 90,
 155, 222
Stanković, Bora 120

Stanković, Žorž 67
Stojanović, Dubravka 196
Stojković, Sreten 210
Sveti Avgustin, 83
Svištanović, Goran 301

Šarić, Aleksandar 50
Šekspir, Viljem 83
Šešelj, general 201
Šešelj, Vojislav 56, 57, 71, 161,
186, 253
Šešić - Dragičević, Milena 109
Šifer, Danijel 64, 65
Šimac, Neven 43
Škiljan, Dubravko 283
Štajnberger, Ivan 29,
Šuvaković, Zorana 277
Šveri, Mišel 87

Tagijef, Pjer Andre 111
Tahirović, Nesim 102, 103
Tahirović, Mirjana 102, 103
Teleki, Pal 115
Tmušić, Zoran 170
Todorov, Cvetan 68, 88, 111
Todorova, Marija 307
Tokić, Sejfudin 104, 105
Toma, Lui-Vensan 141
Tomac, Zdravko 130
Tomić, Dragan 186, 218
Tomović, Slobodan 270
Tompson, Mark 129
Tucić, Živica 277
Tucović, Dimitrije 43
Tuđman, Franjo 128-131

Ugrešić, Dubravka 44, 120, 310
Ungern-Šternberg, Roman Fjodorovič fon 82
Unković, Radoslav 49, 50, 71
Vasilije (Kačavenda), vladika 103
Vasićević, Jezdimir (Jezda) 36, 44

Vasiljković, Dragan (Kapetan
Dragan) 18, 56, 57, 69, 95,
108, 164
Veber, Maks 82
Vejl, Šimon 118
Veselinov, Žarko (Jovan) 46
Vest, Rebeka 277
Vešović, Marko 155
Vidosavljević, Ljubivoje 25
Vinok, Mišel 217
Visković, Nikola 289, 290
Višnjić, Filip 257
Vitezović, Milovan 178
Vitorović, Nenad 137
Vivorka, Mišel 111
Vizel, Eli 65
Volk, Petar 180
Vučurević, Božidar 32-35, 98, 116,
218
Vujović, Miroslav 71
Vujović, Ranko 187
Vujović, Sreten 116
Vuković, Željko 39

Walter, Eric 243

Zambart, Verner 82
Zirojević, Olga 196
Zola, Emil 243
Zrinski, Nikola 183

Žanić, Ivo 219, 283, 284-293, 301
Žid, Andre 17, 64, 113
Žiljar, Žak 131, 273
Žilnik, Želimir 199
Žirarde, Raul 110, 307
Životić, Miladin 102
Žižek, Slavoj 283SSSS

Ivan Čolović
DUBINA
Članci i intervjuji 1991-2001.

Izдавач
Samizdat B92

Edicija Samizdat
Knjiga 16

Urednici
Veran Matić
Dejan Ilić

Korektura
Lidiya Kusovac

Grafičko oblikovanje
turBo

Korice
Olivera Batajic

Kompjuterska obrada
Radovan Galonja

Štampa
Standard 2, Beograd 2001.

ISBN 86-7963-113-2